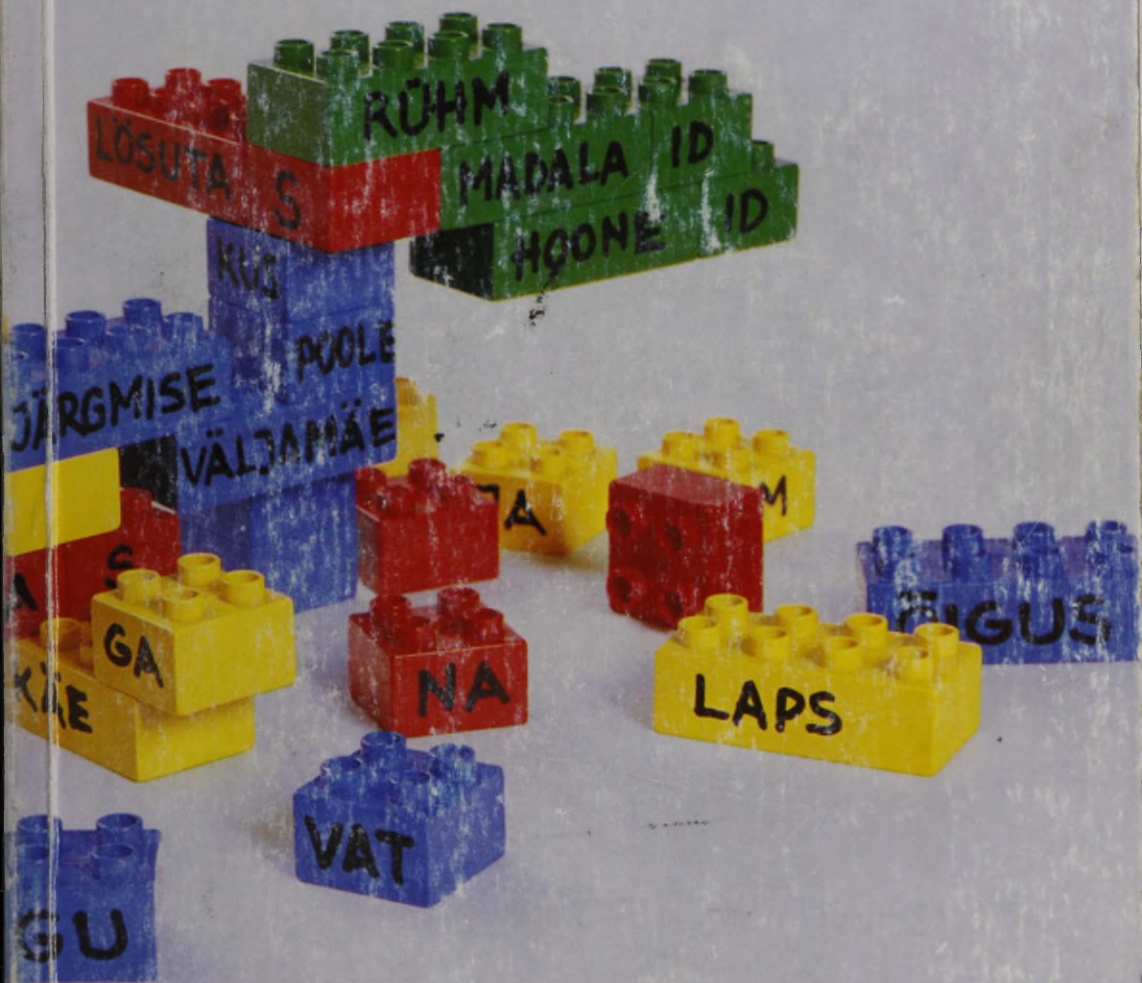

EESTI KEELE

S T R U K T U U R

M A R T I N E H A L A

E26

EESTI KEELE

EESTI KEELE STRUKTUUR

STRUKTUUR

INDIICES

EESTI KEELE

STRUKTUUR

ÕPIK GÜMNAASIUMILE

MARTIN EHALA

KÕNNIMEES

Eesti Vabariigi Haridusministeerium kinnitab: õpik vastab ainekavale.

Toimetanud: Väino Klaus (1. trükk) ja Tiina Laats (2. trükk)

Kaane kujundus: Nord Decór

MARTIN EHALA

Teine, parandatud ja lühendatud trükk

ISBN 9985-9113-7-7

© Martin Ehala, 2001

SAATEKS

Ma hakkasin seda raamatut kirjutama sellepärast, et koolis oli mu emakeelehinne mõnikord kolm ja mõnikord neli ning mul oli ühtelugu häda sõna sisehäälikute, lauseliikmete ja muu säärasega. Ma ei armastanud grammatikatunde. Kui põnev nähtus on keel, avastasin alles tudengipõlves. Sellest ajast peale olen mõtelnud, et ükskord ma kirjutatan õpiku, kus oleks sees kõik need asjad, mis mind keele juures huvitavad.

Sest miks peaks grammatika olema vaid vältimatu, kuid tüütu eeldusaine õigekeelsuse õppimiseks? Keegi ju ei arva, et füüsika on selleks, et teada, kui kõrgelt on ohutu alla hüpata või keemia selleks, et arvestada, kui palju supi sisse soola panna. Need ained aitavad meil maailma ja selle seaduspärasusi sügavamalt tunnetada. Sellepärast olen ka mina püüdnud järgnevates peatükkides esitada ülevaate eesti keele struktuurist – häälikusüsteemist alates ja lausemoodustusega lõpetades – kui nähtusest, mis võib olla huvitav ka lihtsalt iseene pärast ja mida tasub õppida kas või selleks, et sügavamalt mõista maailma, milles meil on antud elada. Nii olen ma kirjutanud seda õpikut kui lihtsalt raamatut keele kohta, mida oleks hea lugeda ka neil, kes ei ole oma eesmärgiks seadnud kõik see ära õppida.

Loomulikult on nende kaante vahel seega mõnevõrra rohkem materjali, kui eesti keele struktuuri kursuse jooksul omandada jõuab (eriti kui kursus on tihendatud 35 tunnini). Et õpetajat kursuse kavandamisel aidata, olen materjali liigendanud kolmel tasandil: iga peatükk koosneb põhiteemast, kõrvalteemast ja lisalugemisest. Põhiteema on esile toodud sinise trükiga, kõrvalteema on tavalises kirjas. Põhiteema hõlmab peatüki kõige olulisemaid mõisteid, milleta ei ole võimalik eesti keele struktuurist terviklikku ülevaadet saada. Põhiteemad tuleks omandada 35-tunnise kursuse raames. Kõrvalteema arendab peatüki põhiteemat sügavamalt või käsitleb sellega seotud teisi struktuurinähtusi. 70-tunnise kursuse raames tuleks omandada nii põhikui ka kõrvalteemad. Lisalugemised on esitatud peatüki lõpus väiksemas kirjas. Seal esitatud materjal on seotud peatüki teemadega, kuid jääb väljapoole ainekava. Seega on lisalugemised mõeldud põhiliselt neile, kel on asja vastu sügavam huvi. Peatükid lõpevad

ülesannetega, millest osa (sinisega trükitud) on põhiteema ja osa kõrvalteema kohta.

Lõpuks tahaksin tänada kõiki – sõpru, töökaaslasi, retsensente ja üliõpilasi –, kes võtsid vaevaks käsikirja lugeda ja kommenteerida. Nende mõju selle raamatu kujunemisele on olnud suurem, kui nad arvata oskavad. Kõige rohkem on mul abi olnud Viivi Maanso õpetustest ja juhataesest, kuidas üldse õpikut kirjutada. Veel tahaksin tänada toimetajaid Väino Klausit ja Tiina Laatsi, kes tegid tasa selle, mis mul emakeeletundides omandamata jäi, ja koolipõlve pinginaabrit Veiko Tammerit kaanekujunduse eest.

Raamatu teise trüki ettevalmistamisel on olnud suur abi üle 50 emakeeleõpetaja näpunäidetest selle kohta, millised osad vajaksid ümbertöötamist. Jõudu mööda olen püüdnud nendega arvestada. Olen teinud õpikut kergemaks ja umbes 15% võrra lühemaks. Arvan, et muudatused teevad “Eesti keele struktuuri” kasutamise mugavamaks niihästi õpilastele kui ka õpetajatele.

Kõige lõpuks tahaks tänada Kerstit, Johannest, Evat ja Annit, et nad on mind vapralt talunud sel ajal kui ma seda raamatut kirjutasin ja hiljem parandasin. Tahaksin loota, et neil on kunagi sama mõnus seda lugeda ja sealt õppida, kui minul oli kirjutada.

Autor

14. mail 2001

SISUKORD

1. PEATÜKK: Keele olemus. Keelestruktuur. Keeleteadus	9
2. PEATÜKK: Keel kui märgisüsteem	17
3. PEATÜKK: Häälikusüsteem. Vokaalid ja konsonandid	25
4. PEATÜKK: Foneetika ja fonoloogia. Foneem. Palatalisatsioon	35
5. PEATÜKK: Silp. Silpide liigid. Rõhk	40
6. PEATÜKK: Häälikupikkus ja välde	49
7. PEATÜKK: Eesti keele fonotaktika põhijooned	56
8. PEATÜKK: Sõnaliigid. Muutuvad ja muutumatud sõnad	64
9. PEATÜKK: Vormiõpetus. Sõnavorm, sõnatüvi, liited	71
10. PEATÜKK: Aglutinatsioon ja tüvevaheldus	76
11. PEATÜKK: Eesti keele tüvevaheldused. A-tüvi ja B-tüvi	81
12. PEATÜKK: Laadivaheldus. Geminaadivaheldus	88
13. PEATÜKK: Vältevaheldus	94
14. PEATÜKK: Vokaalivaheldus	99
15. PEATÜKK: Käänamismallid	107
16. PEATÜKK: Tüüpsõna leidmine	113
17. PEATÜKK: Pööramismallid. Tüüpsõna leidmine	123
18. PEATÜKK: Käänded ja arv. Käänete funktsioonid	131
19. PEATÜKK: Tegusõna vormid	140
20. PEATÜKK: Sõnade tuletamine ja liitmine	149

21. PEATÜKK: Sõnatuletuse liigid. Nimisõnatuletus	157
22. PEATÜKK: Omadussõna-, määrsõna- ja tegusõnatuletus	166
23. PEATÜKK: Liitsõnamoodustus	175
✓ 24. PEATÜKK: Lause. Lause struktuur. Lause liikmed	184
25. PEATÜKK: Öeldis. Öeldistäide. Tegusõna reksioon. Eitus	194
26. PEATÜKK: Alus. Sihitis. Määrus	203
27. PEATÜKK: Fraasi moodustajad. Täiend. Lisand	212
✓ 28. PEATÜKK: Liitlause, rindlause, põimlause. Lause lühend	222
29. PEATÜKK: Maailma keeled. Eesti keel kui soome-ugri keel	233
30. PEATÜKK: Eesti keele areng. Murded	246
31. PEATÜKK: Soome-ugri ja indoeuroopa keelte erinevused	261
INDEKS	271

1. PEATÜKK

KEELE OLEMUS. KEEL KUI NÄHTUS KEELESTRUKTUUR. KEELETEADUS

Mis on keel?

See ei ole kerge küsimus. Vastuseid võib olla palju. Millisest alustada?

Elas kord vaene möldritütar, kes oli väga tark. Kuningas laskis ta lossi kutsuda ja käskis endale roaks valmistada maailma kõige parema asja. Möldritütar valmistas kuningale võrtsitatud loomakeele. Kuningas jäi väga rahule ja laskis järgmisel päeval möldritütrel roaks teha maailma kõige halvema asja. Möldritütar valmistas jälle võrtsitatud loomakeele. Kuningas sõi ja küsis: “Ma lasksin sul valmistada roa maailma kõige paremast asjast. Sa valmistasid mulle võrtsitatud keele. Siis lasin ma sul valmistada roa maailma kõige halvemast asjast. Sa valmistasid jälle võrtsitatud keele. Kuidas sa seda seletad?” “Aulik kuningas,” vastas möldritütar, “keelega võib öelda asju, mis panevad inimesed õnnest särama ja muudavad maailma kauniks. Keelega saab väljendada sõprust ja avaldada armastust. Keele abil võib lõpetada sõdu ja tuua inimestele õnnistust. Keelega saab väljendada tõe. Sellepärast on keel kõige parem asi maailmas. Aga keelega saab muuta ka inimesed õnnetuks ja maailma haletsusväärseks. Keelega võib külvata vaenu ja vihkamist ning alustada sõdu. Keelega saab kuulutada valet. Sellepärast on keel kõige halvem asi maailmas.”

Selles muinasjutus on niisama palju tõe kui mitmes paksus raamatus, mis on kirjutatud keele olemuse kohta. Ja see tõe on üsna lihtne: keel on nagu anum, karikas, millesse võib valada niihästi kõige paremat veini kui ka kõige kangemat mürki. Nii nagu karikas, on ka keel vaid vahend, et edasi anda sisu. Milline on sisu, sõltub keelest niisama vähe kui karikast.

Kuid muidugi ei ole need paksud raamatud kirjutatud keele kohta asjata. Keel on nii mitmetahuline, et ka kõige tabavam muinasjutt ei suuda väljendada kogu tõe. Kust tuleb keele vägi? Muinasjutt sellele ei vasta. Paksud raamatud aga küll.

Keel kui infoedastusvahend

Keelega võib korda saata palju head, aga ka palju kurja sellepärast, et keel on infoedastusvahend. Info edastamine on tegevus, mille eesmärk on teadete edasiandmine ühelt inimeselt teisele. Informatsioon aitab keerulises maailmas paremini hakkama saada.

Niisiis on keele põhiülesanne informatsiooni edasiandmine. See kehtib niihästi inimkeele kui ka lihtsamate keelte kohta, mida kasutavad loomad ja putukad. Üks kuulsamaid loomariigi keeli on mesilaste tantsukeel. Tantsu abil annab söödamaa leidnud mesilane selle asukohast teada teistele, kes saadud informatsiooni põhjal korjekoha üles otsivad.

Mesilaste tantsukeelel ja inimeste päriskeelel on niipalju ühist, et mingi asja asukoha teatamiseks ei tule oma suhtluspartnerit kätt- või tiibapidi kohale juhatada, vaid piisab asukoha ja teekonna kirjeldamisest sümbolite abil. Sümbolid on tegelikkuse asendajad.

Uue korjekoha leidnud mesilane näiteks väljendab oma tantsu liikumise suunaga korjekoha suunda, tantsu intensiivsusega saagi suurust ja tempoga selle kaugust tarust. Kõik need tantsu elemendid on sümbolid, mille abil teised mesilased suudavad korjekoha tegelikkuses üles leida. Inimesed kasutaksid millegi seletamisel muidugi oma keelt, kuid siingi antakse suhtluspartnerile tegelikkusest ettekujutus sümbolite, st sõnade ja lausete abil. Sümboliks võib olla mis tahes asi, liigutus, hääliitus, sõna jne, peaasi, et suhtluspartnerid sümbolist ühtmoodi aru saaksid, st teaksid sümboli tähendust.

Seega on sümbolite abil võimalik kujutada tegelikkust. Teiste sõnadega öeldes võib keele abil tegelikkusest mudeli luua ja selle mudeli ka oma suhtluskaaslasele edasi anda. Võtame ühe näite: 19. sajandi alguses toimus Napoleoni sõjakäik Venemaale. See oli tegelikkus. Lev Tolstoi lõi sellest tegelikkusest keele abil mudeli - romaani "Sõda ja rahu". Tänapäeva inimene võib selle mudeli abil saada ettekujutuse 19. sajandi alguse Venemaa tegelikkusest.

Kuigi mesilaste tantsukeel on keerukas, ei suuda see informatsiooni edasiandmises võistelda inimkeelega, mis on teadaolevalt kõige võimsam informatsiooni edasiandmise moodus. Kuid inimkeel ei ole vaid infoedastusvahend.

Keel kui suhtlusvahend

Kui keelt kasutatakse suhtluses kahe või enama inimese vahel, ei pruugi seda kogu aeg üksnes informatsiooni edasiandmiseks. Kui keegi näiteks aevastab, siis öeldakse sageli: “*Tervist!*”. Lapsele, kes on haiget saanud, öeldakse: “*Oh sa vaeseke!*” Esmakordsel kohtumisel aga: “*Rõõm tutvuda!*” Niisugused väljendid ei edasta informatsiooni, küll aga annavad märku, et vestluskaaslane on osavõtlik. Sellistel puhkudel toimib keel inimestevaheliste suhete kindlustaja ja hoidjana.

Erinevad kultuurid kasutavad keelt nimetatud funktsioonis erineval määral. Kes on kokku puutunud inglise ühiskonnaga, teab, et inglased ütlevad “*sorry*” ja “*please*” palju sagedamini kui eestlased “*vabandust*” ja “*palun*”. Inglise päripäev ka igal kohtumisel: “*How are you?*” (“*Kuidas käsi käib?*”), eestlased piirduvad lihtsalt terega. Samas ei eelda inglased, et sa nende küsimuse peale oma tegelikest muredest rääkima hakkad, sest see küsimus ei ole mõeldud informatsiooni saamiseks, vaid lihtsalt sõbralikkuse ilmutamiseks. Tegemist on omamoodi rituaaliga, mis näitab vestluskaaslasele, et temast peetakse lugu.

Keel kui emotsioonide väljendaja

Suhtlemisvahendina on keele ülesanne hoida ja kindlustada inimestevahelisi suhteid. Kui aga keegi üksi olles pillab haamri varba peale ja ütleb: “*kurat*”, ei saa rääkida ei suhete hoidmisest ega informatsiooni edasiandmisest. Sellistel puhkudel kasutatakse keelt ventiilina, et oma emotsioone välja lasta. Vandesõnad on keeles esmajärjekorras selle funktsiooni täitmiseks. Keele abil võib mõistagi väljendada ka positiivseid elamusi (*Oi kui kaunis, Oo kui nunnu*), üllatust (*Issakene! Taevane arm! Vau!*) ja muud.

Selle tahuga on seotud ka keelele omistatavad maagilised omadused ja tabud (sõna *tabu* on pärit tonga keelest, kus see tähendab ‘püha’ või ‘puutumatu’). Kuigi keelemaagia võib tunduda kaugel mineviku jäänukina või aborigeenide eralõbuna, pole see kaugeltki nii. Me kõik oleme keele suhtes mõnevõrra ebausklikud ja selles pole midagi imelikku, sest keelega võib korda saata palju, ja see sunnib sõnadesse aukartusega suhtuma. Vanasõna ütleb, et poodu majas nõorist ei räägita, ja eks me kõik talita rohkem või vähem selle vanasõna järgi.

Asjad, millest ei räägita, on tabud. Mõnes ühiskonnas on tabusid palju, teises suhteliselt vähe. Üks kõige ürgsemaid ja võib-olla ka siiani kõige elujõulisemaid tabusid on saaklooma või -kala nime mainimise vältimine jahile või kalale minnes. Õige nime asemel kasutatakse lihtsalt mingit teist sõna.

Nimed on keelemaagias erilisel kohal. Teada kellegi nime on nagu omandada võim selle nime kandja üle. Küllap vist samal põhjusel on ka Jumala tegelik nimi saladus ning maailmas leidub kultuure, kus kõigil inimestel on kaks nime: üks avalik, kõigile kasutamiseks, ja teine salajas hoitud tegelik nimi, mis on teada ainult Jumalale või kõige lähedasematele inimestele.

Keel kui mõtlemisvahend

Loomulikult aitab keel ka mõtteid korrastada. Esmapilgul võib tunduda, et kogu mõtlemine toimubki keele vahendusel, kuid see pole kaugeltki nii. Sageli tulevad mõtted inimestele mingi ähmase aimusena või isegi pildi kujul. Selliseid mõtteid on väga raske tabada, kui me neile keelelist kuju ei anna. Seega on keelel mõtete väljendamisel väga tähtis roll. Üks prantsuse kirjanik on koguni väitnud, et alles siis me teame, mida me tahtsime öelda, kui me seda juba ütelnud oleme. Selle nähtusega on vist kokku puutunud igauks, kellel on tulnud näiteks kirjandit kirjutada: idee on küll olemas, aga seda paberile saada on väga vaevaline.

Kõige selgemalt avaldub keele kui mõtlemisvahendi funktsioon ilmselt peast arvutamise juures, kus tehteid sooritades tehakse iga operatsioon läbi sisekõnet kasutades.

Keel kui kuuluvuse väljendaja

Võib tunduda imelik, kuid keel on ka oluline sotsiaalse või paikkondliku kuuluvuse väljendaja. Saarlased näiteks tunneb kohe ära nende laulva kõne ja õ-hääliku järgi. Lõunaestlased selle järgi, et nad ütlevad *too* ja *toda*.

Üks kõige ilmekamaid kuuluvuse väljendajaid on släng ehk kirjakeelest kõrvalekalduv keelepruuk. Paljud sotsiaalsed rühmad kasutavad slängi,

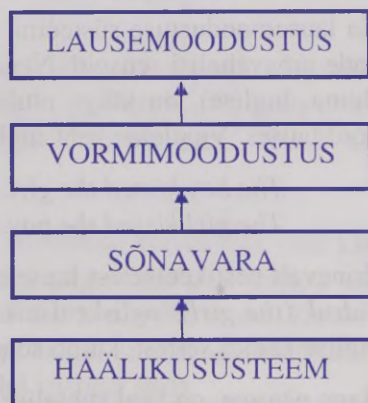
mille abil nad alateadlikult või teadlikult näitavad, et kuuluvad mingisse rühmitusse. Koolilastel on oma släng, õpetajatel oma. Kui õpetaja hakkab äkki kasutama koolilaste slängi, siis tundub see võõrastav nii õpilastele kui ka teistele õpetajatele, sest õpetaja ei kuulu ju õpilaste hulka.

Ka mehed ja naised kasutavad keelt erinevalt. Naised näiteks ütlevad sagedamini “*Issand!*”, mehed “*Kurat!*”. See võib tunduda küll väike erinevus, mida ei pane tähele, kuid kui keegi eksib oma soo keelekasutuse vastu, siis torkab see kohe kõrva. Mulle meenub üks ameerika noormees, kes Eestis olles õppis ruttu ära eesti keele. Kui ma teda esimest korda kohtasin, rääkis ta täiesti soravalt eesti keelt, ütles aga alailma “*Jumal küll!*” Kui ma talle mainisin, et mehed tavaliselt nii ei räägi, oli ta väga imestunud, kuid leidis asjale seletuse: tema eesti keele õpetajad olid kõik naised!

Keele struktuur

Keele struktuur on mitmetasandiline. Sõnad koosnevad häälikutest, mis moodustavad keele struktuuri esimese tasandi. Sõnu omakorda võib kombineerida käände- ja pöördelõppudega, et saada sõnavorme. Sõnavorme moodustatakse vormimoodustuse tasandil. Sõnu omavahel kombineerides võib moodustada suuremaid keeleüksusi – lauseid. See toimub lausemoodustuse tasandil. Lauset peetakse traditsiooniliselt suuri-maks keeleüksuseks, millega keeleteadus tegeleb. Kuigi ka lauseid saab omavahel kombineerida, et moodustada veelgi suuremaid keeleüksusi – tekste.

Keele igal struktuuritasandil valitsevad oma seaduspärasused, mis määravad, kuidas antud tasandi keeleüksusi omavahel ühendada saab. Selles raamatus kirjeldatakse eesti keele struktuuri kõiki tasandeid ja nendel kehtivaid seaduspärasusi. Et asjast veidi ülevaadet saada, tutvustame neid tasandeid lühidalt.

Häälikusüsteem

Keele häälikusüsteemi ülesanne on määratleda, milliseid häälikuid antud keel kasutab. Häälikud on keelesüsteemi väikseimad ehituskivid. Samas tuleks meelde jätta, et häälikutel endil ei ole tähendust, kuid nendest pannakse kokku pikemaid keeleüksusi – sõnu ning käände- ja pöördelõppe, millel on iseseisev tähendus. Sõnatüved ja lõpud kuuluvad juba järgmisele keele struktuuritasandile.

Vormimoodustuse süsteem

Vormimoodustuse ülesanne on tagada, et sõnadele liituksid lauses õiged tunnused ja lõpud. Tunnuseid ja lõppe on vaja lisada seepärast, et me saaksime aru, millised on sõnade omavahelised seosed lauses. Vaatleme järgmist kolme lauset:

Kuningas kinkis etturi vankrile.

Kuningale kinkis ettur vankri.

Kuninga kinkis etturile vanker.

Kes kellele mida kinkis, selgub sellest, millises käändes sõna on. Ülal- toodud lausetes on nimetavas käändes kinkija, omastavas kingitus ja alaleütlevas see, kellele kingitakse.

Lausemoodustuse süsteem

Ka lausemoodustuse süsteemi ehk süntaksi ülesanne on edasi anda sõnade omavahelisi seoseid. Nendes keeltes, kus vormimoodustus puudub (hiina, inglise), on kõige olulisem grammatiline vahend sõnade järjekord lauses. Vaatleme kaht inglise keele lauset:

The boy kissed the girl. 'poiss suudles tüdrukut'

The girl kissed the boy. 'tüdruk suudles poissi'

Erinevalt eestikeelsetest lausetest ei muutu sõna *poiss* (*the boy*) ega ka *tüdruk* (*the girl*) ingliskeelseis lauseis üldse. Kes keda suudles, selgub inglise keeles sellest, kumb sõna on lauses eespool, kumb tagapool.

Nagu nägime, on keel suhteliselt keeruka mitmetasandilise struktuuriga. Võib muidugi imestada, milleks keelele sellist keerukat struktuuri vaja on, kas kuidagi lihtsamalt ei saaks?

Tähenduste süsteem

Kogu keerukas keelestruktuur seisab vaid ühe ülesande teenistuses: anda edasi tähendusi. Kuivõrd vajalik on keelele keerukas struktuur, selgub niipea, kui me hakkame mõtlema, kui palju on olemas erinevaid tähendusi. Võtame kas või sõnad. Neid on tuhandeid. Kui inimkeel ei kombineeriks häälikuid sõnadeks, vaid omistaks tähendusi üksikhäälikutele, siis saaks meil olla vaid nii palju sõnu, kui palju me suudame kuuldavale tuua erinevaid häälikuid: mitte rohkem kui sada.

Kuigi häälikutest sõnade kombineerimise võimalused on praktiliselt lõputud, pole mõeldav, et iga võimaliku mõtte jaoks (näiteks *Isa tuleb laupäeva hommikul bussiga*) oleks olemas omaette sõna. Mõtete hulk on selleks liiga suur. Et seda lõputut hulka kuidagi kajastada, on keeles olemas vormi- ja lausemoodustus, mille abil konstrueeritakse sõnade tähendustest keerulisemaid tähendusi, mida väljendavad laused.

Ainult tänu sellele, et keeles on olemas nii häälikutasand kui ka vormi- ja lausemoodustuse tasand, on võimalik kogu maailma tähenduste rikkust kajastada. Vähegi lihtsama struktuuriga keel ei tuleks sellega toime. Nii uskumatu kui see ka pole, on keele keeruka süsteemi aluseks olev põhimõte meile igapäevasest elust hästi tuntud.

Keel kui Lego

Lego klotsidega oleme kõik tuttavad. Kuigi lihtsad, on nende abil võimalik kokku panna kõige imelisemaid rajatisi ja klotsikestes peituv variantiderikkus jääb ikkagi ammendamatuks. Täpselt sama kehtib ka keele kohta.

Keel ja Lego on hämmastavalt sarnased. Mõlemad koosnevad vaid käputäiest põhidetailidest (keeles häälikud ja Legos klotsid), millest on võimalik kokku panna lõpmatu hulk erinevaid konstruktsioone. Kuidas see toimub Lego klotsidega, on meil kõigil selge, kuidas aga häälikutega, sellele püüan selle raamatu lehekülgedel vastuse anda.

Keel ja keeleteadus

Kooli grammatikatundidest võib kergesti jääda mulje, et keeleteadus pole muud kui üks õigesti käänamise ja suure algustähe teadus. Tegelikult on huvitavate probleemide ring keeleteaduses väga avar. Et lugejale põnevamatest probleemidest mõningast aimu anda, lõpevad paljud selle raamatu peatükkidest väikese lugemispalaga, mis tutvustab keeleteaduse üht või teist külge.

ÜLESANDED

Ülesanne 1. Mis on sinu arvates keele tähtsaim funktsioon ja miks?

Ülesanne 2. Nimeta keele funktsioone ja too näiteid nende funktsioonide täitmise kohta.

Ülesanne 3. Mõtle keele funktsioonide peale ja põhjenda, mille poolest oleks hea ja mille poolest halb, kui maailmas oleks vaid üks keel.

Ülesanne 4. Milleks on keele struktuur mitmetasandiline?

Ülesanne 5. Milliseid keeli on peale inimkeele veel olemas?

Ülesanne 6. Sümbolitest nagu ♥ ☹ või ☠ saavad ühtmoodi aru kõik inimesed, emakeelest sõltumata. Põhjenda, kas selliseid märke juurde tehes oleks võimalik luua piltkeel, mille abil eri rahvusest inimesed saaksid suhelda?

2. PEATÜKK

KEELEMÄRK. KEEL KUI MÄRGISÜSTEEM SÜNONÜÜMIA, HOMONÜÜMIA, POLÜSEEMIA

Mis on keelemärk?

Eelmises peatükis tõdesime, et keele põhiülesanne on informatsiooni edasiandmine ja et seda tehakse sümbolite abil. Sümboleid võib olla mitmesuguseid – graafilisi, häälikulisi, muusikalisi, viipelaadseid jne. Igal sümbolil on oma tähendus. Mõnikord, näiteks kujutavas kunstis, on sümbolite tähendus raskesti aimatav ja salapärane. Keeles kasutatavad sümbolid on aga enamasti täpsed ja kõigile mõistetavad. Neid kutsutakse keelemärkideks.

KEELEMÄRGID ON SÜMBOLID, MIDA KASUTATAKSE
KEELES TÄHENDUSTE EDASIANDMISEKS

Ülaltoodud määratluse järgi on nüüd üsna lihtne keelemärke ära tunda: kindlasti kuuluvad keelemärkide hulka kõik sõnatüved, aga ka tunnused ja lõpud, kuigi nende tähendusi ei ole iga kord niisama kerge tabada kui sõnade tähendusi.

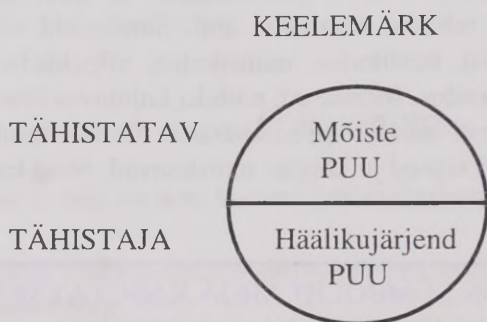
Keelemärgi olemus

Et keelemärk saaks informatsiooni edasiandjana toimida, peab ta vastama kahele tingimusele: tal peab olema tähendus ja tal peab olema häälikuline kuju, mis seda tähendust kannab. Kui üks neist kahest puudub, siis meil lihtsalt ei ole tegu keelemärgiga.

Selles on lihtne veenduda: kuuldes häälikuühendit *puu*, saame kohe aru, et vestluskaaslane tahab midagi mainida meile kõigile tuntud kõrgekasvulise tugeva varrega taime kohta. See on võimalik, sest häälikuühend *puu* on eesti keele märk, millel on oma kindel tähendus. Kui aga vest-

luskaaslane ütleb *ruu* või ei ütle midagi, siis ei ole me saanud ka uut informatsiooni, sest häälikühendil *ruu* ei ole eesti keeles tähendust, ja ilma sümbolite abita suudavad teateid vastu võtta ilmselt vaid mõtetelugejad.

Keelemärgi tähenduse poolt (mõistet) nimetatakse tähistatavaks ja häälikulist kuju tähistajaks. Seda ilmestab järgnev skeem:

KEELEMÄRGIL ON KAKS POOLT: TÄHISTAJA JA TÄHISTATAV

Niisugune kahepoolne ülesehitus ei ole omane ainult inimkeele sõnadele, vaid kõikidele märkidele, mille abil antakse edasi tähendusi. Ka liiklusemärgid annavad edasi tähendusi, kuigi liiklusemärgide “keel” on inimkeelega võrreldes väga primitiivne. Sellegipoolest on liiklusemärgidelgi nii tähistaja kui ka tähistatava pool: tähistajaks on (posti otsa pandud) graafiline kujutis, tähistatavaks talle liikluseeskirjades omistatud tähendus (näiteks ‘peatumine keelatud’ vms).

Keel kui märgisüsteem

Keelemärgid kannavad tähendusi. Esialgu tundub, et nii palju kui keeles on sõnu, nii palju saab edasi anda ka erinevaid tähendusi. Kuigi sõnade arv on suur, ei piisa sellest siiski, et edasi anda kõike, mida inimesed

tahavad üksteisele öelda. Eelmises peatükis me juba mainisime, et kui keel oleks vaid suur sõnadekogum, siis tuleks iga mõtte jaoks, nagu näiteks *Isa tuleb laupäeval bussiga* välja mõelda omaette sõna. See on aga põhimõtteliselt võimatu, sest niipalju sõnu, kuipalju võib olla erinevaid mõtteid, ei suuda keegi meelde jätta. Keelemärkide poolt pakutud väljendamisvõimaluste suurendamiseks peavad märgid olema korrastatud märgisüsteemiks.

Märgisüsteemi ülesanne on määratleda reeglid, kuidas üksikuid keelemärke omavahel kombineerida nii, et tekiks keerukamad keelemärgid. Keel ongi selline keelemärkide ja nende kombineerimisreeglite süsteem.

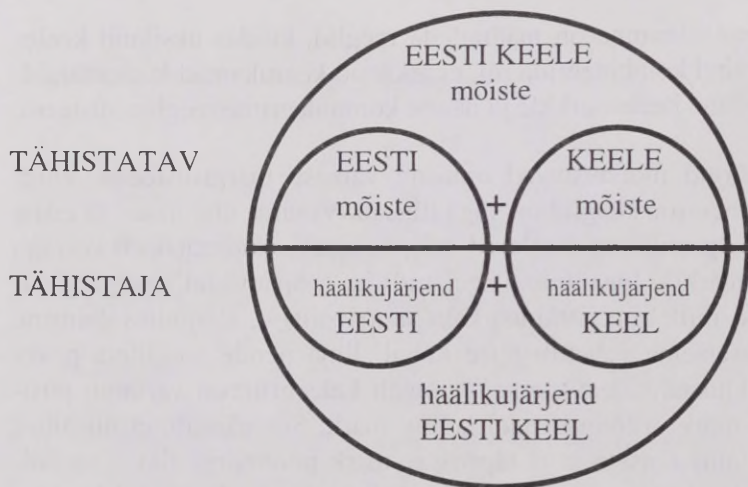
Ka liiklusmärgid moodustavad omaette väikese märgisüsteemi, kuigi nende kombineerimisreeglid on väga lihtsad. Võtame ühe näite. Et edasi anda käsku 'peatumine keelatud tööpäevadel', kasutatakse korrakahte liiklusmärki – 'peatumine keelatud' ja 'tööpäevadel' (valgepõhjaline ristkülik, millel on ristamisi kaks mutrivõtit) –, kusjuures esimene neist peab asetsema vahetult teise kohal. Ilma nende reegliteta peaks kõikidest liiklusmärkidest olema vähemalt kaks erinevat varianti: püsikehtivusega märk ja tööpäevadel kehtiv märk. Siit nähtub, et üheainsa lihtsa reegli abil – aseta aega täpsustav märk põhimärgi alla – on võimalik märkide üldarvu vähendada tervelt kaks korda. See tõestab veenvalt ka märgisüsteemi eeliseid lihtsa märkide kogumi ees: kombineerimisreeglitega on võimalik piiratud hulgast lihtmärkidest moodustada peaaegu lõpmatu hulk erinevaid liitmärke.

MÄRGISÜSTEEM ON MÄRKIDE JA REEGLITE HULK,
MILLE ABIL SAAB LIHTSAMATEST KEELEMÄRKIDEST
MOODUSTADA KEERUKAMAID

Lihtmärk ja liitmärk

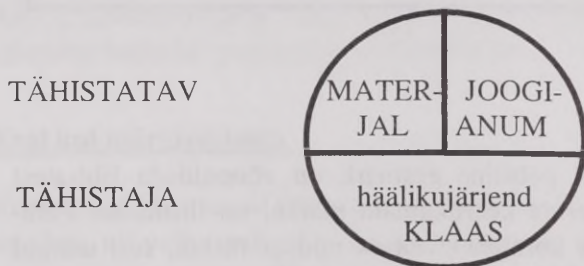
Keele kui märgisüsteemi põhiline eesmärk on võimaldada lihtsatest keelemärkidest kombineerida keerukamaid märke, nn liitmärke. Põhimõtteliselt ei ole sellises kombineerimises midagi rasket, sest märgid enamasti lihtsalt liidetakse teineteisele.

Et liitmärgid on kokku pandud liitmärkidest, siis ei tekita ka väga keeruliste liitmärkide (lausete) tähenduse mõistmine inimesele tavaliselt probleemi: ta kombineerib liitmärgi tähenduse teda moodustavate liitmärkide tähendustest. Siin avaldub jällegi keele aluseks olev Lego-põhimõte: piiratud hulka erikujulisi põhiklotse kombineerides on võimalik ehitada lõpmatu hulk konstruktsioone, nii et viimaste struktuur moodustub põhiklotside struktuuride summana:

Mitmetähenduslikkus ehk polüseemia

Polüseemia on nähtus, kus ühele tähistajale vastab mitu, teineteisega mõisteliselt seotud tähistatavat. Sõna *klaas* näiteks tähendab ühtaegu nii materjali, millest valmistatakse pudeleid ja purke, kui ka väikest anum, millest juuakse mahla või piima. Skemaatilisel võiks seda kujutada nii:

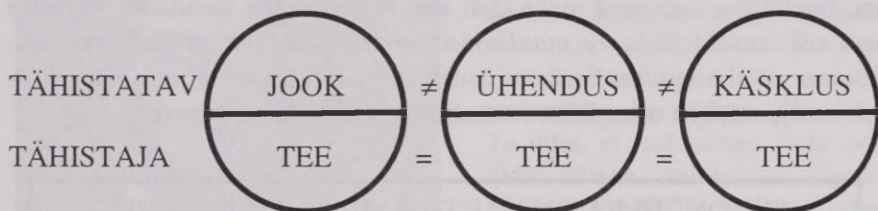

Polüseemia on keeles väga sage. Selles on kerge veenduda, kui võtate lahti mis tahes sõnaraamatu: peaaegu iga märksõna taga on esitatud numbritega tähistatud erinevad tähendused. Mida rohkem numbreid ja mida pikem on märksõna kohta käiv tekst, seda mitmetähenduslikuma sõnaga on tegu.

POLÜSEEMIA ON NÄHTUS, MILLE PUHUL ÜHEL SÕNAL ON MITU TEINETEISEGA TIHEDASTI SEOTUD TÄHENDUST

Samakõlalisus ehk homonüümia

Homonüümia on polüseemiale lähedane nähtus: kui polüseemia puhul on ühel tähistajal mitu tähistatavat, siis homonüümia puhul on tegu kahe või enama iseseisva keelemärgiga, mille tähistajate häälikuline kuju on sama. Sobivaim näide võiks olla *tee*, mis on samaaegu nii jook, kahe koha vahel liikumiseks mõeldud ühendus kui ka käsklus millegi tegemiseks. Graafiliselt saab homonüümiat kujutada nii:

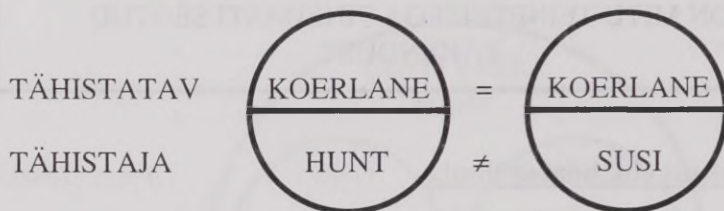

Sellest, kas tegu on ühe keelemärgiga, millel on mitu tähistatavat (polüseemia), või mitme keelemärgiga, millel on sarnane tähistaja (homonüümia), saab aru tähendusi võrreldes. Kui tähendused on mõisteliselt lähedased, siis on tegu polüseemiaga, kui nad on aga täiesti seostamatud nagu näiteks *tee* puhul, siis on tegu homonüümiaga.

HOMONÜÜMIA ON NÄHTUS, MILLE PUHUL KAHEL KEELEMÄRGIL ON SAMAKÕLALISED TÄHISTAJAD

Samatähenduslikkus ehk sünonüümia

Kolmas tähtsam nähtus, mille korral keelemärgi tähistaja ja tähistatava üks-ühene vastastikune suhe ei kehti, on sünonüümia. Sünonüümia puhul on ühel tähistataval mitu erinevat tähistajat. Selle nähtuse heaks näiteks on hundi erinevad nimetused, nagu *hunt*, *susi*, *võsavillem*, *hallivatimees*, *metsakutsu*:

Esmapilgul võib tunduda, et sünonüümidel on täiesti sama tähendus. Enamasti see aga pole nii, sest keelemärkide tähistajad on sageli mitmekihilise tähendusega. Kuigi nii *hunt* kui ka *susi* tähistavad eesti metsades elutsevat suurt koerlast, on nende sõnade tähendus siiski veidi erinev. *Hunt* on igapäevane sõna, *susi* aga luulelisem ja vanaaegse kõlaga. Seetõttu ei saa neid mitte alati samas kontekstis kasutada. Võrreelge kas või lauseid *Rakvere maakonnas peeti hundijahti* ja *Rakvere maakonnas peeti soejahti*. Esimene lause on täiesti tavaline, teine aga tekitab mulje mingist maagiliste rituaalidega muistsest üritusest.

SÜNONÜÜMIA ON NÄHTUS, MILLE PUHUL ÜHEL
TÄHISTATAVAL ON MITU ERINEVAT TÄHISTAJAT

Ferdinand de Saussure ja semiootika

Keelemärgi mõiste võttis esmakordselt kasutusele Genfi keeleteadlane Ferdinand de Saussure [de sossüür], (1857–1913, pildil) 20. sajandi alguses. F. de Saussure töötas välja teooria, mis lähtub keelest kui märgisüsteemist. See tõttu peetakse F. de Saussure'i tänapäevase keeleteaduse rajajaks. Tema pani aluse ka semiootikale, teadusele, mille ülesanne on uurida kõiki märgisüsteeme üldiselt. Samas tuleb märkida, et F. de Saussure'iga üheaegselt ja temast sõltumatult arendas samu ideid ka ameerika filosoof Charles Peirce [pööss]. Tänapäeval seostatakse Ch. Peirce'i rohkem semiootikaga ja F. de Saussure'i keeleteadusega.

Ferdinand de Saussure alustas oma teadlasteed keele ajaloo uurijana. Ajalooline keeleteadus oli terve 19. sajandi vältel ainus teaduslikuks peetud keeleteaduslik uurimissuund. F. de Saussure saavutas tunnustuse kõigepealt ajaloolises keeleteaduses, kuid tema huvid nihkusid häälikumuutuste uurimiselt peagi keele kui süsteemi uurimisele. See oli tollases õhustikus täiesti uudne. Et paremini mõista F. de Saussure'i ideede pöördelisust, kasutame tema enda esitatud keele ja malemängu võrdlust.

Kogu 19. sajandi vältel uuriti seda, kuidas sõnade häälikuline kuju on aja jooksul muutunud. Malemängu võrreldes tähendaks see, et uuritaks, kuidas malenuppude disain on aja jooksul muutunud. F. de Saussure aga nihutas uurimise malemängu kui sellise uurimisele. Ta ütles, et malemängu jaoks pole üldse oluline, millised on vigurid, tähtis on see, millist ülesannet erinevad vigurid malemängus täidavad. Kui me suudame kirjeldada vigurite liikumisviisi, siis oleme tabanud malemängu olemuse. Samuti on

keelega. Ka siin ei ole oluline, milline üks või teine sõna välja näeb, tähtis on see, mismoodi sõna lauses käitub. Kui malemängu reeglite kirjeldamisega suudame mõista male olemust, siis keelereeglite kirjeldamisega suudaksime mõista keelesüsteemi olemust.

F. de Saussure ise ei jõudnud oma ideid trükis avaldada, sest surm katkestas teadlastee. Teooria avaldati alles pärast tema surma 1916. aastal raamatus "Cours de linguistique générale" ("Üldkeeleteaduse kursus"), mille koostasid õpilased oma loengukonspektide põhjal.

F. de Saussure'i poolt algatatud keeleteaduse suund, niinimetatud strukturalism, mis lähtub keelest kui märgisüsteemist, on olnud keeleteaduse peavool terve 20. sajandi jooksul. Struktuuralse keeleteaduse kõrval on jõudsalt arenenud ka semiootika, mille uurimisobjektiks on teised märgisüsteemid, nagu kujutava kunsti keel, ilukirjanduse keel või filmikeel. Kõigis neis märgisüsteemides on oma märgid, mida kasutatakse kunstilise mõtte edasiandmiseks. Semiootika ülesandeks ongi kirjeldada, millised on need märgid, millega kunstnikud oma ideid edasi annavad ja kuidas need märgid omavahel süsteemi moodustavad. Meie kaasaja üks kuulsamaid semiootikuid oli Tartu Ülikoolis töötanud Juri Lotman, kelle ümber tekkis terve koolkond, mida kogu maailmas tuntakse Tartu–Moskva semiootikakoolkonnana.

ÜLESANDED

Ülesanne 7. Leia viis sõna, kus tähistaja ja tähistatava vahel valitseb motiveerimata seos, ja viis sõna, kus tähistaja ja tähistatava seos on motiveeritud.

Ülesanne 8. Kaubapakenditel ja avalikes kohtades (lennujaamad, sadamad jm) kasutatakse sageli piltsümboleid. Too mõned näited sellistest piltsümbolitest ja põhjenda, milline on nende tähistaja ja tähistatava vaheline seos.

Ülesanne 9. Nimeta lisaks keelele veel kolm märgisüsteemi.

Ülesanne 10. Leia kolm polüseemia ja kolm homonüümia näidet. Põhjenda oma näidete varal homonüümia ja polüseemia erinevust.

Ülesanne 11. Leia viis sünonüümide näidet, kujuta graafiliselt nende tähistaja ja tähistatava vahelist seost ning põhjenda oma graafikuid.

Ülesanne 12. Miks ei ole liiklusmärkide süsteemis sünonüüme ega homograafe (graafiliselt samase tähistaja, kuid erinevate tähistatavatega liiklusmärke)?

HÄÄLIKUSÜSTEEM

3. PEATÜKK

HÄÄLIKUSÜSTEEM. VOKAALID JA KONSONANDID

Kuidas keel häälikuid kasutab

Inimese hääleorganid on loomariigis kõige paremini arenenud. Enamik loomaliike suudab esile tuua vaid üksikuid hääletsusi, inimene aga ligi sada eristatavat häälikut. Samas on inimese hääleorganitel teiste imetajatega võrreldes ka üks oluline puudus: inimese hääletoru ei ole eriti sobiv neelamiseks, sest kõri ehituse tõttu võib toit kergesti hingekurku sattuda. Evolutsiooni uurijad väidavad, et selline puudus sai inimesel välja kujuneda ainult seetõttu, et keele kasutamisest saadav eelis kaalus olelusvõitluses üles neelamisega kaasneva lämbumisohu võimaluse.

Kuigi inimese hääldusorganid on suhteliselt võimsad, ei piisaks ka sajast erinevast häälikust, et kõiki vajalikke tähendusi edasi anda – saaks ju niimoodi moodustada vaid sadakond sõna. Sellepärast ei olegi häälikutel tähendusi. Kui aga häälikuid omavahel kombineerida erinevateks järjenditeks ja omistada tähendus sellistele järjenditele (sõnadele), siis piisab ka paarikümnest häälikust, et kokku panna niipalju sõnu, nagu keel vajab. Siingi avaldub Lego-põhimõte.

ÜKSIKHÄÄLIKUTEL EI OLE TÄHENDUST. TÄHENDUS
OMISTATAKSE HÄÄLIKUTEST KOOSTATUD
JÄRJENDITELE (SÕNADELE)

Häälikusüsteemi võimalused

Inimese hääleaparaat on suhteliselt paindlik, mistõttu erinevate keelte häälikusüsteemid võivad olla vägagi erinevad niihästi häälikute arvu kui ka nende kõla poolest. Samas on maailma keelte häälikusüsteemides kõigest hoolimata ka palju sarnaseid jooni. Mis tahes kaht keelt me ka ei võrdleks, on neil vähemalt üks asi ühine: häälikusüsteem jaguneb

vokaalideks ja konsonantideks. Siin ei ole erandeid, sest konsonandid ja vokaalid on hädavajalikud igale keelele, et kõne oleks sujuv ja rütmiline, aga samas ka kõlav. Kõlavuse tagavad vokaalid, rütmilisuse konsonandid.

Täishäälikud ehk vokaalid

Täishäälikud ehk vokaalid on sellised häälikud, mille hääldamisel suu on avatud ja keel ega kurgunibu ei tee õhu väljapääsule suu kaudu mingeid takistusi. Eesti keele vokaalid on *a, e, i, o, u, õ, ä, ö, ü*. Erinevates keeltes võib olla erinev arv vokaale. Eesti keel oma 9 vokaaliga on suhteliselt vokaalirikas. Enamik keeli saab hakkama 5-6 vokaaliga, vähemalt 3 vokaali on aga igas keeles.

Selleks et hääldada vokaale, on kõige tähtsam häälepaelte vibreerimine. Häälepaelte tööst saab hästi aru õhupalli analoogial. Oletame, et täispuhutud õhupall on õhku täistõmmatud kopsud, õhupalli suu aga hingekõri, kus asuvad häälepaelad. Kui me laseme õhul pallist välja voolata, siis on see nagu väljahingamine. Vokaalid moodustatakse samuti väljahingamisel, aga koos häälepaelte vibreerimisega. Selleks et panna häälepaelad vibreerima, on vaja piltlikult öeldes õhupalli suue näppudega kitsaks piluks venitada. Pilust läbi minev õhk tekitab puristavat või piuksuvat heli, olenevalt sellest, kui tugevasti me venitame. Häälepaelad talitavad kõris samamoodi. Kui me nad kokku pigistame, siis hakkavad nad õhupalli suu moodi vibreerima, kui õhk neist läbi läheb. Seda vibreerimist saab tunda, kui asetate käe kõrisõlmele ja ütlete *aaaahhhaaa*: *a* puhul häälepaelad vibreerivad, *h* puhul mitte. Häälepaelte vibreerimine on oluline heliliste häälikute hääldamisel.

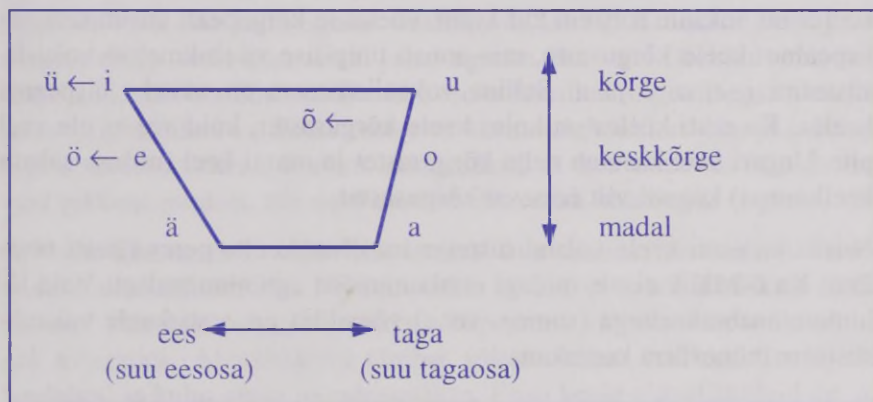
VOKAALIDE HÄÄLDAMISEL ON KÕNETRAKT AVATUD
JA HÄÄLEPAELAD VIBREERIVAD

Vokaalide liigitus

Häälepaelte vibreerimine on küll heli tekitamise aluseks, kuid sellest ei piisa veel vokaalide hääldamiseks. Tekitab ju häälepaelte vibreerimine vaid pörinat, mitte kõla. Et hääel hakkaks kõlama, on vaja kõlakasti, mis muudaks pörina heliks. Kõlakast on olemas ka keelpillidel, nagu viiul,

kitarr jt. Inimese kõlakast on suukoobas ja mõne hääliku puhul (*m*, *n*) ka ninaõõs. Vokaalide puhul kasutatakse kõlakastina suukoobast. Muutes kõlakasti kuju ja ruumala, saame erineva tämbriga heli.

Suukoopa kuju ja ruumala on võimalik muuta keele ja huulte abil. Keelt saab suukoopas liigutada ette ja taha, üles ja alla. Igale vokaalile vastab erinev keele asetus suukoopas. Vokaali *a* hääldamisel on keel all ja taga. Kui te *a* hääldamisel nihutate keelt natuke ettepoole, saate *ä*-hääliku (keel all ja ees). Kui te *ä* hääldamisel lõugu natuke kokku surute, saate *e*-hääliku (keel ees ja keskel) ning lõugade kokkusurumist jätkates jõuate *i*-häälikuni (keel ees ja üleval). Kui suuõõnt kujutada trapetsina, kus huuled jäävad vasakule ja kõri paremale küljele, siis võib kõik vokaalid sellel trapetsil määratleda keele asendi järgi (vaata skeemi): *i*, *e* ja *ä* on eesvokaalid, *u*, *o* ja *a* tagavokaalid, *i* ja *u* on kõrged vokaalid, *e* ja *o* keskkõrged ning *ä* ja *a* madalad vokaalid. Iga üksikut vokaali saab aga iseloomustada kahe tunnuse põhjal: *a* on madal tagavokaal, *ä* madal eesvokaal, *e* keskkõrge eesvokaal jne.

Trapetsit vaadates nähtub, et *ü* ja *i* puhul on keele asend sama (kõrge ja ees), *ö* ja *e* puhul sama (keskkõrge ja ees). Ometi on need häälikud erinevad. Nende häälikupaaride puhul saavutatakse erinevus huulte asendit muutes. Kui te hääldate *i*-häälikut ja ajate huuled torru, saate *ü*-hääliku. Keele asend suukoopas aga ei muutu. Sama on ka *e* ja *ö* puhul. Ajades *e*-d hääldades huuled torru, saate *ö*. Mõnevõrra teistmoodi on lood *o* ja *õ* puhul, sest *o* puhul huuled juba on torus. Et hääldada *õ*-häälikut, ei saa neid siis ju enam torru ajada. Küll aga on võimalik vastupidine:

tõmmates *o*-d hääldades huuled torust ära kõige laiemaks naeratuseks, saategi *õ* hääliku. *o* ja *õ* vastavus ei ole siiski nii ühene kui *ö* ja *e* või *i* ja *ü* vastavus. *õ*-hääliku saab moodustada ka *u*-häälikust samal viisil kui *o*-st. Seega ei ole *õ* kõrgusaste mitte keskkõrge, vaid kuskil keskkõrge ja kõrge vahepeal, nagu skeemil kujutatud.

Skeemi järgi jagunevad eesti keele 9 vokaali suuõont kujutaval vokaalitrapsil suhteliselt sümmeetriliselt. Sümmeetrilisus on vajalik selleks, et vokaalid ei kuhjuks trapetsi ühte piirkonda, kus neid on väga raske eristada. Kujutage ette keelt, kus on näiteks 4 *i*-sarnast häälikut – neil oleks raske vahet teha ja seetõttu hakkaksid sõnad segi minema. Et selliseid raskusi vältida, jagavadki maailma keeled just nagu eesti keelgi vokaalid suukoopas ühtlaselt, olenemata sellest, kui palju vokaale keeles on.

Kõige lihtsam vokaalisüsteemis on kolm vokaali: *i*, *a* ja *u*. Selline süsteem on kasutusel näiteks eskimo keeles. Trapetsile vaadates näete, et need kolm vokaali hõlmavad vokaalitrapsi kõige äärmisi nurki. Kui keeles on vokaale rohkem kui kolm, võetakse kõigepealt kasutusele vahepealne keele kõrgusaste, mis annab tüüpilise viieliikmelise vokaalisüsteemi *i*, *e*, *a*, *o* ja *u*. Selline vokaalisüsteem on näiteks hispaania keeles. Ka eesti keeles on kolm keele kõrgusastet, kuid see ei ole veel piir. Ungari keel kasutab nelja kõrgusastet ja masai keel (niiluse-sahara keelkonnas) koguni viit erinevat kõrgusastet.

Niisiis on eesti keele vokaalisüsteem maailma keelte peres täiesti tavaline. Ka *õ*-häälik ei ole midagi eriskummalist ega ainulaadset. Vaid lähimate naaberkeeltega (soome, vene) võrreldes on eesti keele vokaalisüsteem mõnevõrra keerukam.

EESTI KEELES ON 9 VOKAALI:

A, E, I, O, U, Õ, Ä, Ö, Ü

Kaashäälikud

Kaashäälikud ehk konsonandid on sellised häälikud, mille hääldamisel on õhu väljapääs kopsudest suuremal või vähemal määral takistatud.

Takistus moodustatakse valdavalt kas huulte või keele abil. Lisaks sellele võivad konsonandid olla nii helilised kui ka helitud. Seda on kerge kontrollida, hoides näppu kõrisõlmel ja öeldes *kümme kassi*. Häälepae-lad vibreerivad *m*-hääliku hääldamisel, kuid mitte *s*-i puhul. *m* on helili-ne konsonant, aga *s* helitu.

Et konsonantide hääldamiseks on palju erinevaid võimalusi, siis on neid tavaliselt maailma keeltes rohkem kui vokaale. Keskmiselt on keeltes kaks korda rohkem konsonante kui vokaale, kuigi on teada ka keeli, kus on rohkem vokaale kui konsonante (Okeaanias kõneldav pawaia keel kasutab kahteist vokaali ja ainult kümnet konsonanti).

KONSONANDID ON HÄÄLIKUD, MILLE HÄÄLDAMISEL MOODUSTATAKSE ÕHU KOPSUDEST VÄLJUMISELE TAKISTUS

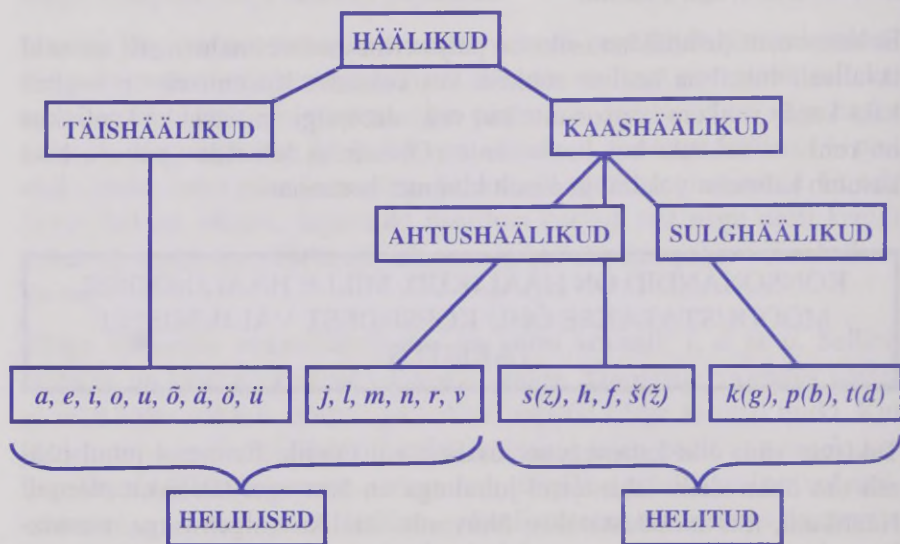
Takistus võib olla kahesugune: osaline või täielik. Esimesel juhul pää-seb osa õhku siiski läbi, teisel juhul aga on õhu vool täielikult suletud. Häälikuid, mis moodustatakse õhuvoolu täieliku sulgemisega, nimeta-takse sulghäälikuteks. Eesti keeles on kolm sulghäälikut: *k*, *p* ja *t*. Ka *g*, *b* ja *d* moodustatakse täieliku suluga, kuid et nad erinevad *k*, *p* ja *t*-st vaid pikkuse poolest, siis neid eesti keeles eraldi häälikuiks ei peeta.

Selliseid konsonante, mille hääldamisel õhu takistus on osaline, nime-tatakse ahtushäälikuteks. Nimetus tuleb sellest, et nende häälikute hääldamisel moodustatakse kõnetraktis kopsudest väljuva õhu teele ahtus ehk kitsendus. Ahtushääliku tämber sõltub sellest, millega (keele või huultega) ja kuhu ahtus moodustatakse. Eesti keele ahtushäälikud on *h*, *j*, *l*, *m*, *n*, *r*, *s* (*z*), *š* (*ž*) ja *v*. Enamik eesti keele ahtushäälikuid on helili-sed, vaid *h*, *s*(*z*) ja *š*(*ž*) on helitud (*z* ja *ž* ei ole eesti keeles omaette hää-likud, sest nende hääldus langeb kokku *s* ja *š* hääldusega).

KONSONANDID ON SULGHÄÄLIKUD JA AHTUSHÄÄLIKUD

Olenevalt sellest, kas õhuvool väljub hääldamisel kopsudest suu või nina kaudu, jagunevad ahtushäälikud kaheks rühmaks: suuhäälikuteks

ja ninahäälikuteks. Ninahäälikuid on eesti keeles kaks: *m* ja *n*. Kõik ülejäänud häälikud on suuhäälikud. Kogu eelnenud liigituse võib kokku võtta järgneva skeemi abil:

Konsonantide liigitus

Selleks et iga konsonanti üheselt määratleda, tuleb arvesse võtta lisaks helilisusele ja hääldusviisile (sulg või ahtus) veel ühte liigitamiselust, nimelt häälduskohta. Vokaalide puhul kirjeldati häälduskohana keele asendit suukoopas, konsonantide puhul on aga häälduskohaks ahtuse või sulu tekitamise koht.

Suukoopas on ahtuse või sulu tekitamiseks palju erinevaid võimalusi. Vaatleme korraks kõrvaltoodud kõnetrakti skeemi. Sellel skeemil on numbritega 1–7 tähistatud erinevad kohad, kus eesti keeles moodustatakse ahtust või sulu:

1. Huuled. Huulte kokkusurumisega moodustatakse sulg *p* ja *b* hääldamisel. Huultel moodustatud suluga hääldatakse ka ninahäälikut *m*, kuid sel puhul väljub õhk hääldamise ajal ninaõõne kaudu.

2. Alahuul – ülahambad.

Alahuule surumisel ülahammaste vastu saab moodustada ahtuse, mida kasutatakse *v*- ja *f*-hääliku hääldamisel. Nende kahe hääliku omavaheline erinevus on ainult helilisuses: *v*-häälikut hääldades häälepaelad vibreerivad, *f*-i hääldades aga mitte.

3. Keeletipp – hambasombud.

Hambasombud on kohe ülahammaste taga algav igemest künkakene. Surudes keele tipu ja serva vastu hambasompe, on

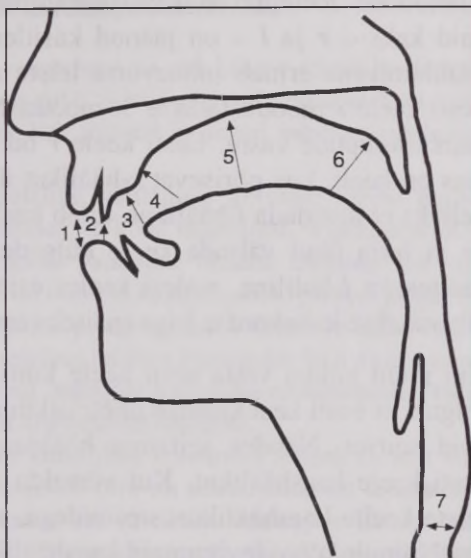
võimalik moodustada sulu *t*- ja *d*-hääliku hääldamiseks (*t* ja *d* erinevus on samasugune kui *p* ja *b* erinevus). Täpselt sama suluga saab hääldada ka *n*-häälikut, kui lasta samal ajal õhul nina kaudu väljuda. Kui aga sulu veidi avada ja lasta õhul väljuda väiksest hambasompude ja keeletipu vahelisest ahtusest, siis oleme moodustanud *s*-hääliku.

4. Keele esiserv – hambasombud. Asetades keele esiserva hambasompude taha (mitte peale nagu *t* ja *s* puhul), saab moodustada *š*-hääliku.

5. Keele selg – suulagi. Tõstes keele selja suulaele väga lähedale, moodustatakse *j*-häälik. *j*-i on mugav moodustada *i* häälikust, surudes keelt veelgi enam suulae vastu.

6. Keele tagaosa – suulae tagaosa. Surudes keele tagaosa tihedalt vastu suulae tagaosa, saame sulu, millega moodustatakse *k*- ja *g*-häälikud. Keele tagaosaga suulae tagaosas moodustatud suluga hääldatakse ka ühte *n*-laadset ninahäälikut, mille jaoks küll eesti keeles oma täht puudub. Häälik ise on aga eesti keeles olemas, selles saab veenduda, hääldades sõnu *kang*, *kong*, *rong* jne. Keeleteaduses tähistab seda häälikut sümbol *ŋ*.

7. Häälepaelad. Häälepaelu kasutatakse eeskätt heliliste häälikute heli tekitamiseks, kuid nende abil saab moodustada ka ahtushääliku. Ahtushääliku moodustamiseks surutakse häälepaelu natuke koomale, kuid nii, et nad vibreerima ei hakka. Sel viisil tekitatakse eesti keele *h*-häälik.

Ülaltoodud loetelus on kajastatud enamik eesti keele kaashäälikuid, kuid kaks – *r* ja *l* – on jäänud käsitlemata. Seda seepärast, et nende hääldamisviis erineb mõnevõrra teiste ahtushäälikute hääldamisviisist. Eesti keele *r* moodustatakse 3. moodustuskohas keeletipu vibreerimisel hambasompude vastu. Eesti keele *r* on suhteliselt põrisev, kuid maailmas on keeli, kus põrisevat *r*-häälikut üldse pole (näiteks inglise keel). Selleks et hääldada *l*-häälikut, tuleb keele tipp suruda vastu hambasompe ja lasta õhul väljuda keele külgedelt. Eesti keeles nagu enamikus keeltes on *l* heliline, walesi keeles esineb aga ka helitu *l*, mida kirjas tähistatakse kahekordse *l*-iga (näiteks nimes *Lloyd*).

Kui nüüd kokku võtta eesti keele konsonandid häälduskoha järgi, siis selgub, et eesti keel kasutab üheteistkümnest võimalikust häälduspaigast vaid seitset. Nendes seitsmes häälduspaigas moodustatakse kõik 17 eesti keele kaashäälikut. Kui võrrelda eesti keele kaashäälikusüsteemi teiste keelte kaashäälikusüsteemidega, siis võib öelda, et eesti keel kasutab ainult kõige levinumaid kaashäälikuid. Kõik eesti keele 17 konsonanti kuuluvad kahekümne maailma keeltes kõige sagedamini esineva konsonandi hulka. Eesti keele kaashäälikusüsteem on lühidalt kokku võetud alltoodud tabelis:

Häälduskoht	Hääldusviis		
	Sulghäälik	Ahtushäälik	Ninahäälik
Huuled	p, b		m
Alahuul – ülähambad		v, f	
Keeletipp – hambasombud	t, d	s, r, l	n
Keele esiserv – hambasombud		š	
Keele selg – suulagi		j	
Keele tagaosa – suulae tagaosa	k, g		ŋ
Häälepaelad		h	

Kas masinad on võimelised kõnelema?

Inimese ja arvuti suhtlemine kõne vahendusel on ehk kõigile ulmefilmidest tuttav. Kuigi kõne sünteesi ajalugu on pikk ja edusammud silmapaistvad, tuleb siiski veel mõnda aega oodata, enne kui inimese ja arvuti vaheline suhtlemine võib toimuma hakata inimkeeles.

Inimese ja masina vaheline keeleline suhtlemine koosneb kahest poolest nagu tavaline suhtleminegi: kõnelemisest ja kõne tajumisest. Vaieldamatult on kõne sünteesimine ehk masina rääkima panemine lihtsam ülesanne kui kõne tajumise väljatöötamine. Tegelikult on inimese hääleorganeid püütud järele teha juba 18. sajandil. Sellisel mudelil olid kopsude asemel lõõtsad ja hääldamisorganiteks mitmesugused torud. Ka telefoni leiutaja Alexander Bell ehitas eelmise sajandi teisel poolel mitmesuguseid materjale kasutades niinimetatud "rääkiva pea", mis suutis esile tuua mõned äratuntavad häälikud.

Tänapäeval pole enam vaja luua kunstlikke kõnetrakti mudeleid, sest häält on võimalik sünteesida ka elektrooniliselt. Siin on edusammud on üsna suured ja nii mõnigi laiatarbe arvutiprogramm on võimeline kasutajale üht kui teist inimehäälel teatama. Loomulikult on kõnesüntesaatorite puhul tegu vaid masinatega, mis on võimelised teksti kõnevormis esitama. Teksti koostamine on siiani jäänud inimese ülesandeks, kuigi tehisintellektialased tööd on andnud juba esimesi tagasihoidlikke tulemusi.

Kõne sünteesimisest tunduvalt keerukam on valmistada arvuteid, mis oleksid võimelised inimkõnet tajuma. Ja tajumise all ei mõelda mitte seda, et arvuti suudaks inimese jutust aru saada, vaid tunduvalt tagasihoidlikumat võimet – et arvuti suudaks näiteks kuulnud jutu teksti kujul salvestada. Kõne tajumise puhul on arvutile suureks takistuseks inimehääle erinevus, erinevad aktsendid ja rääkimisviisid.

Kõnetehnoloogiaga tegeldakse ka Eestis. Küberneetika Instituudis on loodud eesti keele kõnesüntesaator, mis oskab juba üsna loomuliku häälega rääkida. Kõnetehnoloogia arendamine eesti keele jaoks on eesti rahvuse ja kultuuri üks olulisemaid ülesandeid, sest tulevikus muutub masinatega kõne vahendusel suhtlemine täiesti tavaliseks. Kui eesti keelele ei suudetaks seda tehnoloogiat välja arendada, tuleks meil varsti ilmselt arvuti, videomaki, külmkapi või ka pesumasinaga rääkida mingis võõrkeeles. Globaliseerumise tõttu väheneb maailma keelte hulk väga kiiresti ja karta on, et saja aasta pärast suudavad kultuurkeeltena toimida vaid umbes paarsada keelt, mis on suutnud tehnika arenguga kaasas käia. Eesti riik ja rahvus peaks tegema kõik, et eesti keel kuuluks nende keelte hulka. Kokku võib hoida üksipuha millistelt kulutustelt, kuid mitte nendelt, mida vajatakse eesti keele kaasaja tasemel hoidmiseks.

ÜLESANDED

Ülesanne 13. Millised järgmistest häälikutest – a, l, p, u, v, s, n, f, ü, h, t, r – on helilised, millised helitud?

Ülesanne 14. Leia igale esitatud mallile vastav sõna. V tähistab täishäälikut ja C kaashäälikut.

CVCV	VCC	CVVC	CVVVC
CCVCV	CVCCVC	CVCVCVC	CVCCC
VV	VVCVC	CCCVVC	CVV

Ülesanne 15. Koosta kolm erinevat sõna, mis algaksid mingi ahtushäälikuga, keskel kaks vokaali ja lõpeksid mingi sulghäälikuga.

Ülesanne 16. Allpool on kirjeldatud ühe lause häälikuid hääldamise järjekorras. Mis lause see on?

pehmel suulael moodustatav sulghäälik; madal tagavokaal; kaks hambasompudel moodustatavat ühesugust ahtushäälikut; keskkõrge tagavokaal; hambasompudel moodustatav ninahäälik; pehmel suulael moodustatav sulghäälik; madal tagavokaal; huultel moodustatav sulghäälik; kõrge eesvokaal; hambasompudel moodustatav ahtushäälik.

Ülesanne 17. Kirjelda häälduskoha, hääldusviisi ja helilisuse abil mõnda sellist häälikut, mis eesti keeles ei esine.

Ülesanne 18. Võrdle eesti keele häälikusüsteemi mõne võõrkeele häälikusüsteemiga. Kumb häälikusüsteem on keerukama ehitusega ja miks?

Ülesanne 19. Milliste eesti keele häälikute hääldamine valmistab raskusi vene keele kõnelejatele ja miks? Milline eesti keele häälik on keeruline soome keele kõnelejatele ja miks?

4. PEATÜKK

FONEETIKA JA FONOLOOGIA FONEEM. PALATALISATSIOON

Foneetika ja fonoloogia

Keele häälikusüsteemi uurimisega tegeleb kaks keeleteaduse haru: foneetika ja fonoloogia. Vajadus kahe erineva teadusharu järele tuleneb sellest, et häälikutel on kaks erinevat külge. Ühelt poolt on häälikud füüsikalised nähtused nagu mistahes muud helid. Seetõttu saab neid uurida samade meetoditega kui loodusteadustes. Teisest küljest on häälikud ka keele elemendid, aga keel kui märgisüsteem ei ole füüsikaline nähtus, vaid teadvuse osa nagu mõtted. Foneetika uurib häälikuid kui füüsikalisi nähtusi, fonoloogia aga häälikud kui keelesüsteemi elemente.

FONEETIKA UURIB HÄÄLIKUTE FÜÜSIKALISI OMADUSI,
FONOLOOGIA UURIB HÄÄLIKUID KUI KEELEÜKSUSI

Foneetika uurimistulemused on näidanud, et sama hääliku akustilised omadused võivad eri inimeste häälduses ja ka ühe inimese erinevatel häälduskordadel olla vägagi erinevad. Ometi suudavad kuulajad enamasti sama hääliku ilma vaevata ära tunda, üksipuha kes seda hääldab. See on võimalik tänu sellele, et iga hääliku häälduses on mingi ühisosa, mis jääb sama hääliku erinevates hääldustes muutumatuks. Muutumatu osa määratlebki hääliku kui keeleüksuse.

Seda, kas kaks erinevalt kõlavat kõnehäälikut on tegelikult ühe ja sama hääliku kaks erinevat varianti, saab kõige lihtsamalt kontrollida, võrreldes sõnu, mis erinevad teineteisest vaid ühe hääliku poolest. Kui häälikute asendamisega muutub sõna tähendus, siis on tegu kahe erineva häälikuga, kui mitte, siis on tegu sama hääliku kahe erikujulise varian-diga:

Tähendus muutub:
erinevad häälikud

palk (töötasu)

palk (puunott)

kann (anum)

kann (mänguasi)

Tähendus ei muutu:
sama häälik

narr (veidrik)

narr (veidrik Tootsi meelehäälina)

Sellest, kas tegu on *palgi* või *palgaga*, saab kuulaja aru *l*-hääliku järgi, mis on nendes sõnades erineva tämbriga. *Kannu* ja *kanni* erinevus tuleb välja *n*-hääliku erinevusest. Ka *r*-häälikut saab hääldada kahte moodi, kuid sellega ei kaasne tähenduse muutumine. Kuigi foneetiliselt on need *r*-i hääldused teineteisest erinevad, on keelesüsteemi seisukohalt meil siiski tegu ühe ja sama *r*-häälikuga, ehk nagu fonoloogias öeldakse, tegu on sama foneemiga.

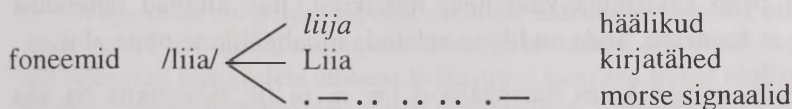
Mis on foneem?

Kõige lühem vastus sellele küsimusele on, et foneem on hääliku kujund. See aga nõuab veidi seletust. Võtame näiteks sellise asja nagu tool. Kui keegi palub teil seletada, mis on tool, siis te ütlete, et see on istumiseks ettenähtud mööbliese, millel on neli jalga ja seljatugi. Oma seletuses te väljendate tooli kujundit, ütlete, mis on tool kui selline. Tegelikult eksisteerib väga palju erinevaid toole: kõvu, pehmeid, puust ja rauast jne. Tooli kujundit ennast aga tegelikult ei esine. Kujund realiseerub lihtsalt meistri kätes erinevateks reaalseks toolideks.

Täpselt samasugune suhe on ka foneemi ja häälikute vahel. Foneem */a/* (foneemid kirjutatakse kaldkriipsude vahele, et neid eristada häälikutest ja tähtedest) on nagu kõigi erinevate *a*-häälikute kujund. Iga kord, kui keegi ütleb *a*, realiseerib ta foneemi */a/*. Kuid nii nagu reaalsed toolid on igauks natuke erinevad, nii on ka foneemi */a/* hääldused üksteisest pisut erinevad.

Keelesüsteemi jaoks on olulised foneemid, mis on abstraktsed keeleüksused. Sõnad pannakse kokku foneemidest. Kui keegi aga mingi sõna lausub, siis realiseeruvad selle sõna foneemid häälikutena, mida on võimalik tajuda. Foneemid võivad realiseeruda ka kirjatähtedena või

mis tahes muul tajutaval kujul (näiteks morse signaalidena). Kõige loomulikum on keelele muidugi foneemide realiseerumine häälikutena:

FONEEM ON HÄÄLIKU KUJUND

Palatalisatsioon

Eespool selgus, et häälikuid *l* ja *n* on võimalik hääldada kahel erineval moel (*palk* 'töötasu' – *palk* 'puunott', *kann* 'anum' – *kann* 'mänguasi'). Sõnades *kannu* ja *palga* on tavaline *n* ja *l*, sõnades *kanni* ja *palgi* peenendatud ehk palataliseeritud *n* ja *l*. Palatalisatsiooni esineb eesti keeles ka *s*-i, *t* ja *d* hääldamisel (*kas* – *kass*, *patt* 'pahe' – *patt* 'viigiseis', *kõdu* – *kõdi*). Palataliseeritud häälikute hääldamisel on keele selg suulaele lähemal kui palataliseerimata häälikute hääldamisel.

Eesti keeles esineb palatalisatsioon rõhulise vokaali järel, kui järgmises silbis on *i*. Et palataliseerimine on tingitud naaberhäälikutest, siis ei loeta palataliseeritud häälikuid omaette foneemideks. Vaid nimetavas käändes, kus tüve viimane vokaal võib olla ajaloolise arengu tulemusel kadunud (*palk*, *kann*, *patt* jt), aitab palatalisatsioon tähendustel vahet teha. Nendes vormides käituvad palataliseeritud häälikud nagu iseseisvad foneemid. Et palataliseeritud häälikute tähendust eristav roll on väike, siis ei ole neil eesti keeles omaette tähemärki. Palatalisatsiooni märgitakse siiski õigekeelsussõnaraamatus märgiga palataliseeritud hääliku järel: *pal'k*, *ton'n*, *kun'stnik*, *kõd'i*.

Foneemid ja tähed

See, et kõigil häälikutel ei ole omaette tähemärki, on täiesti loomulik, sest kiri peab kajastama vaid neid häälikuid, mis aitavad tähendusi eristada, st foneeme. Seda on lihtne seletada ninahäälikute näite abil.

Eesti keeles esineb kolm ninahäälikut (*m*, *n*, ja *ŋ*), tähestikus on aga vaid kaks ninahäälikuid tähistavat tähte: *m* ja *n*. See pole aga puudus, sest *ŋ* esineb ainult *k* ja *g* ees (*ring*, *sink*, *vang*, *kong jt*). Et *n* ei saa kunagi *k* ja *g* ees esineda, siis pole karta, et häälik *ŋ* läheks segamini *n*-iga. See tähendab, et *n* ja *ŋ* on ühe foneemi /*n*/ kaks erinevat hääldusvarianti. Kiri peab kajastama vaid erinevaid foneeme ning piisab täiesti, kui *n*-i ja *ŋ* märkimiseks kasutada ühte tähemärki *n*.

KIRJAS MÄRGITAKSE OMAETTE TÄHEGA FONEEME, MITTE KÕNEHÄÄLIKUID

Häälikute tähendusest

Keeleteaduse põhitõde on, et häälikutel ei ole tähendust. Tähendus on sõnadel, aga millistest häälikutest mingi sõna koosneb, see on täiesti meelevaldne. Eesti keeles on sõnas *ema* kolm häälikut, soome keeles on sama mõistet tähistavas sõnas *äiti* neli häälikut, millest ükski ei lange kokku eesti keele vastavas sõnas esinevate häälikutega. Kummatigi saavad soomlased sama hästi aru sõna *äiti* kui eestlased *ema* tähendusest. Seega ei ole tähendusel mingit seost sellega, millistest häälikutest vastavat mõistet tähistav sõna on kokku pandud. Sõna tähendus ei ole teda moodustavate häälikute tähenduste summa sel lihtsal põhjusel, et häälikutel pole mingeid tähendusi. Tähendus on sõna kui terviku omadus.

Sellegipoolest on tehtud üsna palju katseid leida häälikute ja tähenduste vahel seoseid. Loomulikult ei väideta, nagu oleks igal häälikul mingi oma kindel tähendus. Selline väide oleks ilmselt vale. Kuid üldisemas plaanis on ühteist huvitavat leitud. Nii näiteks on täheldatud, et väga paljudes keeltes esineb *i*-häälik sõnades, mis viitavad väiksele kogule, *a*-häälik aga sõnades, mis tähendavad midagi laia või suurt. Ka eesti keeles võib leida sõnu, mis seda väidet kinnitavad: *pisike*, *tilluke*, *tibatilluke*, *tilk*, *tikk* jne. Samas aga esineb igas keeles päris kindlasti ka erandeid: *hiiglaslik* näiteks ei tähenda ju sugugi midagi väikest ega tillukest.

Keeleteadlased on ka märganud, et *i*-häälikut kasutatakse paljudes keeltes ruumilise lähedusega seotud sõnades, häälikut *a* aga kaugusega seotud sõnades. Eesti keele *siin* ja *seal* kinnitavad seda. On ka täheldatud, et *ema* tähistavates

sõnades kasutavad paljud keeled *m-* või *n-*häälikut, *isa* tähistavates sõnades aga *s-* või *t-*häälikut. Siingi on erandeid. Gruusia keeles näiteks tähendab *mama* hoopis isa.

Väga raske on öelda, kuivõrd sellistel üldistustel tõepõhja all on. Ilma täpse statistilise uurimistöota pole võimalik tuvastada, kas nimetatud sarnasused tulenevad inimkeelele omasest kalduvusest kasutada teatud häälikuid teatud kindlate tähendusega sõnades või on tegu teadlaste ülepingutatud fantaasia viljaga. Seda, kuivõrd ebamäärase uurimisvaldkonnaga on tegu, võite ise klassis kontrollida: varuge viis minutit aega ja püüdke iseseisvalt iseloomustada mõnda eesti keele häälikut, näiteks *ü-d*. Vaadake, kas teie iseloomustused langevad kokku või mitte.

ÜLESANDED

Ülesanne 20. Allpool on toodud väljamõeldud mikroeele sõnastik. Otsusta, kas selles keeles *f* ja *v* on erinevad foneemid või sama foneemi erinevad hääldusvariandid:

<i>raba</i> 'kass'	<i>laif</i> 'suu'	<i>vain</i> 'elu'	<i>rava</i> 'rohi'
<i>rafe</i> 'konn'	<i>leiv</i> 'nurk'	<i>rafa</i> 'rohi'	<i>faim</i> 'kodu'

Ülesanne 21. Milline eesti keele sõna koosneb: 1) madalast tagavokaalist ja kõrgest tagavokaalist, 2) keskkõrgest eesvokaalist ja kõrgest eesvokaalist, 3) madalast eesvokaalist ja kõrgest eesvokaalist, 4) madalast tagavokaalist ja kõrgest eesvokaalist?

Ülesanne 22. Kaks luurajat kasutasid omavahel sidepidamiseks sala-keelt, milles oli tähti süsteemipäraselt muudetud: kõrgete vokaalide asemel kasutati keskkõrgeid vokaale ja keskkõrgete asemel kõrgeid vokaale, sulghäälikute asemel samas kohas moodustatavoid ahtushäälikuid ja ahtushäälikute asemel sulghäälikuid. Siin on nende viimane teade. Mida see tähendab?

Rökm huuleõfelate un miei talahiili jäleli taanos. Fiami huuse vakisama.

Ülesanne 23. Võrdle *k-*hääliku moodustamist sõnade *kee* ja *kuu* hääldamisel. Mille poolest nende kahe *k-*hääliku moodustamine erineb ja millest on see erinevus tingitud?

5. PEATÜKK

SILP. SILPIDE LIIGID

SILBI PIIR. RÕHK

Mis on silp?

Kuigi sõnad koosnevad häälikutest, ei ole häälikuid võimalik suvaliselt sõnadeks kombineerida. Põhjus on selles, et inimese hääldusaparaat ei ole võimeline mõnda häälikujärjendit üldse hääldama. Proovige näiteks hääldada sõna *kkpt*. Vähe sellest, et seda on raske teha, ka sellist sõna tajuda on väga vaearikas.

Selleks, et kõnelemine oleks sujuv ja kõne tajumine võimalikult lihtne, järjestavad kõik maailma keeled häälikud kõigepealt väikesteks hääldusüksusteks – silpideks – millest siis omakorda kombineeritakse sõnu. Seega ei esine häälikud kõnes kunagi iseseisvalt, vaid ainult silpideks korrastatuna sõnade koosseisus. Selles on lihtne veenduda, kui lugeda kõva häälega tähestikku: ... *kaa, ell, emm, enn oo, pee* ... üksikhäälikute hääldamisel on abiks teisi häälikuid, et moodustada silpi.

SILP ON VÄIKSEIM KÖNES ESINEV HÄÄLDUSÜKSUS

Silbi ehitus

Silbi ehituse aluseks on ühelt poolt kõne artikuleerimise ja teiselt poolt kõne tajumise vajadus. Artikuleerimise seisukohalt on oluline, et kõnelemine segaks võimalikult vähe normaalset hingamist. Kui kõnes esineksid üksnes kaashäälikud, ei oleks rääkimise ajal võimalik normaalselt välja hingata. Seda tuleks teha lausete vaheajal. Ainult täishäälikutest koosnevat kõnet oleks jällegi raske rütmistada. Rütmilisus teeb mugavamaks niihästi häälikujärjendite hääldamise kui ka nende tajumise. Seega on kõige parem, kui kaas- ja täishäälikud esinevad kõnes vaheldumisi. See põhimõte ongi silbi ehituse aluseks.

SILBI ÜLESANDEKS ON MUUTA HÄÄLIKUD KÖNES
KERGESTI HÄÄLDATAVAKS JA TAJUTAVAKS

Silbi osad

Silbi osad on algus, tuum ja lõpp. Kõige tähtsam silbi osa on tuum. Silbi tuumaks peab olema heliline häälik. Eesti keeles võivad silbi tuumaks olla ainult täishäälikud, mis on häälikutest kõige helilisemad: *kaa, ell, emm, enn, oo, laul* (silbituum on tähistatud poolpaksu trükiga). Mõnes teises keeles võivad ka helilised kaashäälikud olla silbi tuumaks. Nii näiteks on tšehhi keele sõnas *vlk* 'hunt' silbituumaks häälik *l*.

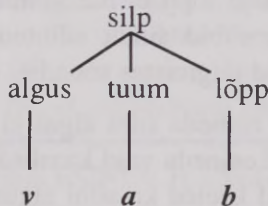
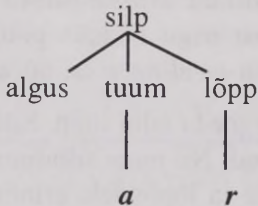
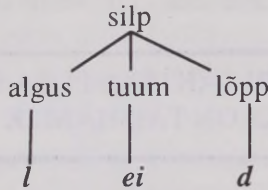
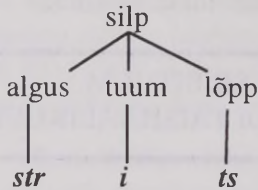
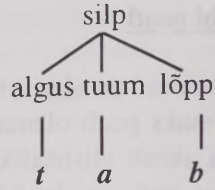
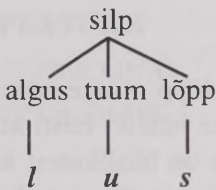
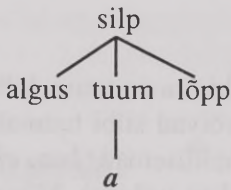
SILBI TÄHTSAIM OSA ON SILBITUUM.
SILBI TUUMAKS ON TÄISHÄÄLIK VÕI TÄISHÄÄLIKUÜHEND

Silbituum on silbi ainuke vältimatu osa. Ilma tuumata ei saa silp eksisteerida. Silbi algus ja lõpp ei ole kohustuslikud. Nii koosnevad kõige lihtsama ehitusega silbid ainult silbituumast nagu näiteks poolpaksus kirjas esitatud silbid järgmistes sõnades: *a-va-meel-ne, e-lu, öö, au*.

Silbi tuumale võib eelneda silbi algus ja järgneda silbi lõpp. Silbi alguses ja lõpus võivad esineda vaid kaashäälikud. Nii nagu silbituumadele, nii seavad erinevad keeled ka silbi algustele ja lõppudele erinevad piirangud. Maailmas on keeli, kus silbi alguses võib esineda ainult üks kaashäälik ja silbi lõpp puudub hoopis. Selliste keelte kõnevoolus vahelduvad kaas- ja täishäälikud raudse järjekindlusega umbes nii nagu eesti keele lauses *Ä-ra tu-le tä-na ko-ju*. Seevastu inglise keel lubab nii silbi alguses kui ka lõpus küllalt keerukaid ja pikki kaashäälikujärjen-deid, nagu näiteks sõnas *strings* 'nöörid'.

SILBI ALGUSES JA LÖPUS SAAVAD ESINEDA AINULT
KAASHÄÄLIKUD

Eesti keeles on silbistruktuuri võimalused suhteliselt avarad. Silbi alguses ja lõpus on lubatud ka keerukad häälikuühendid ja tuumana võivad esineda lühikesed ja pikad täishäälikud ning kahe täishääliku ühendid (diftongid). Eesti keele silbi ehituse võimalusi ilmestavad järgmisel lehel olevad skeemid sõnade *alustab, stritsleid* ja *arvab* näitel:

Silpide liigid

Sisestruktuuri iseärasusi aluseks võttes on silpe võimalik jagada erinevatesse liikidesse. Eesti keeles on silpide liigituse tundmine väga oluline välte olemuse mõistmiseks.

Kõigepealt jagunevad silbid lühikesteks ja pikkadeks. Lühikesed silbid on sellised, millel puudub lõpp ja tuum koosneb ainult ühest täishäälikust. Silbi alguse kohta mingeid piiranguid ei ole. See võib koosneda ühest või mitmest kaashäälikust või hoopis puududa – silbi pikkus sellest ei muutu.

LÜHIKESEL SILBIL PUUDUB LÕPP JA TUUMAS ON
ÜKS TÄISHÄÄLIK

Pikad silbid on sellised, millel on olemas silbi lõpp või mille silbituum koosneb kahest täishäälikust või on rahuldatud mõlemad tingimused. Allpool toodud näidetes on lühikesed silbid esitatud poolpaksus kirjas ja pikad silbid harilikus:

<i>a-lus-ta-ma</i>	<i>vee-rin</i>
<i>kra-bi</i>	<i>a-met</i>
<i>va-lu-ra-ha</i>	<i>hul-lus-ti</i>
<i>sar-vi-li-ne</i>	<i>vae-ne-laps</i>

Lühikesed silbid ei jagune alaliikideks, kuid pikkadel on kaks alaliiki: lahtised ja kinnised silbid. Lahtised on sellised silbid, millel puudub silbi lõpp, kinnised aga need, millel silbi lõpp on olemas. Mitmest häälikust silbi lõpp koosneb, pole oluline. Ülaltoodud näidetes on kaks pikka lahtist silpi (*vee* ja *vae*) ning seitse pikka kinnist silpi (*lus*, *rin*, *met*, *hul*, *lus*, *sar* ja *laps*). Lühikesed silbid on alati lahtised, sest neil puudub silbi lõpp.

PIKAD SILBID ON NEED, MILLEL ON OLEMAS SILBI LÕPP
VÕI MILLE TUUMAS ON KAKS TÄISHÄÄLIKUT

Silbi piir

Silbitamisel põhineb sõnade poolitamine. Praktilisel õigekirjutuse tasandil sõnade silbitamine probleeme ei tekita. Seda õpetatakse lastele juba kolmandas klassis. Kuid õigekirjutuses kasutatavad silbitamise reeglid lähtuvad sõna kirja-pildist. Et kirja-pilt ei kajasta sõna silbistruktuuri täpselt, siis ei ole ka tegelikud silbipiirid sageli seal, kus me oleme harjunud neid nägema. See ei tähenda muidugi, nagu tuleks poolitusreeglid ümber teha. Need täidavad oma ülesannet kenasti. Silbipiiri õige äratundmine on oluline selleks, et õigesti määrata silpide liike.

Kõige enam moonutavad eesti keele silbistruktuuri tajumist sulghäälikute õigekirjutusreeglid. Nii kirjutatakse pika vokaaliga kolmandavältelistes sõnades sõnasisene sulghäälik ühe tähega (*luike*, *kaupa*, *paati*). Selline kirjavii ei kajasta aga sõna häälikulist struktuuri täpselt. Selles on lihtne veenduda, kui kuulata tähelepanelikult nende sõnade hääldust.

Normaalses kõnes hääldatakse neid sõnu nii, et osa sulghäälikust jääb esimese silbi lõppu, osa aga teise silbi algusesse (*luik-ke, kaup-pa, paat-ti*). Sellist kaashäälikut, mille üks osis jääb ühe silbi lõppu ja teine teise silbi algusesse nimetatakse kaksikhäälikuks ehk geminaadiks.

Et sõnades nagu *luike, paati* ja *kaupa* on sõna keskel geminaat, siis läheb silbi piires nendes sõnades kahe sulghääliku vahelt (*luik-ke, kaup-pa, paat-ti*), mitte ühe sulghääliku eest (*lui-ke, kau-pa, paa-ti*), nagu me poolitusreegleid arvestades oleme harjunud arvama. See erinevus segab silpide liigitamist, sest õigekirja silbitusreegleid arvestades oleks esimene silp justkui lahtine, kuigi tegelikult on see hoopis kinnine.

Täpselt sama lugu on ka teisevärtelistes sõnades, kus sõnasisesed sulghäälikud kirjutatakse samuti ühe *k, p* või *t* abil (näiteks *sepa, koti, map-i*). Tegelikult aga hääldatakse neid sõnu ikkagi geminaadiga ja tegelik silbi piires läheb kahe sulghääliku vahelt (*sep-pa, kot-ti, map-pi*), mitte eest. Ka siin häirib see õigekirja iseärasus silpide liigitamist, sest ortograafiast lähtudes võib ekslikult tunduda nagu oleks neis sõnades esimene silp lühike ja lahtine, kuigi see on hoopis pikk ja kinnine.

SILBIPIIR LÄHEB GEMINAATSULGHÄÄLIKUGA SÕNADES GEMINAADI LIIKMETE VAHELT

Rõhk

Rõhk on keelenähtus, mille puhul sõna teatud silpe hääldatakse suurema intensiivsusega kui teisi. Rõhu tulemusel muutub kõne rütmiliseks. Rütmil on inimese elus suur osa. Ilma liialdamata võib öelda, et kogu meie elutegevus on alates südametegevusest kuni luuletamiseni seotud mitmesuguste rütmidega. Selle üks oluline põhjus on ökonoomsus: rütmiline tegevus väsitab vähem kui rütmitu tegevus. Arvatavasti on see nii ka kõne puhul.

Kuid rõhul on keeles muidki funktsioone kui kõne rütmistamine. Väga paljudes keeltes on rõhu ülesandeks sõnaalguste tähistamine. Nendes keeltes on rõhk tavaliselt kinnistunud sõna mingile kindlale silbile. Eesti keele sõnades on rõhk tavaliselt esimesel silbil, prantsuse keeles

aga viimasel silbil. Kumbki süsteem aitab ära tunda sõnaalgust: eesti keele kõneleja teab, et sõna algab rõhulise silbiga, prantsuse keele kõneleja, et sõna algab rõhulisele silbile järgneva silbiga.

EESTI KEELES ON RÕHU ÜLESANDEKS TÄHISTADA SÕNA ALGUST

Maailmas on aga keeli, kus rõhk võib sõnas liikuda: mõnikord on ta esimesel silbil, siis jälle viimasel. Sellist rõhusüsteemi kasutab näiteks vene keel. Kui rõhk on liikuv, siis ei saa teda kasutada sõna alguse märkimiseks. Liikuval rõhul on teine funktsioon. Temaga saab edasi anda grammatilisi tähendusi. Nii näiteks on vene keele sõna *okno* 'aken' ainuse nimetavas käändes siis, kui rõhk on viimasel silbil, aga mitmuse nimetavas käändes siis, kui rõhk on esisilbil. Ka eesti keeles on mõni selline sõna. Näiteks sõltub sõna *traktorist* tähendus sellest, kas rõhk on esimesel või viimasel silbil.

Kõnetakt

Rõhulisele silbile järgneb tavaliselt üks kuni kaks rõhutut silpi. Rõhuline silp koos tema juurde kuuluvate rõhutute silpidega moodustab kõnetakti. Kõnetakt on keele kõige väiksem rütmüksus. Eesti keele sõnad koosnevad põhiliselt kolme tüüpi kõnetaktidest. Kõige tavalisem eesti keele kõnetakt on selline, kus rõhulisele silbile järgneb üks rõhutu silp, näiteks *E-ma tu-le ko-ju*. Küllalt sage on ka kõnetakt, kus rõhulisele silbile järgneb kaks rõhutut silpi, näiteks: *Tüd-ru-kud ta-ha-vad riid-le-ma hak-ka-ta*. Ühesilbilised sõnad, kui neid hääldada omaette, koosnevad kõnetaktist, kus on ainult üks rõhuline silp. Lauses aga moodustavad ühesilbilised sõnad naabersõnadega sageli ühise kõnetakti: *Mis on mul te-ha, kui u-ni ei tu-le*.

Need kolm kõnetakti liiki on eesti keeles kõige sagedasemad. Nad esinevad eesti keele oma sõnades. Võõrsõnades võib aga ette tulla ka teistsuguseid kõnetakte: rõhutu-rõhuline (*kau-boi*), rõhutu-rõhutu-rõhuline (*a-nar-hist*), rõhutu-rõhuline-rõhutu (*or-kes-ter*).

Ülaltoodud näidetes langes sõna pikkus kokku kõnetakti pikkusega. Kõnetaktis võib aga maksimaalselt olla vaid kolm silpi. Pikemad sõnad koosnevad seetõttu mitmest kõnetaktist. Neis sõnades on siis ka mitu rõhulist silpi: (*a-ru-saa-ma-tu-sed*). Kui sõnas on mitu rõhulist silpi, siis langeb ühele neist tavaliselt tugevam rõhk. Seda nimetatakse pearõhuks. Kõik ülejäänud rõhud on kaasarõhud. Milline sõna rõhulistest silpidest on pearõhuline, millised kaasarõhulised, ei ole alati üheselt määratletav. Nii näiteks võib sõnas *arusaamatused* pearõhk olla esimesel silbil (*arusaamatused*) või kolmandal silbil (*arusaamatused*).

Kõnetakt on aluseks ka kogu värsimõõdulisele luulele. Eri tüüpi värsijalgadele vastavad erinevad kõnetaktid: trohheusele vastab rõhulisest ja rõhutust silbist koosnev kõnetakt, jambile rõhutust ja rõhulisest silbist koosnev kõnetakt ning daktülile rõhulisest ja kahest rõhutust silbist koosnev kõnetakt.

KÕNETAKT ON KEELE VÄIKSEIM RÜTMIÜKSUS

Silbimängud

Kõige vanem ja auväärsem silpidega mängimine on kindlasti luule. Kuid keelega mängimine on niivõrd inimese loomuses, et selleks erinevaid võimalusi välja mõeldud üsna palju.

Üks levinuimaid sellistest mängudest on arvatavasti pii keel, mida rääkides lisatakse iga sõna esimese silbi järele rõhuline silp *bi*. Selle tulemusel muutuvad sõnad raskesti äratuntavaks ja kiire kõne korral võib harjumatu kõrvaga kuulajale öeldu sisu ka ähmaseks jääda. Näiteks lause *Teeme homme koolist poppi* kõlab pii keeles järgmiselt: *Tebiime hobimme kobiilist pobippi*.

Erinevates keeltes on kasutusel erinevad süsteemid. Inglise keeles on näiteks kasutusel nn sealadina keel, kus sõna esimene konsonant pannakse sõna lõppu ja lisatakse täishäälikuühend *ay*. Ka Astrid Lindgreni kangelastel Valgetel Roosidel oli kasutusel üks selline salakeel. Nende keeles muudeti kõik kaashäälikud kahekordseks ja vahele lisati *o*: *Anders* – *Anondoderorsos*. Kui palju erinevaid pii keele laadseid sõnamänge leiutatud on, ei oska keegi täpselt öelda.

kuid vanimad nende hulgast on kasutusel olnud juba enam kui sada aastat. Ja arvatavasti mitte ainult laste meelelahutusena. Ka turukaupmehed, sulid ja lap-sevanemad tahavad vahetevahel omavahel midagi seletada, millest teised aru saama ei pea.

Üks keerukamaid salakeeli on kasutusel jaava keeles, kus tähestiku 10 esimest kaashäälikut vastavad üks-üheselt tähestiku kümnele järgmisele kaashäälikule. Seda keelt rääkides asendatakse sõnades iga esimese kümne kaashäälik teise kümne kaashäälikuga ja vastupidi. Kuigi kogu süsteem on kõnelemiseks küllalt keerukas ja meenutab pigem salakirja koodi, suudavad nii mõnedki kohalikud elanikud selles keeles lausa normaalse kõnetempoga rääkida.

Silbinihutamistriigid ei ole siiski mitte keelega mängimise ainus viis. Üks küllalt laialdaselt kasutatud lõbus moodus on vahetada mingis sõnapaaris ära esimesed silbid. Enamasti tekib sellise ringivahetamise tagajärjel mõttetu sõnühend, kuid mõnikord õnnestub luua ka midagi tähenduslikku, nagu näiteks *ilus nägu – nägus ilu; hubased tuuled – tubased huuled*. Eriti osav oli seda laadi tähendusseoseid leidma möödunud sajandi inglise parlamendisaadik William Spooner, kes oma leiutistega palju elevust ja skandaalegi tekitas. Nii näiteks väidetakse, et ta olla kord parlamendis kõnet pidades öelnud *Dear old Queen* 'vana armas kuninganna' asemel *Queer old dean* 'vana homo dekaan'. Mees ise aga väitis, et sellised pöörased tulevad tal tahtmatult ja et tegemist on kõnehäirega.

Sõnadevahelisi varjatud seoseid on inimesed aga püüdnud leida juba ammudest aegadest alates. Vahest kõige tuntum sellistest katsetest on *kabala*, keskajast pärinev Vana Testamendi tekstide tõlgendamise õpetus. Kabala põhineb uskumusel, et keel ning eriti piiblikeel peidab endas varjatud tõdesid maailma ja Jumala kohta. Kabalistide arvates on igal tähel teatud arvuline väärtus ja sõna arvuline väärtus on teda moodustavate tähtede arvuliste väärtuste summa. Kui erinevate sõnade summad kokku langevad, siis peaks kabala järgi nende vahel olema mingi oluline tähendusseos. Heebrea keeles, kust kabala alguse sai, tähistatakse tähestiku esimest kümmet tähte arvudega 1 – 10, järgmised kaheksa tähte tähistavad arve 20, 30, 40 jne ning neli viimast tähte arve 100, 200, 300 ja 400. Teistes keeltes on tähtede omistatavad väärtused veidi erinevad. Sellist asendussüsteemi kasutades on kabalistid välja arvutanud muu hulgas näiteks selle, et sõnade *Jeesus, Messias, poeg, Jumal, rist ja evangeelium* kõigi summa on 74. Kas tegu on puhta juhusega või on Jumala pühakirja tekstidesse tõesti sellised seosed sisse kodeerinud, pole siiani suutnud keegi vastata.

ÜLESANDED

Ülesanne 24. Määra allpool toodud tekstis kõik silbid ja liigita nad lühikesteks, pikkadeks lahtisteks ja pikkadeks kinnisteks silpideks.

Ja üks peamisi põhjusi, mille tõttu Rooside sõda sel palaval juulipäeval uuesti puhkes, oligi see, et punased roosid tahtsid teada saada Suur-mõmmiku täpset peidupaika.

Ülesanne 25. Määra alltoodud teksti kõikides silpides silbituum ja (kus võimalik) ka silbi algus ja silbi lõpp.

Streikijaist ähvardati teha õnnetuse süüdlased. Propagandamasin pandi täistuuridel käima.

Ülesanne 26. Määra alltoodud tekstis kõik rõhulised silbid. Juhul kui ühes sõnas on enam kui üks rõhuline silp, otsusta, milline on pearõhuline, millised kaasarõhulised silbid.

Sarajevosse saabus kahe suure sõjaväelennukiga kaksteist konteinerit makarone, küpsiseid ja karvaseid tekke.

Ülesanne 27. Leia iga alltoodud rõhumalli kohta kolm sõna:

rõhutu-rõhutu-rõhuline, rõhutu-rõhuline-rõhutu, rõhutu-rõhutu-rõhuline-rõhutu

Ülesanne 28. Määra järgmistes luulenäidetes rõhulised silbid, värsimõõt ja kõnetaktide piirid.

- a) Sa hingad nagu vasikas
kui väike lehmake (J. Kivirähk "Rehepapp")
- b) Igav liiv ja tühi väli
taevas pilvine (J. Liiv)
- c) Suvi on üürike
suvepäev pikk (O. Arder)

6. PEATÜKK

HÄÄLIKUPIKKUS JA VÄLDE

Eesti välte mõistatus

Häälikupikkuse ja välte vahekord on eesti keele häälikusüsteemi üks kõige keerukamaid osi. Teadlased on selle üle vaieldud üle saja aasta ja alles viimasel ajal on tekkinud enam-vähem terviklik arusaam selle nähtuse olemusest.

Kaua arvati, et eesti keele häälikutel on kolm pikkusastet: lühike, pikk ja ülipikk. Niisugusel juhul oleks eesti keel olnud üks maailma kõige omapärasemaid keeli, sest teadaolevalt ei ole teistes maailma keeltes kolme häälikupikkust täheldatud. Liiatigi võib kolme häälikupikkust eesti keeles eristada vaid üsna piiratud sõnahulgas, nagu näiteks (*selle koli*, (*selle*) *kooli*, ja (*seda*) *kooli* või (*selle*) *koli*, (*selle*) *kolli*, ja (*seda*) *kolli*). Vähegi keerukama struktuuriga sõnades nagu *varsti* või *laiska* pole lihtsalt võimalik näidata, milline häälik seal just ülipikk on.

See ajendas teadlasi otsima teistsugust lahendust. Aastakümneid kestnud diskussioonide ja teaduslike eksperimentide tulemusel jõuti lõpuks ühele meelele, et välde ja häälikupikkus ei ole kattuvad mõisted ja et eesti keele kolm pikkusastet tekib kahe hääldusnähtuse – häälikupikkuse ja välte – omavahelise kombineerumise tulemusel. Allpool püüan sellest anda lühikese ülevaate.

HÄÄLIKUPIKKUS JA VÄLDE ON ERINEVAD NÄHTUSED

Häälikupikkus

Maailmas on keeli, milles kõik häälikud on ainult lühikesed, ja on keeli, kus üks ja sama häälik võib olla niihästi lühike kui ka pikk. Eesti keel kuulub viimaste hulka, st häälikud võivad eesti keeles olla kas lühikesed või pikad. Seejuures on alust arvata, et eesti keele pikk häälik pole muud kui kahe ühesuguse lühikese hääliku järjest.

Eesti keele õigekirjutus kajastab seda seika üsna täpselt: lühike häälik kirjutatakse ühe tähega (*kana*, *jama*, *käsi*), pikk häälik kahe tähega

(*kanna, jaama, kassi*). Erandlik on ainult sulghäälikute märkimine: lühike sulghäälik kirjutatakse *g, b, d*-ga ja pikk *k, p, t*-ga. Vaid erandkorras märgitakse pikka sulghäälikut kirjas kahe tähega.

Välde

Erinevalt häälikupikkusest ei väljenda välde üksikhääliku pikkust, vaid silbi kui terviku pikkust. Välde ei iseloomusta mitte iga viimast kui silpi, vaid ainult rõhulisi silpe. Nii on sõnas *rahu* esimene, rõhuline silp esimeses vältes, teine, rõhutu silp on aga välte suhtes määratlemata.

VÄLDE ISELOOMUSTAB AINULT RÕHULISI SILPE

Et rõhk ilmneb ainult kõnetaktis, mitte kunagi üksikutes, kõnevoolust väljalõigatud silpides, siis ei ole kõnetaktist väljarebitud silbil eraldi mingit välde. Näiteks silbid *kol* või *ku* on omaette olles ilma välteta, välte omandavad nad siis, kui nad on kõnetaktis rõhuliseks silbiks, nagu sõnades *kollane* (II välde) või *kuhu* (I välde). See ei tähenda aga, nagu ei saaks üksikul silbil kunagi mingit välde olla. Eesti keeles on küllalt ühesilbilisi sõnu, nagu näiteks *koll* või *kuu*. Ühesilbilised sõnad moodustavad omaette kõnetakti, neil on seetõttu ka rõhk ja kui on rõhk, siis ka välde. Niipalju on siiski erilist, et ühesilbilised sõnad on alati III vältes, neid lihtsalt ei ole võimalik teistes välletes hääldada.

Et välde ei saa esineda üksikutes silpides, vaid ainult sellistes, mis on kõnetaktis rõhulisel kohal, siis arvab osa keeleteadlasi, et välde ei ole mitte rõhulise silbi, vaid terve kõnetakti omadus. Kumb seisukoht on õige, selles ei ole keeleteadlased veel ühel meelel. Käesolevas raamatus väljendatakse seisukohta, et välde väljendab rõhulise silbi pikkust.

EESTI KEELE VÄLTE UURIMISES ON VEEL LAHENDAMATA PROBLEEME

Esimene välde

Esimene välde esineb ainult lühikestes rõhulistes silpides (silbituumas on ainult üks täishäälik ja lõpp puudub). Lühikesed silbid omakorda ei saa esineda üheski teises vältes peale esimese välte. See tuleneb asjaolust, et lühikesed silbid lihtsalt ei võimalda pikemat hääldust:

ka-la ja-nu-ne-ma ve-de-le-ma

LÜHIKESED RÕHULISED SILPID ON ALATI ESIMESES
VÄLTES

Teine välde

Teine välde esineb ainult pikkades rõhulistes silpides (pikad silbid on sellised, mille silbituumas on kaks täishäälikut või millel on olemas silbi lõpp).

väl-de koe-rad ham-mas-te

TEINE VÄLDE ESINEB AINULT PIKKADES RÕHULISTES
SILPIDES

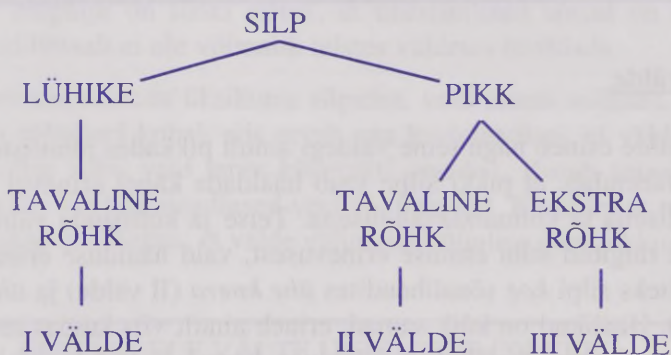
Kolmas välde

Kolmas välde esineb nagu teine väldegi ainult pikkades rõhulistes silpides. See tähendab, et pikki silpe saab hääldada kahel erineval moel – teisevärtelise ja kolmandavärtelise. Teise ja kolmanda välte erinevus ei ole tingitud silbi ehituse erinevusest, vaid häälduse erinevusest, võrdle näiteks silpi *koe* sõnauhendites *ühe koera* (II välde) ja *üht koera* (III välde). Häälikud on kõik samad, erineb ainult viis kuidas seda silpi hääldatakse: kolmandavärtelise häälduse korral lisandub silbile veel ekstra rõhk. Selle ekstra rõhu mõjul muutub mõni silbi häälik ka mõnevõrra pikemaks kui tavalise häälduse puhul.

Uurimistulemused on siiski näidanud, et kolmandavärtelised silbid ter-
vikuna ei tarvitse olla teisevärtelistest (st tavalise rõhuga hääldatud)
pikkadest silpidest pikemad. Foneetilistest mõõtmistest on ühtlasi sel-
gunud, et kolmandat vältet ei erista teisest ainult rõhu erinevus, vaid ka
hääletooni erinevus (III vältet puhul langeb hääletoon silbi lõpus mada-
lamale) ja rütmi erinevus: teisevärtelises kõnetaktis on silbid ühtlase
rütmiaga, näiteks *targa, sepa*, kolmandavärtelises kõnetaktis aga hüppava
rütmiaga *tarka, seppa*. Et neid mingi ühise tunnusega kokku võtta, siis
öelgem lihtsalt, et kolmas vältet on eriline rõhk, millega võib hääldada
rõhulist pikka silpi.

**KOLMAS VÄLDE ON ERILINE RÕHK, MILLEGA
HÄÄLDATAKSE RÕHULIST PIKKA SILPI**

Ülaltoodust selgus, et III vältet on iseäralik rõhk, millega võib hääldada
pikki silpi. Esimese ja teise vältet puhul seda ekstra rõhku pole ja see-
tõttu sõltub nende vältet otseselt silbi ehitusest: lühikesed tavalise rõhu-
ga silbid on esimeses vältet, pikad tavalise rõhuga silbid aga teises vältet.
Häälikupikkuste ja vältet omavahelisi suhteid aitab selgitada
järgmine skeem:

Kolmanda välte ülesanne keeles

Nagu öeldud, on kolmas välde eriline sõnarõhk, mis võib esineda rõhulises pikas silbis. III vältel on eesti keeles ka oma kindel funktsioon, ta ei ole lihtsalt niisama keelele kaunistuseks. Oma ülesandelt on III välde lähedane häälikutele.

Häälikute funktsioon on eristada sõnu. Ühe hääliku lisamise või ära võtmisega on võimalik saada teine sõna. Näiteks lisades sõna *armas* algusesse *n*-hääliku, saame hoopis teise tähendusega sõna *narmas*. Sama funktsiooni täidab ka III välde. See tuleb ilmekalt esile lauses *Tassi tassi!*. Kuigi mõlemad sõnad on ühesuguse häälikulise koostisega, erinevad nad siiski välte poolest (esimene sõna on teises, teine kolmandas vältes), ja see erinevus määrab, et esimene sõna tähendab sõna *tassima* käskivat kõneviisi ja teine sõna *tass* osastavat käänat.

Kuid III vältel on veel teinegi väga oluline ülesanne – edasi anda grammatilisi tähendusi. Et väga paljusid pikki silpe on võimalik hääldada kahte moodi – tavalise rõhuga (teises vältes) ja erilise rõhuga (kolmandas vältes) –, siis on seda iseärasust eesti keele ajaloolise arengu tulemusel (vt 13. peatüki lisapala) hakatud kasutama teatud sõnaklassides omastava ja osastava käände erinevuse väljendamiseks (*selle laulu* ja *seda laulu*). Seda nähtust kutsutakse vältevahelduseks ja see tuleb lähemalt vaatluse alla 13. peatükis.

Laulvad keeled

Nagu III välte näitel selgus, ei ole häälikud keeles sugugi ainukesed vahendid, mille abil saab tähendusi edasi anda. Kuid lisaks häälikutele ja vältele on võimalik kasutada erinevate tähenduste edasiandmiseks ka häälekõrgust, rõhku ja intonatsiooni.

Laiaulatuslikud uurimused on näidanud, et selliseid vahendeid kasutatakse keeltes vägagi sageli. Nii näiteks tarvitatakse umbes pooltes maailma keeltes erinevate tähenduste edasiandmiseks häälikute kõrval ka häälekõrgust. Selliste keelte kõla on tavaliselt laulva tooniga, mistõttu neid kutsutakse toonikeelteks.

Toonikeeli on väga erinevaid. Mõnes toonikeeles eristatakse kaht tooni (madalat ja kõrget), millega üht ja sama silbijärjendit (sõna) on võimalik hääld-

dada. Kaht tooni kasutab näiteks Lõuna-Aafrikas kõneldav suulu keel. On olemas ka keeli, mis kasutavad kolme tooni (madalat, keskkõrget ja kõrget), nelja tooni (madal, keskkõrge, kõrge, ekstra-kõrge) ja viit tooni (madal, keskkõrge, kõrge laskuv, kõrge tõusev ja madal laskuv). Hiina keeles on koguni kuus tooni (kesk, madal, kõrge laskuv, madal laskuv, kõrge tõusev ja madal tõusev).

Kuigi kuus tooni annavad peaaegu heliredeli jagu erinevaid astmeid, ei ole ka keerukamate toonikeelte puhul siiski tegu muusikaga. Muusika puhul on helikõrgused fikseeritud, kuid toonikeeltes on oluline erinevate toonide omavaheline suhe, mitte nende mingile kindlale helikõrgusele kuulumine.

Eesti keele naaberkeelte hulgas toonikeeli ei ole, kuid rootsi keel on sellegipoolest laulva kõlaga. See tuleb asjaolust, et rootsi keeles kasutatakse rõhuaktsenti. Rõhuaktsendi puhul omistatakse sõna mingile silbile teistsugune helikõrgus. Selline toonisüsteem on umbes nagu eesti keele vältesüsteem, kus ühte silpi on samuti võimalik hääldada kahel erineval moel. Ja nii nagu eesti keeles vältega, nii saab ka rootsi keele rõhuaktsendi abil muuta sõna tähendust.

Ka saarlaste keel on laulev. Mõned keeleteadlased arvavad, et niisuguse joone on saarlased omal ajal laenanud rootsi keelest, kuid päris kindel selles olla ei saa. Pealegi on saarlaste laulev kõne oma funktsioonilt erinev nii toonikeeltest kui ka rõhuaktsendiga keeltest. Kui toonikeeltes ja rõhuaktsendiga keeltes kasutatakse neid vahendeid tähenduste edasiandmiseks, siis saarlaste keele laulev kõla ei aita sõna tähendust muuta, vaid ainult suhtlust ilmekamaks muuta. Sellist helikõrguse muutust, mis on tingitud suhtluse ilmestamise taotlusest, nimetatakse intonatsiooniks. Intonatsiooni kasutatakse kõikides keeltes, kuid eri keeltes eri ulatuses. Saarlaste ja inglaste intonatsioon on tunduvalt kõlavam kui mandriestlastel või soomlastel.

ÜLESANDED

Ülesanne 29. Liigita alltoodud sõnad kaheks: sellisteks, mille rõhuline silp on lühike ja sellisteks, mille rõhuline silp on pikk. Mis vältes on lühikese rõhusilbiga sõnad, mis vältes pika rõhusilbiga sõnad?

riiul, kala, koll, vobla, higin, tartlane, hammas, segu, pael, rahvas, haige, romaan, kirstud, ämber, ahi, talusse, oja, nina

Ülesanne 30. Määra allpool toodud Arvo Valtoni tekstilõigu sõnade rõhulistes silpides välde.

Teadsin seda kuurorti oma noorusajast. Tema kuulus nimi oli ahvatlenud mind reisile. Sõitsin rongiga kohale, imetlesin suurt sõjajaeelset maja väljast, sisse mind keegi ei kutsunud. Maja taga oli avar park, milles lookles oja, iga paarikümne meetri järel viis sellest üle romantiline sillake.

Ülesanne 31. Leia sõnu, mille erinevad vormid oleksid erinevas vältes. Milliste välde vahel on varieerumine kõige sagedasem?

Ülesanne 32. Millises vältes on alljärgnevad sõnad? Kontrolli oma vältemäärangut õigekeelsussõnaraamatu järgi:

ammune, päike, peened, kääbus, kuulus, otsus, soodus, lurjus, ollus, korsten, öine, äsjane, palju, uudis, jääne, praegune, pärlid, aula, soine

Ülesanne 33. Leia eesti keele sõnu, mis teisevärtelisena tähendavad üht ja kolmandavärtelisena midagi muud (näiteks *karjus* ja *karjus*).

Ülesanne 34. Igas alltoodud tulbas on üks sõna, mis sinna ei sobi. Leia sõnad ja paiguta nad õigetesse tulpadesse.

kiiritus	rumal	kahtlane
polka	laius	räige
klaver	ürask	soe
tubli	jalutama	vaglad

7. PEATÜKK

EESTI KEELE FONOTAKTIKA PÕHIJOOSED

FONOTAKTIKA REEGLITE ARVESTAMINE UUTE SÕNADE SAAMISEL

Mis on fonotaktika?

Viiendas peatükis vaatlesime põhimõtteid, mis on aluseks silbi ehitusele. Nende järgi peab silbis olema nii täis- kui ka kaashäälikuid. Täishäälikud annavad silbile kõlavuse ja aitavad tajuda kaashäälikuid, kaashäälikud aga aitavad kokku hoida hääldusenergiat. Need silbi ülesehituse põhimõtted on ühised kõigile maailma keeltele, nad on universaalsed.

Kuid kõigis maailma keeltes määravad silbi ehituse veel teisedki reeglid, mis ei ole tingitud ei inimese hääldusaparaadi ega ka kuulmisaparaadi nõuetest. Neid reegleid nimetatakse fonotaktika reegliteks. Lahtiseletatult tähendab fonotaktika häälikute kombineerimise taktikat. Fonotaktika reeglid on erinevates maailma keeltes erinevad, konkreetseid reegleid on vaid ühele keelele omased. Alljärgnevalt vaatleme eesti keele fonotaktika reegleid.

FONOTAKTIKA MÄÄRAB, MILLISED HÄÄLIKUJÄRJENDID
ON KEELES LUBATUD, MILLISED MITTE

Silbi algus

Erinevad keeled kehtestavad erinevad reeglid selle kohta, mitu kaashäälikut silbi alguses võib esineda. Eesti keeles ei saa silbi alguses esineda kaashäälikuühendeid, kuid näiteks inglise keeles on need lubatud. Eesti ja inglise keele erinevus tuleb hästi välja, kui võrrelda näiteks inglise keele sõna *ministry* 'ministeerium' ja eesti keele sõnavormi *ministri* silbitamist. Eesti keeles silbitatakse (ja poolitatakse) *mi-nist-ri*, inglise keeles aga *mi-nis-try*.

Vanasti, kui eesti keelel ei olnud veel oma kirjakeelt, kehtis see reegel kõikides silpides ühtmoodi. Ka sõna esimese silbi algul võis esineda vaid üks kaashäälik. Seetõttu ei ole soome-ugri päritolu sõnades ja vanemates, mугanenud laensõnades ka sõna alguses kaashäälikuühendeid. Selliseid sõnu on eesti keeles üle 90%. Alates ajast, mil eesti keel sai kultuurkeeleks, on teistest keeltest laenatud üsna palju sõnu, mille alguses kaashäälikuühend esineb: *klaver, plats, kroom, traktor, proua* jne. Sääraste sõnade mõjul on eesti keele esimese silbi alguse fonotaktilised piirangud muutunud natuke vabamaks – lubatud on sellised kaashäälikuühendid, mis algavad sulghäälikuga ja mille teine komponent on heliline kaashäälik. Keerulisemad kaashäälikuühendid, nagu *mb, ng, lt, tsr* ja paljud teised, ei esine ka esimese silbi alguses.

EESTI KEELES ON SILBI ALGUSES TAVALISELT AINULT ÜKS KAASHÄÄLIK

Silbi tuum

Eesti keele fonotaktika nõuab, et silbituumana peab esinema täishäälik. Mõnes teises keeles on silbituumade fonotaktika reeglid vabamad ja silbituumaks võib olla ka heliline kaashäälik (näiteks *vlk* 'hunt' tšehhi keeles).

Täishäälikute kombineerimise suhtes on eesti keele fonotaktika reeglid üldiselt suhteliselt vabad. Erandiks on rõhutatud silbid, millel peatume allpool lähemalt. Rõhulistes silpides kehtib ainult üks oluline reegel:

ÜHES SILBIS EI TOHI OLLA ROHKEM KUI KAKS TÄISHÄÄLIKUT

Antud reegel võib tunduda nii iseenesestmõistetav, et tekitab küsimuse, miks temast üldse rääkida: üheski sõnas pole ju kolme vokaali ühes silbis järjest. Seal, kus kolm vokaali kõrvuti esinevad, kuulub üks neist alati teise silpi: *sai-a, luu-a, müü-a, jää-äär* jne. Tegelikult aga toimib see reegel eesti keeles aktiivselt ja jälgib, et käändevormide moodusta-

misel ei tekiks lubamatuid täishäälikuühendeid. Nii näiteks moodustatakse mitmuse osastava käände vorm sõnatüvele mitmuse tunnuse ja osastava käände lõpu lisamisega:

TÜVI	+	MITMUS	+	OSASTAV	
<i>aasta</i>	+	<i>i</i>	+	<i>d</i>	= <i>aastaid</i>
<i>lamba</i>	+	<i>i</i>	+	<i>d</i>	= <i>lambaid</i>

Kui moodustada mitmuse osastav ühesilbilistest pika vokaaliga sõnadest nagu *maa*, *suu*, *puu* jne, siis saaksime vormid *maaid*, *suuid* ja *puuid*. See aga ei ole lubatud, sest ühte silpi satuks kolm täishäälikut. Et keelatud häälikuühendit vältida, jäetakse üks täishäälik tüvest lihtsalt ära, mille tulemusel tekivad normaalsed eesti keeles lubatud silbid *maid*, *suid* ja *puid*.

TÜVI	+	MITMUS	+	OSASTAV	
<i>maa</i>	+	<i>i</i>	+	<i>d</i>	= <i>maid</i>
<i>suu</i>	+	<i>i</i>	+	<i>d</i>	= <i>suid</i>

Silbi lõpp

Silbi lõpu suhtes on eesti keele fonotaktika vabam kui silbi alguse suhtes. Lubatud on nii üksikud kaashäälikud kui ka kaashäälikuühendid. Kaashäälikuühendi puhul on siiski piiranguid.

Juhul kui silbi lõpus on helitu kaashääliku kõrval heliline kaashäälik või *h*, siis on heliline kaashäälik või *h* silbituumale lähemal. Selle reegli järgi on eesti keeles võimalikud *part*, *kõrs*, *kont*, *vaht* ja *kulp*, aga *patr*, *kõsr*, *kotn*, *vath* ja *kupl* ei ole. Erandiks on *kasv*, *lehm*, *rütm* ja mõned teised sõnad, kuid neis sõnades hääldatakse tavaliselt *v* ja *m* helituna. Reegel kehtib ka nende väheste sõnaalguliste kaashäälikuühendite kohta, mis esinevad laensõnades. Ka siin on heliline kaashäälik silbituumale lähemal: *traktor*, *klaver*, *proua*, aga mitte *rtaktor*, *lkaver* ja *rproua*.

KAASHÄÄLIKUÜHENDIS ON HELILISED KAASHÄÄLIKUD
SILBITUUMALE LÄHEMAL KUI HELITUD KAASHÄÄLIKUD

Lisaks ülaltoodud reeglile on silbilõpulistest kaashäälikuühendites keelatud veel mõni eriti raskesti hääldatav järjend. Nii näiteks peab eesti keeles (ja paljudes teisteski keeltes) ninahääliku ja sulghääliku järjendis *m*-ile alati järjend *p* ja *n*-ile *t* või *k*. Juhul kui selline häälikujärjend tekib näiteks osastava käände moodustamisel (*lum+d*), muutub ninahäälik sulghäälikuga sobivaks (*lund*).

Samuti ei ole lubatud kaashäälikuühend, kus sulghäälikule järgneb *s* ja sellele omakorda sulghäälik (*pst, kst* jne). Selline häälikuühend tekiks sõnade *laps* ja *uks* osastavas käändes (*lapst, ukst*). Et seda vältida, jäetakse neis käändevormides esimene sulghäälik lihtsalt ära (*last, ust*).

Rõhutu silbi tuum

Rõhutu silbi tuuma häälikkoostise kohta kehtib kaks olulist piirangut. Esiteks ei esine eesti keele rõhutatutes silpides pikki täishäälikuid ega täishäälikuühendeid. See reegel määrab, et sõnadest *hapu* ja *lilla* ei saa moodustada i-ülivõtrret (**hapuim* ja **lillaim*), sest sõna teine silp on rõhutu. Kui silbile langeb kaasrõhk, nagu sõnades *kollaseim* või *õpikuid*, siis keeld ei kehti.

Teiseks ei saa ka lühikesed täishäälikud esineda rõhutus silbis niisama vabalt kui rõhulises silbis. Kui rõhulises silbis võib olla mis tahes täishäälik, siis rõhutus silbis saavad esineda üksnes *a, e, i, u, ja o*. Seejuures *o* esineb ainult väikses hulgas võõrsõnades ja nimedes, nagu näiteks *auto, impressario, Raivo, Ahto* jne.

EESTI KEELES VÕIB RÕHUTU SILBI TUUMAS
ESINEDA AINULT LÜHIKE *a, e, i, u, o*

Fonotaktika ja uued sõnad

Elu ja ühiskond muutuvad ja seetõttu vajab iga keel pidevalt uusi sõnu, et tähistada uusi mõisteid ja asju. Uute sõnade saamiseks on põhimõtteliselt kaks võimalust: nad tuleb kas kellegi poolt ise välja mõelda või laenata mõnest keelest, kus vastava asja jaoks on juba sõna olemas. Mõlemal juhul tuleb arvestada ka fonotaktika reeglitega, sest uued sõ-

nad, mis fonotaktika vastu eksivad, ei tule lihtsalt kasutusse: nad on hääldamiseks liiga keerulised.

Fonotaktikaga arvestada on muidugi kergem uute sõnade loomisel kui laenamisel, sest viimasel juhul ei pruugi laenatava sõna häälikuline koostis keele fonotaktiliste piirangutega sugugi sobida. Kui erinevused pole suured ja uue sõna järgi on tõesti vajadus, siis ei takista see laenamist. Selline laenatud sõna erineb keele teistest sõnadest oma häälikkoostiselt siiski nii palju, et teda peetakse võõrsõnaks. Alles pika aja jooksul muutuvad võõrsõnad keele fonotaktika reeglitele vastavaks. Siis on nad keele omasõnadega ehituselt nii sarnased, et keegi ei saa arugi, et tegu on endise võõrsõnaga.

Juhul kui keel laenab väga palju sõnu ühest keelest, siis võib juhtuda, et need sõnad ei kohanegi keele fonotaktika reeglitega, vaid vastupidi – keele fonotaktika reeglid muutuvad uute sõnade mõjul. Sellisel juhul võib keel kaotada omapära ja muutuda üsna teise keele sarnaseks.

UUED SÕNAD PEAVAD ARVESTAMA KEELE FONOTAKTIKA REEGLEID

Võõrsõnade muganemine keeles

Kui keel laenab teisest keelest sõna, siis on tegu võõrsõnaga. Aja jooksul enamik võõrsõnu muganeb ja kaotab oma võõrapärased jooned. Muganenud võõrsõna nimetatakse laensõnaks. Ka eesti keeles on üsna palju sõnu, mis on laenatud teistest keeltest. Kõige rohkem on eesti keel laenanud sõnu arvatavasti alamsaksa keelest umbes 4–5 sajandit tagasi. Need võõrsõnad on aja jooksul eesti keele fonotaktika reeglitega täiesti muganenud. Vaatleme, millised muutused on alamsaksa laenudes toimunud.

Et eesti keele fonotaktika ei luba silbialgulisi kaashäälikuühendeid, siis pidid need laenudes, milles alamsaksa keeles oli silbi algul kaashäälikuühend, muganema üksikhäälikuks:

<i>k < sch</i>	<i>t < st</i>	<i>p < sp</i>
<i>kants < Schantz</i>	<i>tund < Stunde</i>	<i>pillama < spillen</i>
<i>kipper < Schipper</i>	<i>tumm < Stumm</i>	<i>peegel < Spiegel</i>
<i>kool < Schole</i>	<i>tall < Stall</i>	<i>pang < Spange</i>

Eesti keel ei tundnud ka *f*-häälikut. Sõnades, kus see esines, on ta asendunud *v*-ga:

<i>v < f</i>
<i>variser < Pfarisseer</i>
<i>värv < Farbe</i>
<i>vürst < Fürst</i>

Eesti keele fonotaktika keelab ka sõnaalgulise *g*, *b*, *d* esinemise. See-tõttu on sellistes laensõnades nõrk sulghäälik muutunud tugevaks:

<i>k < g</i>
<i>klaas < Glas</i>
<i>kross < Grosche</i>

Alamsaksa laenud on suhteliselt vanad ja hästi muganenud. Uuemates laenudes on võõrapäraseid jooned veel säilinud. Nii näiteks on prantsuse laenudel tavaliselt rõhk viimasel silbil: *barakk*, *etikett*, *galopp* jne. Mõnedes sellistes sõnades on aga rõhk juba eesti keele mõjul nihkunud esisilbile: *vitamiin*, *limonaad*, *panoraam*. Veelgi paremini on muganenud laensõnad, kus lisaks rõhu esisilbile nihkumisele on lühenenud ka viimase silbi täishäälik: *pensionär*, *musketär*, *alkohol*. Nendes sõnades reedab võõrast päritolu veel vaid *ä* ja *o*, mis eesti keele fonotaktika järgi ei tohiks esineda rõhutus silbis.

VÕÕRSÕNAD MUGANEVAD AJA JOOKSUL KEELE FONOTAKTIKA REEGLITEGA

Võõrmõjud ja keele omapära

Fonotaktikal on küll võõrsõnade häälikulisele koostisele suur mõju, kuid ka fonotaktika reeglid ei ole täiesti muutumatud. Suur hulk ühest keelest laenatud sõnu võivad fonotaktika vastupanu murda. Selle tagajärjel muutub laenava keele hääldamine sarnasemaks laenaja keele hääldamisega.

Sarnastumine ei toimu mitte ainult häälikulisel tasandil. Mõnikord võtab üks keel teiselt üle ka käändelõppe või tegusõna tunnuseid. Ka lauseehitus võib teise keele mõjul muutuda. Maailmas on keeli, mis on niivõrd mõne teise keelega sarnastunud, et erinev on ainult sõnavara, grammatika on aga ühesugune.

Eesti keeles on sajandite jooksul toimunud samuti üsna palju muutusi teiste keelte mõjul. Eesti keel on väike ja peaaegu alati on teda mõjutanud mõni suurem naaberkeel: sajandeid oli selleks saksa keel, 20. sajandil aga vene keel ja viimasel ajal üha rohkem inglise keel.

Mõjustatus iseenesest ei ole midagi kohutavat: peaaegu kõik maailma keeled on teatud määral oma naaberkeeltest mõjustatud. Ka inglise keeles on ligi veerand sõnavarast prantsuse ja ladina päritolu, suur hulk laensõnu on tulnud ka taani keelest. Sellegi poolest on inglise keel täisväärtuslik suhtlemisvahend. Isegi need keeled, mis on teistest väga tugevasti mõjustatud, toimivad suhtlusvahendina niisama edukalt kui "puhtad", mõjustamata keeled.

Üldiselt aga peetakse võõrmõjusid keelele siiski ebasoovitavaks. Põhjus on selles, et keel võib niiviisi kaotada oma eripära. Et aga keel on tähtis rahvuse identiteedi kandja, siis ei soovi keegi, et tema keel on täiesti mingi teise rahva keele moodi. Igaüks tahab ikka enda moodi olla.

Keelte erisusel aga võib olla veel teinigi huvitav omadus. Nimelt on ameerika keeleteadlane Benjamin Lee Whorf püstitanud hüpoteesi, et iga keel liigendab maailma erinevalt ja seetõttu on igal rahval ka erinev maailmapilt. Selle hüpoteesini jõudis B.L. Whorf indiaani keeli uurides, mille struktuur on väga erinev Euroopas kõneldavate keelte struktuurist. Nii näiteks ei ole hopi keeles üldse ajamõisteid – olevikku, minevikku ega tulevikku. Ilmselt ei ole sündmuste liigendamine aja kulgemise seisukohalt hopi keele jaoks oluline. Nutkade keeles aga pole üldse nimisõnu: kõik sõnad on meie mõistes nagu tegusõnad. See tähendab, et nutkade jaoks on maailm kuidagi hoopis teisiti üles ehitatud kui eestlaste jaoks.

Nii mõnigi teadlane on avaldanud arvamust, et keelte erinevus on aluseks teadusliku mõtte viljakusele: mida erinevamal viisil maailma mõtestatakse, mida rohkem on erinevaid vaatenurki, seda suurem tõenäosus on mõista maailma olemust. Asjad, mis ühe keele kõnelejatele on raskesti aimatavad, sest nende keel ei pööra sellele tähelepanu, võivad olla kerged mõne teise keele kõnelejale ning vastupidi. Kui kõik räägiksid ühte keelt, siis saaksid kõik asjadest ühtmoodi aru ning poleks kedagi, kes ütleks, et on ka teisi võimalusi. Ja maailm oleks sellisel juhul oluliselt vaesem.

ÜLESANDED

Ülesanne 35. Leia viis sõna, mis algavad kaashäälikuühendiga. Miks need sõnad eiravad eesti keele fonotaktika reeglit, et silbi alguses ei tohi esineda kaashäälikuühendit?

Ülesanne 36. Millised alltoodud sõnadest ei vasta eesti keele fonotaktika reeglitele ja miks?

psame, keinu, laaim, kerbi, kuuhl, krede, kaam, hemg, teer, kabeid, suklemasi

Ülesanne 37. Millised järgmistest sõnavormidest ei ole kooskõlas eesti keele fonotaktika reeglitega?

rublasid, lolleim, roosaid, lillasid, rohelseile, vabaile, järseim, ropem

Ülesanne 38. Kirjelda muutusi, mis on tekkinud alltoodud alamsaksa laensõnades mugandumise tulemusel.

tükk < stücke, tuvi < duve, röövel < rover, ohverdama < offeren, nööp < knop, küüin < schune,

Ülesanne 39. Muganda alltoodud uued laensõnad eesti keele fonotaktikaga.

E-mail, CD-plaat, drive in, flaier

Ülesanne 40. Microsoft on sinult tellinud tekstiredaktori Word menüüde eestikeelse variandi. Kuidas mugandaksid või tõlgiksid järgmised menüüvalikud:

Save, Save as, Page setup, Print preview, Properties, Edit, Undo, Select all, Header and Footer, Format, Tools, Insert, View

8. PEATÜKK

SÕNALIIGID. MUUTUVAD JA MUUTUMATUD SÕNAD. KÄÄNDSÕNA JA PÖÖRDSÕNA NIMI-, OMADUS-, ARV- JA ASESÕNA. TEGUSÕNA. KAASSÕNA JA MÄÄRSÕNA

Mis on sõnaliik?

Sõna tundub olevat keeles üks kõige tavalisemaid nähtusi. Kõik me teame, mis on sõna, ja võime neid nimetada vähemalt paar tuhat, kui keegi peaks küsima. Tähelepanelikumal vaatlemisel võime ka veenduda, et mitte kõik sõnad ei käitu keeles ühtmoodi. Mõni on alati ühesuguse kujuga, mõni aga esineb erinevates muutevormides. Mõni sõna tähistab asju, mõni tegevusi, aga kolmas hoopis asjade vahel valitsevaid suhteid. Seega on sõnu mitu erinevat liiki. Sõnaliigi moodustavad kõik sellised sõnad, mis käituvad keeles ühtmoodi.

SÕNALIIK ON KEELES ÜHTMOODI KÄITUVATE
SÕNADE HULK

Muutuvad ja muutumatud sõnad

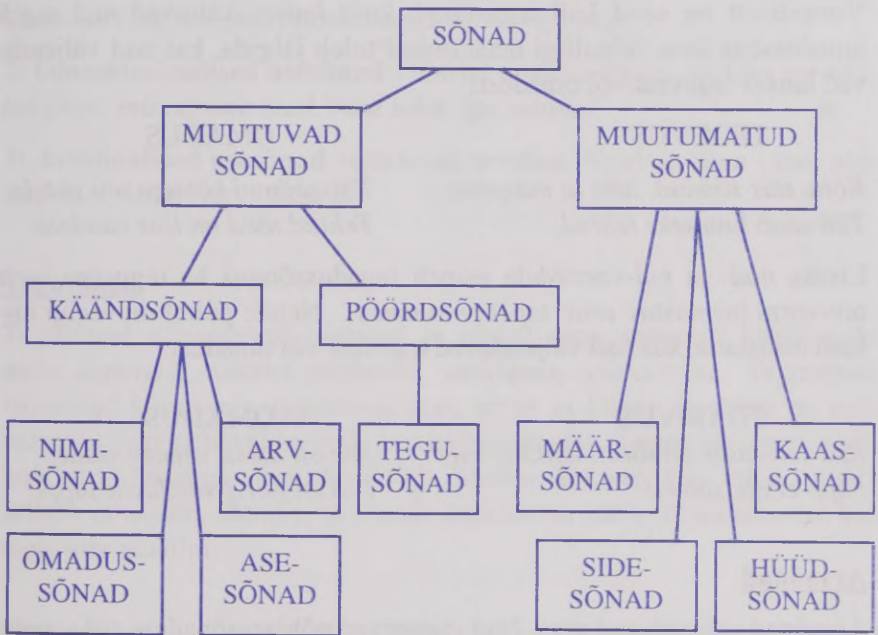
Sõnu võib nende käitumise alusel liigitada mitut moodi, olenevalt sellest, mida silmas pidada. Üks võimalus on jagada sõnu selle alusel, kas nende kaju on alati ühesugune või saab sellest moodustada erinevaid vorme. Mainitud põhimõttest lähtudes jagataksegi sõnad kaheks suureks liigiks: muutumatuteks ja muutuvateks sõnadeks.

MUUTUVATELE SÕNADELE ON VÕIMALIK LIITA
TUNNUSEID JA LÖPPE, MUUTUMATUD SÕNAD ON ALATI
SAMA KUJUGA

Käändsõnad ja pöördõnad

Muutuvad sõnad jagunevad käändsõnadeks ja pöördõnadeks vastavalt sellele, kas neile saab lisada käände- või pöördelõppe. Pöördõnad väljendavad tegevusi, käändsõnad asju, nähtusi, olendeid, arve ja omadusi. Käändsõnu, pöördõnu ja muutumatuid sõnu on edasi võimalik liigitada ülesande järgi, mida nad lauses täidavad. Ülesande ehk funktsiooni alusel jagunevad sõnad üheksasse klassi. Alltoodud skeem ilmestab, kuidas kõik need klassid omavahel seotud on:

Nimisõnad

Nimisõnad on sõnad, mis nimetavad asju, olendeid ja abstraktseid mõisteid. Nad vastavad küsimusele *kes? mis?*. Nimisõnad on muutuvad sõnad. Nad käänduvad ainsuses ja mitmuses. Tüüpilised nimisõnad on *kass, koer, pudel, armastus, partei* jne. Ka pärisnimed nagu *Sigrid, Pitsu, Batman, Tallinn, Niilus* jne. on nimisõnad.

Omadussõnad

Omadussõnad väljendavad omadusi ja vastavad küsimusele *missugune?*. Omadussõnad käänduvad enamasti nagu nimisõnadki. Mõned omadussõnad, mida kutsutakse käändumatuiks omadussõnadeks, esinevad vaid ühes vormis: *inglise kirjandus, kullakarva kuub, iselaadi inimene, lapseohu noormees, täisverd elumees, väiksevõitu tuba, isevärki asjandus, eri väljaõpe, tapetud lammas, võidunud müts*.

Kahes viimases näites toodud omadussõnad (*tapetud, võidunud*) ei ole tegelikult vormiliselt mitte omadussõnad, vaid tegusõnade (*tapma, võiduma*) vormid. Nende vormide puhul on sõnaliigi määramine keeruline. Vormiliselt on need küll tegusõnad, kuid lauses käituvad nad sageli omadussõnadena. Sõnaliigi määramisel tuleb jälgida, kas nad väljendavad lauses tegevust või omadust:

TEGEVUS

*Kõhu täis söönud, läks ta magama.
Töö saab homseks tehtud.*

OMADUS

*Täissöönud kõhuga uni ei tule.
Tehtud tööd on ilus vaadata.*

Lisaks *nud-* ja *tud-*vormidele esineb omadussõnana ka tegusõna *v-* ja *tav-*vorm (*armastav ema, tapetav lammas*). Nende puhul on veelgi raskem otsustada, kas nad väljendavad tegevust või omadust:

?TEGEVUS

*Kas see väide on tõesti kõiki veenev?
Supp ei ole söödav.*

OMADUS

*See oli tõesti veenev väide.
Pakuti päris söödavat suppi.*

Arvsõnad

Arvsõnad väljendavad arve. Nad jagunevad põhiarvsõnadeks (*üks, sada, neliteist*) ja järgarvsõnadeks (*esimene, sajas, neljateistkümmes*). Põhiarvsõnad vastavad küsimusele *mis?*, järgarvsõnad küsimusele *mitmes?*. Arvsõnad nagu nimi- ja omadussõnadki käänduvad ainsuses ja mitmuses. Sisuliselt sarnanevad põhiarvsõnad nimisõnadega (vastavad kaudselt küsimusele *mis?*) ja järgarvsõnad omadussõnadega (vastavad kaudselt küsimusele *missugune?*), sest järjestuse väljendamine (*viies varvas*) ju tegelikult iseloomustab selle kandjat nagu *mis* tahes teine omaduse väljendamine (*must varvas*).

Asesõnad

Asesõnad on käändes ja arvus muutuvad sõnad, mis käituvad lauses nagu nimisõnad, omadussõnad ja arvsõnad, kuid on täistähenduslike sõnadega võrreldes sisuvaesemad ja üldisema, olukorrast sõltuva tähendusega. Asesõnad asendavad sõnu, mida on varem mainitud või mis on kõnelejate vahetus läheduses ja millele nad saavad käega osutada. Vastavalt sellele, millise sõnaklassi sõnu asesõnad asendavad, jagunevad nad kolme liiki:

- 1) **Nimisõnalised asesõnad** asendavad kõnelejat, kuulajat või kolmandat isikut tähistavat nimisõna (*ma, sa, ta, me, te, nad*) või mis tahes teist nimisõna (*see, too, mis, sama, seesama, teine, muu*).
- 2) **Omadussõnalised asesõnad** viitavad omadussõnale, näiteks *see uks, too aken, missugune laud, oma tuba, iga raamat*.
- 3) **Arvsõnalised asesõnad** asendavad arvsõnu. Neid on üsna vähe, näiteks *mitu, kõik, kogu, mõni* jt.

Tegusõnad

Tegusõnad väljendavad tegevust ja olekut ning vastavad küsimusele *mida tegema?*, näiteks *jalutama, vedelema, vibreerima*. Tegusõnad muutuvad kõneviisis, tegumoes, ajas, arvus ja kõnes. Seetõttu on neil palju rohkem erinevaid vorme kui käändsõnad. Samas on tegusõnade hulk nimisõnadega võrreldes kõigis keeltes väiksem. See tuleb lihtsalt sellest, et asjade, olendite ja ideede maailm on palju mitmekesisem kui tegevuste maailm.

Määrsõnad

Määrsõnad on muutumatud sõnad, mis väljendavad kohta (*väljas*), aega (*täna*), viisi (*kiiresti*), seisundit (*lahti*), määra (*palju*), suhtumist (*kahjuks*) jm. Määrsõnu on üsna palju liike. Ülevaatlikkuse mõttes võib nad kokku võtta viide suurde rühma.

- 1) **Kohamäärsõnad** märgivad kohta: *ette: ees: eest, kõrgele: kõrgel: kõrgelt, kukile: kukil: kukilt* jne. Paljud kohamäärsõnad moodustavad seeriaid, mille liikmed meenutavad nimisõna sisseütleva, seesütleva ja seestütleva või alaleütleva, alalütleva ja alaltütleva käände vorme. On

muidugi ka selliseid määrsõnu, millel on ainult üks vorm: *kohati, paiguti*.

2) **Ajamäärsõnad** märgivad sündmust iseloomustavaid ajalisi tunnuseid: *eile, homme, viimati, suviti, ammu, varem, mullu, kaua, harva* jne.

3) **Viisi- ja seisundimäärsõnad** märgivad tegevusega seotud viisi ja seisundi tunnuseid. Näiteks *halvasti, vapralt, salaja, kinni, lahti, lокkis, purjus, alasti*. Ka viisi- ja seisundimäärsõnad võivad esineda kohakään-deid meenutavates seeriates: *norgu: norus, lokki: lокkis, lukku: lukus: lukust*.

4) **Hulgamäärsõnad** märgivad hulka või määra: *kahekaupa, palju, vähe, üsna, väga, veel, märksa, tohutult* jne.

5) **Rõhumäärsõnad** annavad edasi kõneleja hinnanguid öeldule: *võib-olla, arvatavasti, kahjuks, ju, siis, samuti, eelkõige, veel, hoopis, juba, no, ometi, jah, vaat*.

Omadussõnade ja määrsõnade piiril on teatav hulk sõnu, mis mõnes kontekstis käituvad omadussõnadena, mõnes teises aga määrsõnadena:

OMADUSSÕNA	MÄÄRSÕNA
<i>valmis töö</i>	<i>töö sai valmis</i>
<i>lokkis juuksed</i>	<i>juuksed tõmbusid lokki</i>

Selliste sõnade puhul tuleb sõnaliiki määrata selle järgi, kas ta kuulub kokku nimisõnaga (*valmis töö, lokkis juuksed*) või tegusõnaga (*sai valmis, tõmbusid lokki*). Nimisõnaga koos esineb omadussõna, tegusõnaga määrsõna.

Kaassõnad

Kaassõnad on muutumatud sõnad, mis kuuluvad nimisõna juurde ja annavad sellele ligilähedaselt samasuguseid tähendusi nagu käändelõpud. Kaassõnad jagunevad eessõnadeks (*enne lõunat*) ja tagasõnadeks (*lõuna eel*). Tähduse järgi eristatakse nelja suurt kaassõnade klassi:

- 1) mõõdukaassõnad: *kuni, ligi, üle* jt.
- 2) ajakaassõnad: *enne, pärast, eel* jt.
- 3) kohakaassõnad: *ees, taga, läbi, üle, juures, alla* jt.
- 4) abstraktkassõnad: *tõttu, abil, asemel, pihta, poolt, järgi* jt.

Mõningad kaassõnad funktsioneerivad ka määrsõnana (*läbi, pärast, üle, all, alla, alt* jne). See asjaolu muudab nende õige analüüsi suhteliselt keeruliseks. Võrdle näiteks lauseid:

Meil jooksis vihm katusest läbi

Meil jookseb vihm läbi katuse

Esimesel juhul on tegu määrsõnaga, teisel juhul kaassõnaga. Määrsõna kuulub tegusõna juurde (*jooksis läbi*), kaassõna aga nimisõna juurde (*läbi katuse*).

Sidesõnad

Sidesõnad on muutumatud sõnad, mille ülesandeks on siduda lause osasid ja lauseid omavahel. Sidesõnu on vähe, eesti keeles umbes paar-kümmend: *ja, ning, ega, ehk, või, aga, kuid, ent, vaid, et, kui, kuna, sest, kuni, kuigi, ehkki, nagu* jne.

Ülaltoodud näites on loetletud lihtsidesõnad. Need koosnevad vaid ühest sõnast. Kuid sidesõnad võivad moodustada ka ühendi. Sellist ühendit nimetatakse ühendsidesõnaks. Ühendsidesõnad on näiteks *nii ... kui ka, ei ... ega, kas ... või, mitte ainult ... vaid ka*.

Hüüdsõnad

Hüüdsõnad on muutumatud sõnad, mis väljendavad tundeid või millega püütakse tähelepanu äratada. Tüüpilised hüüdsõnad on: *tohoh, ennäe, hallo, kõtt* jne.

Kuidas sõnad liikidesse jagunevad

Sõnade liikidesse jagamine pole sugugi kerge ülesanne ka keeleteadlastele, sest osa sõnu ei taha hästi sobida ühessegi sõnaliiki. On avaldatud isegi arvamust, et kogu sõnaliikidealases uurimistöös on ainult üks väide, millega kõik keeleteadlased nõustuksid: sõnaliigid on liigitus, mis haarab keele sõnavara.

Põhimõtteliselt võib sellel segasel olukorral olla kaks põhjust: kas ei ole sõnaliikide loetelu täielik või mõned sõnad lihtsalt kuuluvadki natuke ühte, natuke teise sõnaliiki. Ka eesti keeles on küllalt palju selliseid sõnu, mille liigitamisega on probleeme. Vaatleme järgmisi sõnu *vapustav, söödav, magav, oigav, põgenev*. Esimese kahe puhul oleks nagu tegu omadussõnadega, viimase kolme puhul aga tegusõna vormidega.

Päris rahuldavat liigitust ülaltoodud näidetel ei olegi. Probleem on ilmselt liigitusest tingitud – traditsiooniliselt on selliseid sõnu nagu *vapustav* või *põgenev* peetud tegusõnade *vapustama* ja *põgenema* kesksõna vormideks, *v*-kesksõnadeks. Samal ajal käänevad *v*-kesksõnad kõikides käänetes nagu harilikud omadussõnad. Seega võiks *v*-kesksõnu pidada ka lihtsalt omadussõnadeks, nii nagu peetakse nimisõnadeks kõiki *ja-lõpulisi* tegijanimesisid (*jooksja*, *kirjutaja*), mida ju samuti moodustatakse tegusõna tüvest nagu *v*-kesksõnugi.

Ka kaassõnade ja nimisõnade piirialadel on sõnu, mille liigitamine on keeruleine. Kas *abil* (*lahendas ülesande arvuti abil*), *kasuks* (*otsustas asja tema kasuks*), *alusel* (*lepingu alusel tööle võetud*) ja *silmis* (*häbistas ennast teiste silmis*) on nimisõna käändevormid või kaassõnad? Keeleteadlaste hinnangud lähevad siin lahku.

Kahe sõnaliigi piiril asuvaid sõnu on teisigi. Nende ebamäärane olek on tingitud sellest, et nad on parasjagu kulgemas ühest sõnaliigist teise, kuid ei ole veel päris kohale jõudnud. Niisugust sõnade ühest liigist teise liikumist nimetatakse grammatikaliseerumiseks ja meil tuleb sellest nähtusest veel järgnevates peatükkides juttu.

ÜLESANDED

Ülesanne 41. Leia alltoodud loetelust kõik muutumatud sõnad:

esmaspäev, äkki, tulema, seitse, vask, jube, vist, kallas, puu, pärast, saatma, eilne, siin, viisk, valge, kannused, ootus, jooma, vaks, kiiresti, rida, alatu, läbi, ühes, kindlasti, tulusalt, toores, seetõttu, halvasti, ane, internet, märkama, äi

Ülesanne 42. Leia alltoodud loetelust kõik käändsõnad:

nuhk, ülalt, piki, kiiresti, viibima, kollane, see, kuidas, kallistama, hindama, vangistus, jooksmata, sisse, eksisteerima, kui, soe, olgugi, vastu, punn, kiri, luuletama, ohe, selline, kerge, vanadus, kohal, kaudu, seisma

Ülesanne 43. Nimeta neli nimisõna, neli omadussõna, neli arvsõna, neli asesõna, neli tegusõna, neli määrsõna, neli kaassõna, neli sidesõna ja neli hüüdsõna.

Ülesanne 44. Määra alltoodud A. H. Tammsaare tekstis kõikide sõnade sõnaliik.

See oli läinud aastasaja kolmanda veerandi lõpul. Päike lähenes silmapiirile, seistes sedavõrd madalas, et enam ei ulatunud valgustama ei märke ronivat hobust, kes puutelgedega vankrit vedas, ei vankril istuvat noort naist ega ka ligi kolmekümnelist meest, kes kõndis vankri kõrval.

VORMIÕPETUS

9. PEATÜKK

VORMIÕPETUS. SÕNAVORM, SÕNATÜVI, LIITED MORFEEM. ALLOMORF

Mis on vormiõpetus?

Vormiõpetus ehk morfoloogia on keeleteaduse allharu, mis uurib sõnavormide moodustamise seaduspärasusi. Seega eristub morfoloogia ühelt poolt häälikuõpetusest, mis uurib keele häälikusüsteemi, ning teiselt poolt lauseõpetusest ehk süntaksist, mis uurib sõnadest lausete moodustamise seaduspärasusi.

VORMIÕPETUS KÄSITLEB SÕNAVORMIDE
MOODUSTAMISE SEADUSPÄRASUSI

Mis on sõnavorm?

Sõnad jagunevad muutuvateks ja muutumatuteks sõnadeks. Muutuvad sõnad on käändsõnad ja pöördõnad. Käändsõnadele saab liita käändelõppe ja pöördõnadele pöördelõppe. Erinevaid lõppe liites võib muutu-
vatest sõnadest saada erikujulisi vorme. Iga selline vorm on sõnavorm. Peale käändelõppude saab käändsõnale lisada ka mitmuse tunnuse või keskvärde tunnuse (viimast küll enamasti vaid omadussõnadele). Pöördõnadele saab lisaks pöördelõppudele liita ka aega, arvu, kõneviisi ja tegumoodi tähistavaid tunnuseid.

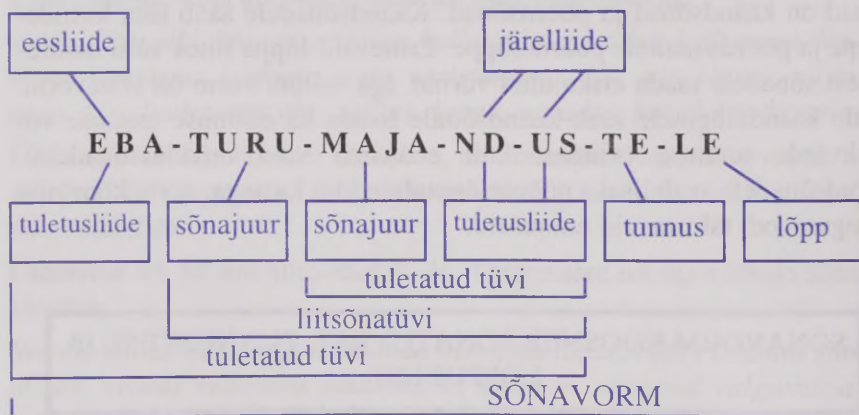
SÕNAVORM KOOSNEB SÕNATÜVEST, TUNNUSTEST JA
LÕPPUDEST

Sõnatüvi, tunnused ja lõpud

Sõnatüvi, tunnused ja lõpud on sõnavormide moodustamise ehituskivid. Nende põhiline erinevus on selles, et sõnatüvi võib lauses iseseisvalt esineda, aga tunnused ja lõpud on alati tüvele lisatud. Sõnatüvi kannab sõnavormi põhitähendust, millele tunnused ja lõpud lisavad oma tähendusvarjundi.

Sõnatüved jagunevad sõnajuurteks, tuletatud tüvedeks ja liitsõnatüvedeks. Sõnajuur on selline sõnatüvi, millele ei ole liidetud teisi tüvesid ega tuletusliiteid. Sõnajuured on näiteks *kala*, *paat*, *sõna*, *raamat*, *suur*. Tuletatud tüvesid saadakse tuletusliiteid sõnajuurtele lisades. Tuletatud tüved on näiteks *suur-us* ja *ühis-kond-lik*. Liitsõnatüvesid saadakse kahe või enama sõnatüve kombineerimise teel. Liitsõnatüved on näiteks *kala-paat*, *kõrge-pinge-liin* ja *õige-keelsus-sõna-raamat*.

Tuletusliited nagu tunnused ja lõpudki liituvad sõnatüvele, kuid nende abil ei moodustata sõnavorme, vaid uusi, tuletatud tüvesid. Sõnajuurele tuletusliidete lisamisega muutub sõna põhitähendus: tekib uus mõiste. Tuletusliited jagunevad eesliideteks ja järelliideteks. Eesliited ehk prefiksids on kõik sellised liited, mis lisatakse sõnatüve ette, järelliited ehk sufiksids aga need, mis liidetakse sõnatüve lõppu. Eesliiteid on eesti keeles vähe: kõige tavalisemad on *eba-* ja *mitte-*. Sõnavormide koostisosad on kujutatud alltoodud skeemil:

Vormiõpetus ja Lego

Eelnenust on üsna lihtne järeldada, et Lego põhimõtte ei kehti mitte ainult häälikuõpetuses, vaid ka vormiõpetuse tasandil: sõnatüvesid, tuletusliiteid, tunnuseid ja lõppe kombineeritakse sõnavormideks samamoodi, nagu häälikuid kombineeritakse sõnatüvedeks, liideteks, tunnusteks ja lõppudeks. Niisiis on sõnavormidel kaks struktuuritasandit: häälikutasand ja vormimoodustuse tasand. See on täpselt sama kui Legost maja ehitada: põhiklotsidest saab teha seinad ja seinad omakorda moodustavad toa.

Häälikutest sõnatüvede moodustamisel ja sõnatüvedest, tunnustest ja lõppudest sõnavormide moodustamisel on vaid see erinevus, et erinevalt häälikutest on vormimoodustuse ehituskividel igalühel oma tähendus. Seetõttu ühendatakse vormimoodustuse käigus erinevaid keeleüksusi ühendades ka nende üksuste tähendused. Meenutame, et häälikute omavahelisel kombineerimisel ei ole sõna tähendus seotud teda moodustavate häälikutega, sest sõna häälikulise kuju ja tähenduse vahel seos puudub. Seega on vormimoodustus keele esimene struktuuritasand, kus toimub uute tähenduste loomine olemasolevate tähenduste liitmise teel.

VORMIMOODUSTUSE KÄIGUS TOIMUB UUTE
TÄHENDUSTE LOOMINE OLEMASOLEVATE TÄHENDUSTE
ÜHENDAMISE TEEL

Morfeem

Sõnajuured, liited, tunnused ja lõpud on kõige väiksemad keeleüksused, millel on omaette tähendus. Väikseimat tähendust omavat keeleüksust kutsutakse morfeemiks. Morfeemid täidavad vormimoodustuses samasugust ülesannet nagu foneemid häälikuõpetuses: foneemidest moodustatakse morfeeme (sõnatüvesid ja liiteid), morfeemidest sõnavorme. Nii näiteks koosneb eelmisel leheküljel olev sõnavorm *ebaturumajanduste* seitsmest morfeemist, mis igaüks lisavad tervikule oma tähenduse.

MORFEEM ON VÄIKSEIM TÄHENDUSEGA KEELEÜKSUS

Liide või sõna?

Kõnevoolu sõnadeks ja liideteks jagamine ei ole alati kerge. Kerge võib see tunduda ainult kirjaoskajale inimesele, kelle jaoks on kirjas sõnad juba ilusasti piiritletud. Tegelikult on sõnade ja liidete eristamine ühtlasest kõnevoolest mõnikord paras pähkel isegi keeleteadlasele, eriti väheuuritud keelte puhul, millel kirjakeel puudub. Ka eesti keeles leidub morfeeme, mille kohta on raske öelda, kas nad on liided või iseseisvad sõnad. Võtame näiteks *eba*. Kas see on iseseisev sõna või tuletusliide, mis lisab sõnale negatiivse tähenduse? Tundub, et tegu on liitega, mis käib alati sõnale ette, nagu sõnades *ebaaus* või *ebameeldiv*. Kui te aga võrdlete lauseid alltoodud näidetes, siis see asi enam nii selge ei ole.

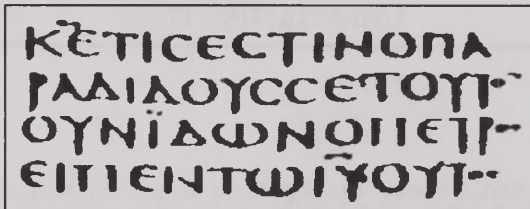
Ta on väga meeldiv

Ta on ebameeldiv

Ta meeldib mulle väga

Ta on täiesti eba

Võib-olla tundub *eba* meile liitena vaid seepärast, et me oleme harjunud teda teiste sõnadega kokku kirjutama. Kui me kirjutaks ta lahku, äkki peaksime teda siis sõnaks? Muuseas, vanakreeka kirjas ei olnudki sõnavahesid, kõik oli üks pikk tähtede jada (vt katkendit 4. saj kirjutatud *Codex Sinaiticusest*). Sõnu hakkasid vahedega eraldama alles vanad roomlased.

ΚΕΤΙΣΕΣΤΙΝΟΡΑ
ΡΑΔΙΟΥΣΣΕΤΟΥΤ
ΟΥΝΙΔΩΝΟΠΙΕΤ
ΕΙΤΙΕΝΤΩΙΥΟΥΤ

ÜLESANDED

Ülesanne 45. Leia järgnevast tekstist kõik tunnused ja lõpud.

Lõuna- ja põhjaeesti peamurrete piir kulgeb Peipsi järvelt piki Emajõe Võrtsjärve põhjatipule, kust see kaardub lõunasse Läti piirini Mõisaküla juures selliselt, et Pärnumaa rannikualad jäävad kõik põhjamurde poolele.

Ülesanne 46. Moodusta iga allpool esitatud malli põhjal kaks sõnavormi, mis koosnevad:

- 1) ühest juurmorfeemist, ühest tuletusliitest ja ühest muutelõpust;
- 2) ühest juurmorfeemist ja ühest tuletusliitest, tunnusest ja lõpust;
- 3) ühest tuletusliitest, ühest juurmorfeemist ja kahest tuletusliitest.

Ülesanne 47. Eesti keel kasutab üsna palju võõrkeeltest laenatud eesliiteid (näiteks *ultramoodne*). Leia veel viis säärast eesliidet ja mõtle välja igauhe jaoks vähemalt üks sõna, millele teda saaks liita.

Ülesanne 48. Millised järgmistest on eesti keele morfeemid, millised mitte (mõlemaid on ühepalju)?

mühle, kas, meh, puri, -hro, ma, narv, -kse, ple, -okl, peo, uubi, loe, -tar, pruul, mer

Ülesanne 49. Kas *eba* on iseseisev sõna? Esita poolt- ja vastuargumente. Leia veel selliseid keeleüksusi, mille kohta on raske öelda, kas nad on iseseisvad sõnad või liited.

Ülesanne 50. Seleta võimalikult täpselt alltoodud sõnavormi tähendust ja näita, mismoodi see moodustub sõnavormis esindatud morfeemide tähenduste summana.

üliskoolistumiseta

10. PEATÜKK

AGLUTINATSIOON JA TÜVEVAHELDUS MORFOLOOGILISED TÜÜBID

Aglutinatsioon

Eelmises õppetükis me vaatlesime, kuidas liited, tunnused ja lõpud liituvad juurmorfeemile, moodustades sõnavorme. Liitumine on kõige harilikum sõnavormide saamise viis. Keeleteaduses nimetatakse seda aglutinatsiooniks. See termin tuleneb ladina sõnast *agglutinare*, mis tähendab 'külge liimima'. Aglutinatsiooni teel saadud sõnavormid oleksid siis mõnes mõttes nagu erinevatest morfeemidest kokku liimitud. Aglutinatiivne vormimoodustus on ka eesti keeles laialt kasutusel. Enamik eesti keele käänd- ja pöörsõna vormidest moodustatakse just aglutinatsiooni teel. Muuseas, aglutinatsiooni tehnikat kasutatakse ka Legost asju kokku pannes.

AGLUTINATSIOONIKS NIMETATAKSE
SÕNAVORMIDE MOODUSTUSVIISI, MILLE PUHUL
TÜVELE LISATAKSE LIITEID

Tüvevaheldus

Kuigi aglutinatsioon on väga universaalne vormimoodustuse tehnika, ei ole siiski tegu ainsa võimalusega. Väga palju eesti keele sõnavorme moodustatakse hoopis keerukamate protsesside abil. Et sellest aru saada, võrdleme kõigepealt mõne eesti keele nimisõna nimetavat, omastavat ja osastavat käänat:

nimetav	omastav	osastav
<i>pood</i>	<i>poe</i>	<i>poodi</i>
<i>nälg</i>	<i>nälja</i>	<i>nälga</i>
<i>täht</i>	<i>tähe</i>	<i>tähte</i>
<i>sõber</i>	<i>sõbra</i>	<i>sõpra</i>

Ühegi eeltoodud sõna omastava ja osastava käände vormide puhul ei ole sõnatüvele lisatud käändelõppu. Ometi ei teki kellelgi nende käändevormide eristamisel raskusi. Kõik me saame aru, et *sõbra* on sõna *sõber* omastava käände vorm ja *nälga* sõna *nälg* osastava käände vorm.

Kuid mille abil need käänded on väljendatud, kui lõpud puuduvad? Kõige tõepärasem on see, et nende sõnade puhul väljendab käännet terve sõnatüvi. Et tegemist on omastava käände vormiga, saame niisiis aru selle järgi, et sõnatüvi erineb nimetava käände tüvest. Osastav tuntakse ära selle järgi, et kogu tüvi erineb nii nimetava kui ka omastava käände tüvest. Seega on võimalik grammatilisi tähendusi edasi anda lisaks aglutinatsioonile ka sõnatüve varieerumisega. Sõnatüvede varieerumist nimetatakse tüvevahelduseks ehk flektiivseks vormimoodustuseks. Nii nagu aglutinatsioon on ka tüvevaheldused eesti keele vormimoodustuses laialdaselt kasutusel. Tüvevahelduste abil moodustatakse paljude käändsõnade ainsuse omastav ja osastav ning mitmuse osastav kääne.

TÜVEVAHELDUSEKS NIMETATAKSE SÕNAVORMIDE
MOODUSTAMISVIISI, MILLE PUHUL MUUDETAKSE
TERVET SÕNATÜVE

Grammatilised väljendusviisid

Kuigi tüvevaheldused ja aglutinatsioon on levinud nii eesti keeles kui ka paljudes teistes maailma keeltes, ei ole siiski tegu ainukeste võimalustega, millega grammatilisi tähendusi edasi antakse. Maailmas leidub ka keeli, kus tunnused ja lõpud puuduvad hoopis. Sellistes keeltes vormimoodustust ei ole ja neid tähendusi, mida näiteks eesti keeles antakse edasi tunnuste ja lõppudega, väljendatakse seal abisõnadega või lause sõnajärgiga. Ka eesti keel kasutab abisõnu. Nendega moodustatakse eesti keeles näiteks tegusõna täis- ja enneminevik (*on läinud, oli läinud*) ning omadussõnade ülivõrre (*kõige ilusam*). Grammatiliste tähenduste edasiandmist abisõnadega nimetatakse analüütiliseks väljendusviisiks, aglutinatsiooni ja tüvevahelduse kasutamist aga sünteetiliseks väljendusviisiks.

KUI SÕNAVORM KOOSNEB KAHEST SÕNAST, ON TEGU
ANALÜÜTILISE VÄLJENDUSVIISIGA, KUI ÜHEST SÕNAST,
SIIS SÜNTEETILISEGA

Morfoloogilised tüübid

Juba 19. sajandi alguses täheldasid keeleteadlased, et kõik keeled ei kasuta tüvevaheldusi, aglutinatsiooni ja analüütilist väljendusviisi sugugi ühtlases ulatuses. Sellest lähtuvalt liigitas saksa keeleteadlane August von Schlegel maailma keeled kolme põhitüüpi: isoleerivateks, aglutinatiivseteks ja flektiivseteks keelteks.

Isoleerivad keeled kasutavad ainult analüütilist väljendusviisi, vormimoodustus puudub täiesti. Selliste keelte tüüpilisteks esindajateks on hiina, vietnami ja samoa keel. Lause *Ma ostsin mõned apelsinid söömiseks* kõlab hiina keeles *Wo mai juzi chi*, mis sõna-sõnalt tõlgituna kõlaks 'ma ostma apelsin sööma'.

Aglutinatiivsetes keeltes antakse grammatilisi tähendusi edasi muute-tunnuste liitmise teel sõnatüvele. Aglutinatsiooni kasutab suures ulatuses ka eesti keel. Tüüpilised aglutinatiivsed keeled on veel türgi, jaapani ja suahiili keel. Näiteks see taevalik lause *Ma armastan sind* kõlab suahiili keeles *Mimi ninakupenda wewe*. Selles lauses on kõik grammatiliselt olulised tähendused väljendatud tegusõnale *penda* liidetud muute-tunnuste abil:

Mimi ni——na——ku——penda wewe
mina 1.ISIK + OLEVIK+sind + armasta- sina

Flektiivsetes keeltes väljendatakse grammatilisi tähendusi sõnatüvede sisestruktuuri muutmise teel, st tüvevahelduste abil. Tüüpilised flektiivsed keeled on vanakreeka, ladina ja araabia keel. Ka eesti keeles on tugevaid flektiivseid jooni.

VORMIMOODUSTUSE VIISI PÕHJAL JAGATAKSE
MAAILMA KEELED ISOLEERIVATEKS,
AGLUTINATIIVSETEKS JA FLEKTIIVSETEKS

Hilisem uurimine on siiski näidanud, et enamik maailma keeli on segatüüpi. Ka eesti keel kasutab lisaks aglutinatsioonile tüveteisendusi ja analüütilisi konstruktsioone. Seetõttu on raske öelda, millisesse tüüpi eesti keel kuuluma peaks.

Morfoloogiline tüpoloogia ja keele evolutsioon

19. sajandi keskel püüti eelpoolmainitud tüpoloogiat rakendada keelte ajaloolise evolutsiooni kirjeldamiseks. Mõjustatuna Darwini evolutsiooniteooriast, arvati tollal üsna laialdaselt, et ka keeled arenevad madalamatelt vormidelt kõrgemate poole. Sellise seisukoha kõige silmapaistvam esindaja oli August Schleicher (pildil). Ta väitis, et ülalkirjeldatud kolm tüüpi moodustavad keelte evolutsiooniskaalal astmed. Tema seisukoha järgi on isoleerivad keeled kõige madalamal arenguastmel, nendest astme võrra kõrgemal on aglutinatiivsed, ja kõige arenenumaks tuleb pidada flektiivseid keeli. Tänapäeval seda hüpoteesi enam tõsiselt ei võeta, sest pole õnnestunud tõestada, nagu oleksid teatud tüüpi keeled teistest mingil moel enam arenenud. Kõikide keelte struktuur võimaldab ühtviisi hästi edasi anda seda, mida inimestel keele vahendusel väljendada on vaja.

A. Schleicheri ideel on siiski tilluke tõetera sees. Nimelt on maailma keeltes laialdaselt täheldatud, et mõningad iseseisvad sõnad kalduvad aja jooksul muutama abisõnadeks, siis abisõnadest muutlõppudeks ja viimaks hoopis kaduma, jättes endast järele tüvevahelduse. Niisugust arengutendentsi nimetatakse grammatikaliseerumiseks ja me peatume sellel lähemalt edaspidi. Et abisõnad on iseloomulikud isoleerivatele keeltele, muutlõpped aglutinatiivsetele, ja tüvevaheldused flektiivsetele keeltele, siis see justkui toetaks A. Schleicheri hüpoteesi. See on siiski nii vaid osaliselt, sest flektiivsete vormide asemele võivad jällegi asuda analüütilised konstruktsioonid, ja kogu protsess algab otsast peale. Keelte areng on seega pigem lainetuse moodi kui pidev liikumine kõrgemate vormide poole, nagu on olnud iseloomulik bioloogiliste liikide evolutsioonile.

Isoleerivate, aglutinatiivsete ja flektiivsete keelte tüpoloogial on seegi häda, et maailma keeled ei jagune nende kolme tüübi vahel probleemideta – väga palju on keeli, mis ei sobi hästi ühtegi klassi. Selliseid keeli on nii palju, et tüpoloogiline ebamäärasus on pigem norm kui erand. Ka eesti keele klassifitseerimisega on raskusi. Kas on meil tegu aglutinatiivse või flektiivse keelega? Mõned keeleteadlased väidavad, et aglutinatatsioon on eesti keelele omasem ja ajalooliselt vanem nähtus, mistõttu eesti keelt tuleks pidada aglutinatiivseks. Teised aga väidavad, et kuna ükski keel ei kasuta vormimoodustuseks ainult fleksiooni, siis tuleb flektiivseiks nimetada kõiki keeli, kus see vormimoodustuse mehhanism on esindatud. Et eesti keel kasutab fleksiooni, siis on tegu flektiiv-

se keelega. Tegelikult polegi eesti keelt võimalik nii järgalt lahterdada, sest mõlemad vormimoodustuse võimalused on ühtviisi laialdaselt kasutusel.

ÜLESANDED

Ülesanne 51. Analüüsi alltoodud sõnavorme. Milliseid vormimoodustuse vahendeid on kasutatud? Põhjenda.

pessa, kalale, suuri, tublisid, lammaste, õe, koeraga, mune, elatakse

Ülesanne 52. Otsusta alltoodud ungarikeelse sõna *szoba* 'tuba' käändevormide põhjal, kas tegu on aglutinatiivse või flektiivse vormimoodustusega.

	Ainsus		Mitmus	
Nimetav	<i>szoba</i>	'tuba'	<i>szobák</i>	'toad'
Sisseütlev	<i>szobában</i>	'toas'	<i>szobákban</i>	'tubades'
Akusatiiv	<i>szobát</i>	'tuba'	<i>szobákat</i>	'tube'

Ülesanne 53. Leia kolm sõnavormi, kus on kasutatud ainult aglutinatiivset vormimoodustust, kolm vormi, kus on kasutatud ainult flektiivset vormimoodustust ja kolm vormi, kus on kasutatud üheaegselt mõlemaid vormimoodustuse viise.

Ülesanne 54. Analüüsi saksa keele tegusõna *laufen* 'jooksma' vorme. Otsusta iga vormi puhul eraldi, milliseid vormimoodustuse viise (aglutinatsiooni, fleksiooni, analüütilist moodustusviisi) on kasutatud. Leia muutelõppe.

Olevik	Lihtminevik	Täisminevik
<i>ich laufe</i> 'ma jooksen'	<i>ich lief</i> 'ma jooksin'	<i>ich bin gelaufen</i> 'ma olen jooksnud'
<i>du läufst</i> 'sa jooksed'	<i>du liefst</i> 'sa jooksid'	<i>du bist gelaufen</i> 'sa oled jooksnud'
<i>er läuft</i> 'ta jookseb'	<i>er lief</i> 'ta jooksis'	<i>er ist gelaufen</i> 'ta on jooksnud'

Ülesanne 55. Kirjelda eelmises ülesandes toodud näidete põhjal, mille poolest saksa keele ja eesti keele tegusõnade vormimoodustus sarnaneb ja mille poolest erineb.

11. PEATÜKK

EESTI KEELE TÜVEVAHELDUSED.

SÕNADE A- JA B-TÜVI

Eesti keele tüvevaheldused

Tüvevaheldused on eesti keele vormimoodustuses laialdaselt kasutusel. Mõned neist on väga olulised ja haaravad palju sõnu. Neid tundmata pole õige vormimoodustus võimalik. Selliste tüvevahelduste hulka kuuluvad astmevaheldus, vokaalivaheldus ja kujuvaheldus. Astmevahelduse abil väljendatakse suure osa eesti keele käändsõnade ainsuse omastavat ja osastavat käännet, vokaalivahelduse abil mitmuse osastavat käännet ja omadussõnade võrdlusastmeid. Kujuvaheldus otseselt grammatilist tähendust ei väljenda, aga teda tundmata pole õige vormimoodustus võimalik.

EESTI KEELE TÄHTSAMAD TÜVEVAHELDUSED
ON ASTMEVAHELDUS, VOKAALIVAHELDUS JA
KUJUVAHELDUS

Astmevaheldus

Astmevaheldus on tüvevaheldus, mille puhul sõnatüve üks variant on tugevas, teine nõrgas astmes. Olenevalt sellest, kuidas nõrga ja tugeva astme vaheldus väljub, jagatakse astmevaheldus kaheks alaliigiks: laadivahelduseks ja vältevahelduseks.

ASTMEVAHELDUSE LIIGID ON LAADIVAHELDUS JA
VÄLTEVAHELDUS

Laadivahelduslike sõnade tugevas astmes esineb sulghäälik (*k, p, t, g, b, d*) või *s*, nõrga astme tüvevariandis see aga puudub või on asendunud mingi teise konsonandiga. Vältevahelduslike sõnade tugeva astme tüvi on alati III, nõrk aste II vältes. Häälikuliselt koostiselt on aga välteva-

helduslike sõnade mõlemad astmed enamasti ühesugused. Et teise- ja kolmandavärtelisel tüvevariandil vahet teha, pannakse ÕSis kolmandavärtelise silbi ette punkt. Astmevaheldusega sõnu on nii käänd- kui ka pöörd sõnade hulgas:

	LAADIVAHELDUS	VÄLTEVAHELDUS
käändsõnad	<i>jala: jalga</i> <i>hamba: hammast</i>	<i>laulu: .laulu</i> <i>.mõtte: mõtet</i>
pöörd sõnad	<i>anda: annan</i> <i>õmmelda: õmblen</i>	<i>.seista: seisn</i> <i>leinata: .leinan</i>

Laadi- ja vältevahelduslike sõnade analüüsil peatume järgmistes peatükkides põhjalikumalt.

Vokaalivaheldus

Vokaalivaheldus on teine tähtsam eesti keele tüvevaheldus. Vokaalivahelduse puhul muudetakse sõna tüvevokaali mitmuse osastava käände ja võrdlusastmete moodustamiseks. Sõna tüvevokaaliks nimetatakse vokaali, millega lõpeb tema ainsuse omastava käände vorm. Olgu siinkohal toodud mõni vokaalivahelduse näide, nähtuse täpsem käsitus jääb 14. peatükki:

NIMISÕNAD

OMADUSSÕNAD

Omastav	Mitm. osastav	Keskvärre	Ülivõrre
<i>pesa</i>	→ <i>pesi</i>	<i>suurem</i>	→ <i>suurim</i>
<i>silma</i>	→ <i>silmi</i>	<i>nõrgem</i>	→ <i>nõrgim</i>
<i>põlve</i>	→ <i>põlvi</i>	<i>paindlikum</i>	→ <i>paindlikem</i>
<i>kassi</i>	→ <i>kasse</i>	<i>paksem</i>	→ <i>paksim</i>

VOKAALIVAHELDUSE ABIL MOODUSTATAKSE MITMUSE OSASTAVA NING OMADUSSÕNADE ÜLIVÖRDE VORME

Kujuvaheldus

Kujuvaheldus avaldub käändsõnade ainsuse osastavas ja mitmuse omastavas käändes ning pöördõnade *da*-tegevusnimes, *nud*-kesksõnas ja lihtmineviku vormides. Kujuvaheldusega sõnadel lõpeb tüvi neis vormides konsonandiga, teistes vormides aga (tüve)vokaaliga. Konsonantlõpulist tüvevarianti kutsutakse tüve konsonantkujuks, vokaallõpulist tüvevarianti tüve vokaalkujuks. Neis sõnades, kus kujuvaheldust ei esine, on tüvel ainult vokaalkuju. Tüve konsonantkuju leiab, kui eraldada käändsõnadel osastava käände lõpp *-t* või *-d*. Pöördõnadel tuleb konsonantkuju leidmiseks eraldada *nud*-kesksõna tunnus. Allpool on toodud mõned näited kujuvaheldusega sõnade kohta:

KÄÄNDSÕNAD

Vokaalkuju	Konsonantkuju
<i>tuule</i>	<i>tuul-t</i>
<i>hamba</i>	<i>hammas-t</i>
<i>vaese</i>	<i>vaes-t</i>

TEGUSÕNAD

Vokaalkuju	Konsonantkuju
<i>künna-n</i>	<i>künd-nud</i>
<i>õmble-n</i>	<i>õmmel-nud</i>
<i>tule-n</i>	<i>tul-nud</i>

KUJUVAHELDUSEGA SÕNADES ON TÜVEL KAKS KUJU:
VOKAALKUJU JA KONSONANTKUJU

Sõnastikuvorm, A-tüvi ja B-tüvi

Eesti keele sõnade erinevate vormide moodustamiseks ei piisa, kui ära õppida ainult niinimetatud sõnastikuvorm: käändsõnade nimetav kääne ja tegusõnade *ma*-tegevusnimi. Seda sellepärast, et eesti keeles muutuvad sarnase häälikulise kujuga sõnad erineval viisil. Näiteks sõna *õde* ja *oda* on küll häälikuliselt sarnased, kuid ühel on omastava käände vorm *õe*, teisel *oda*. Sarnased on ka *tennis* ja *lammas*, ometigi ei käändu viimane *lammase: lammast*. Niisiis peab selleks, et sõnu õigesti muuta, tundma lisaks sõnastikuvormile ka kahte põhilist tüvevarianti. Kutsume neid tüvevariante nende tähtsuse pärast A- ja B-tüveks.

IGAL EESTI KEELE MUUTUVAL SÕNAL ON KOLM
TÜVEVARIANTI: SÕNASTIKUVORM, A-TÜVI JA B-TÜVI

Käändsõnade puhul on sõnastikuvormiks nimetava käände vorm, A-tüveks ainsuse omastava käände tüvi ja B-tüveks osastava käände tüvi. Kuna omastav käände on alati ilma käändelõputa, siis langeb A-tüvi kokku omastava käände vormiga. Ka osastava käände vorm on sageli ilma lõputa. Sellisel puhul on B-tüvi samane osastava käände vormiga. On aga sõnu, kus osastavas käändes on lõpp *-t* või *-d*. Selliste sõnade B-tüvi saadakse pärast käändelõpu eraldamist:

Omastav	A-tüvi	Osastav	B-tüvi
<i>jala</i>	→ <i>jala</i>	<i>jalga</i>	→ <i>jalga</i>
<i>laulu</i>	→ <i>laulu</i>	<i>laulu</i>	→ <i>laulu</i>
<i>hamba</i>	→ <i>hamba</i>	<i>hammast</i>	→ <i>hammas</i>

**KÄÄNDSÕNADE A-TÜVI ON OMASTAVA KÄÄNDE TÜVI
JA B-TÜVI OSASTAVA KÄÄNDE TÜVI**

Tegusõnade A-tüvi leitakse kindla kõneviisi oleviku 1. pöörde vormist pärast pöördelõpu *-n* eraldamist, B-tüvi *nud*-kesksõna vormist pärast tunnuse *-nud* eraldamist:

oleviku 1. pööre	A-tüvi	<i>nud</i> -kesksõna	B-tüvi
<i>kõnnin</i>	→ <i>kõnni-</i>	<i>kõndinud</i>	→ <i>kõndi-</i>
<i>emban</i>	→ <i>emba-</i>	<i>emmanud</i>	→ <i>emma-</i>
<i>söödan</i>	→ <i>sööda-</i>	<i>söötnud</i>	→ <i>sööt-</i>
<i>tulen</i>	→ <i>tule-</i>	<i>tulnud</i>	→ <i>tul-</i>

**TEGUSÕNADE A-TÜVI ON KINDLA KÕNEVIISI OLEVIKU
1. PÖÖRDE TÜVI JA B-TÜVI *nud*-KESKSÕNA TÜVI**

Tüvevaheldusest ja tehiskeeltest

Tüvevaheldused on tõeline nuhtlus võõrkeeleõppijatele, sest õige vormimoodustuse jaoks tuleb kõik tüvevariandid lihtsalt pähe õppida. Veelgi hullem on see, et sellist keelt, kus poleks üldse tüvevaheldusi, naljalt ei leia. Neid on kõikides Euroopa keeltes. Inglise keeles on näiteks paarsada ebareeglipärasat verbi, mille kolm põhivormi moodustatakse tüvevahelduste teel:

Olevik	Minevik	Mineviku kesksõna
<i>drink</i> 'joon'	<i>drank</i> 'jõin'	<i>drunk</i> 'joonud'
<i>hide</i> 'peidan'	<i>hid</i> 'peitsin'	<i>hidden</i> 'peidetud'
<i>see</i> 'näen'	<i>saw</i> 'nägin'	<i>seen</i> 'näinud'

Saksa keeles esinevad nn tugevad verbid, mille põhivormid moodustatakse samuti tüvevahelduste teel:

Infinitiiv	Olevik	Lihtminevik
<i>denken</i> 'mõtlemä'	<i>denkt</i> 'mõtleb'	<i>dachte</i> 'mõtles'
<i>helfen</i> 'aitama	<i>hilft</i> 'aitab'	<i>half</i> 'aitas'
<i>essen</i> 'sööma'	<i>ißt</i> 'sööb'	<i>aß</i> 'sõi'

Isegi kõige puhtamates aglutinatiivsetes keeltes on mõningaid tüvevaheldusi. Ka türgi keeles, mis on väga reeglipäraselt aglutinatiivne, esineb vähemalt üks tüvevaheldus, mida kasutatakse omaduse rõhutamiseks:

<i>kara</i> 'must'	→	<i>kapkara</i> 'täiesti must'
<i>dik</i> 'sirge'	→	<i>dimdik</i> 'täiesti sirge'

On ainult üks keel, kust sellised ebareeglipärased vaheldused täiesti puuduvad. See on esperanto. Esperanto looja Ludwig Zamenhof mõistis, kui keerukas on omandada flektiivset keelt ega kasutanud seda vormimoodustuse võimalust esperanto loomisel üldse.

Ludwig Zamenhof alustas esperanto loomisega juba varases nooruses. Ta keeleline taust oli selleks ülimalt sobiv. Sündinud 19. sajandi keskel Poolas vene päritolu juudi perekonnas, õppis ta varakult suhtlema vene, poola, jidiši (Ida-Euroopa juutide keel) ja heebrea keeles ning õppis gümnaasiumis

lisaks ka prantsuse, saksa, ladina, kreeka ja inglise keelt. Esimest korda tutvus-

tas ta omaloodud keelt 1887. aastal "rahvusvahelise keele" nime all. Autorinimena kasutas ta pseudonüümi Doktoro Esperanto (doktor Lootusrikas), millest tuli kiiresti käibele keele praegune nimi. Esperanto keeles on 5 vokaali, 23 konsonanti ja vaid 16 grammatikareeglit, sõnavara on tuletatud Lääne-Euroopa keelte põhjal. Tänapäeval on esperanto kõige levinum tehiskeel. Esperanto keeles on palju kirjandust, tõlgitud on piibel ja koraan. Esperanto keele kõnelejaid arvatakse olevat umbes 1 miljoni ja 15 miljoni vahel, kuid arvata-vasti ei kõnele ükski neist esperantot emakeelena.

Üldse on tehiskeelte loomise katseid olnud märkimisväärselt palju: julgelt üle 30. Enamik katseist on tehtud 20. sajandil. Üks omapärasemaist tehiskeeltest on kahtlemata solresol, mille leiutas 19. sajandi algul prantsuse muusik François Sudre. Solresoli põhiidee on selles, et seitse noodinimetust (do, re, mi, fa, sol, la, si) võiksid olla silbid, millest saaks kokku panna sõnu. Kogu solresoli süsteem oli üles ehitatud äärmiselt loogiliselt. Grammatiliste abisõnade väljendamiseks kasutati ühe ja kahesilbilisi sõnu. Näiteks *si* tähendas 'jah' ja *do* 'ei'. 'mina' oli *dore*, 'sina' *domi*. Lihtsate mõistete tähistamiseks olid kolmesilbilised sõnad ja keerulisemate mõistete jaoks neljasilbilised. Seejuures olid neljasilbilised sõnad jagatud mõistelistesse klassidesse, nii et ühte klassi kuuluvad sõnad algasid alati sama silbiga. *La*-silbiga algasid näiteks tööstuse ja kaubanduse alased sõnad. Solresoli oluline puudus on see, et lubatud häälikute arv on äärmiselt väike, mistõttu see keel võis kõlada üsna monotoonselt. See-eest on tal aga tavaliste keelte ees üks unikaalne eelis, sest teda on võimalik pillidel mängida ja vilistada, ilma et tähendus kaduma läheks. Kahjuks on tema käsi käinud niisama kehvalt kui ülejäänud tehiskeeltel: pärast mõningast esialgset huvi vajas ta unustusse. Pean aga siiski oma isikliku kogemuse põhjal nentima, et vähemalt ühe väljendi ulatuses oli noodinimedel põhinev kodeerimisviis käibel ka nõukogude armee puhkpilliorkestri üleajateenijate hulgas: nende muusikalises argoos tähendas *doremidoredo* viisakasse eesti keelde tõlgituna 'keri põrgu!'.

Kui keel saab suurepäraselt hakkama ilma fleksiooni kasutamata, nagu näitab esperanto juhtum, miks on siis tavalistes maailma keeltes nii palju flektiivset vormimoodustust, isegi neis keeltes, mis muidu on täiesti aglutinatiivsed? See johtub keeles toimuvatest häälikumuutustest, millel peatume järgmises peatükis.

ÜLESANDED

Ülesanne 56. Millised järgmistest sõnavormidest on moodustatud vo-kaalivahelduse teel?

elud, suhteid, kasse, enne, sõdu, idu, leegid, vahtima, leida, elada, avanema, põtra, andis, suurim, piiskopi, oigasini, meri, hääli

Ülesanne 57. Leia järgmiste sõnade hulgast kujuvaheldusega sõnad.

kana, kallama, kand, kallas, vähk, roheline, haige, valus, ülikond, tulema, hakkama, maadlema, laskma, kündma

Ülesanne 58. Millised järgmistest sõnadest on astmevahelduslikud?

kena, ilus, lammas, kass, andma, nägema, tubli, vile, tuul, nägu, oie, tuhk, kollane, armastus, viga, konn, kinnas, tütar, algus

Ülesanne 59. Moodusta eelnevas ülesandes esitatud sõnadest A- ja B-tüvi.

Ülesanne 60. Jaga alljärgnevad sõnad nelja klassi: muutumatu tüvega sõnad, astmevahelduslikud sõnad, kujuvaheldusega sõnad ja astmevahelduslikud kujuvaheldusega sõnad (igasse klassi tuleb ühepalju sõnu).

jahtima, kala, varvas, päike, andma, kütma, laul, vaidlema, kisama, kirjutama, ootama, suu, õpik, armastus, eriline, olema, naine, hiir, jalg, anne

Ülesanne 61. Araabia keeles on tüvevaheldustel täita oluline roll vormimoodustuses. Allpool on esitatud kahe sõna *rajulun* 'mees' ja *kitabun* 'raamat' ainsuse ja mitmuse nimetava, omastava ja akusatiivi vormid. Kirjelda, kuidas need vormid moodustatakse ja millised on eri käänete ja mitmuse väljendamise vahendid.

	Ainsus	Mitmus	Ainsus	Mitmus
Nimetav	<i>rajulun</i>	<i>rijālun</i>	<i>kitābun</i>	<i>kutubun</i>
Omastav	<i>rajulin</i>	<i>rijālin</i>	<i>kitābin</i>	<i>kutubin</i>
Akusatiiv	<i>rajulan</i>	<i>rijālan</i>	<i>kitāban</i>	<i>kutuban</i>

12. PEATÜKK

LAADIVAHELDUS, ASTMEVAHELDUSMALL

GEMINAADIVAHELDUS

Laadivaheldus

Laadivaheldus on astmevahelduse liik, mille puhul sõna tugeva astme vormis on teise silbi alguses sulghäälik või *s*, aga nõrga astme vormis on see kadunud, talle eelneva konsonandiga sarnastunud või asendunud *j* või *v*-ga. Tugeva ja nõrga astme vormid ilmnevad A- ja B-tüve võrdlemisel:

kadu		sarnastumine		asendumine	
A-tüvi	B-tüvi	A-tüvi	B-tüvi	A-tüvi	B-tüvi
<i>varga</i>	<i>varast</i>	<i>lamba</i>	<i>lammast</i>	<i>hälbe</i>	<i>hälvet</i>
<i>sulen</i>	<i>sulgenud</i>	<i>sunnin</i>	<i>sundinud</i>	<i>sajan</i>	<i>sadanud</i>

LAADIVAHELDUSLIKE SÕNADE TUGEVAS ASTMES ON SULGHÄÄLIK VÕI *S*, MIS NÕRGAS ASTMES ON KADUNUD, SARNASTUNUD EELNEVA KONSONANDIGA VÕI ASENDUNUD TEISE HÄÄLIKUGA

Laadivaheldus on väga mitmetahuline nähtus, mille puhul klusiili kaoga kaasnevad tihti ka teiste häälikute muutused. Nii näiteks leidub laadivahelduslikke sõnu, kus ühes sulghääliku kaoga teisenevad ka sõna vokaalid:

jõgi: jõe: jõge

idu: eo: idu

süsi: sõe: sütt

Need muutused saab esitada kahe reegli abil, kus sümbol $\rightarrow$ tähendab: asenda reegli vasakpoolne osis parempoolsega

	lähtevorm	reegel	lõppvorm
1	<i>vesi</i>	$s \rightarrow \emptyset$	<i>ve-i</i>
2	<i>ve-i</i>	$i \rightarrow e$	<i>vee</i>

Esitatud näite põhjal on lihtne veenduda, et laadivahelduslike sõnade erinevaid tüvevariante on reeglite põhjal keeruline moodustada. Kui eesti keele kõnelejad peaksid iga kord, kui nad moodustavad laadivahelduslike sõnade nõrga astme vorme, läbi käima mitu reeglit, siis muudaks see suhtlemise väga vaevarikkaks. Seepärast on laadivahelduslike sõnade tähtsamad tüvevariandid mälus valmistehtud kujul võtta ning kõnelejad ei pea nende moodustamisega iga kord vaeva nägema. Samasugust põhimõtet on kasutatud ka käesolevas õpikus: selle asemel et esitada suur hulk keerulisi reegleid, mille abil moodustada laadivahelduslike sõnade erinevad tüvevariandid, on igast sõnast ära toodud lihtsalt kaks kõige olulisemat tüvevarianti. Need kaks tüvevarianti on muidugi A-tüvi ja B-tüvi.

Mis on astmevaheldusmall?

Tugeva ja nõrga astme vaheldumise alusel jagunevad nii laadi- kui ka vältelahelduslikud sõnad kahte suurde tüüpi: nõrgeneva tüvega sõnadeks ja tugevneva tüvega sõnadeks. Seda nimetatakse astmevaheldusmalliks.

**TUGEVA JA NÕRGA ASTME VAHELDUMISE
SEADUSPÄRASUSI NIMETATAKSE
ASTMEVAHELDUSMALLIKS**

Nõrgeneva tüvega sõnades on A-tüvi nõrgas astmes ja B-tüvi tugevas astmes, tugevneva tüvega sõnades on vastupidi: A-tüvi tugevas astmes ja B-tüvi nõrgas astmes. Astmevaheldusmall on ühine nii käänd- kui ka pöördsonadel.

Nõrgenev tüvi		Tugevnev tüvi	
A-tüvi	B-tüvi	A-tüvi	B-tüvi
<i>kännu</i>	<i>kändu</i>	<i>suudme</i>	<i>suue-t</i>
<i>õpi-n</i>	<i>õppi-nud</i>	<i>hüppa-n</i>	<i>hüpa-nud</i>

Et tugeva ja nõrga astme vaheldumine on alati reeglipärane, siis on astmevaheldusmalli võimalik määrata ka ainult A-tüve põhjal: kui A-tüvi on nõrgas astmes, siis on nõrgeneva tüvega sõna, kui A-tüvi on tu-

gevas astmes, siis on tugevneva tüvega sõna. See on lühidalt kokku võetud alltoodud tabelis (↑ tähistab tugevneva tüvega astmevaheldusmalli, ↓ nõrgeneva tüvega astmevaheldusmalli):

A-TÜVI	NÕRK ASTE	TUGEV ASTE
MALL	↓	↑

Mis on geminaadivaheldus?

Eelmises õppetükis jagasime astmevahelduse kaheks suureks alaliigiks: laadivahelduseks ja vältevahelduseks. Tegelikult on eesti keele astmevaheldusel veel kolmaski alaliik, mida kutsutakse geminaadivahelduseks. Meenutame, et geminaadiks nimetatakse silbipiiril asuvat kaksikonsonanti (vt 5. peatükk). Geminaadivaheldus on ühelt poolt nii lähedane laadivaheldusele ja teiselt poolt nii lähedane vältevaheldusele, et mõnikord teda üldse eraldi alaliigina välja ei toodagi, vaid käsitletakse lihtsalt koos laadi- või vältevaheldusega.

Geminaadivaheldus on selline astmevahelduse liik, mille puhul sõna teise silbi piiril asuv geminaatsulghäälik või *-s* vaheldub üksiksulghääliku või *-s*-ga. Sellest siis ka vahelduse nimi. Geminaadivaheldust on raske kirja pildi järgi ära tunda, sest nendes sõnades, kus ta esineb, kirjutatakse geminaatklusiil ühe tähega: kas *k*, *p* või *t*-ga. Vaid geminaat-s kirjutatakse kahe *s*-i abil. Näiteid geminaadivaheldusega sõnade kohta on esitatud allpool:

Nimisõnad		Tegusõnad	
A-tüvi	B-tüvi	A-tüvi	B-tüvi
<i>liite</i>	<i>liidet</i>	<i>joodan</i>	<i>jootnud</i>
<i>paagi</i>	<i>paaki</i>	<i>aitan</i>	<i>aidanud</i>
<i>poisi</i>	<i>poissi</i>	<i>halsin</i>	<i>halssinud</i>
<i>valsi</i>	<i>valssi</i>	<i>pursin</i>	<i>purssinud</i>

GEMINAATIDE VAHELDUSEGA SÕNADE
TUGEVAS ASTMES ON GEMINAATSULGHÄÄLIK VÕI *-S*,
NÕRGAS ASTMES ÜKS SULGHÄÄLIK VÕI *S*.

Nagu ülaltoodud näidetest nähtub, sarnaneb geminaadivaheldus laadivaheldusega selle poolest, et üks kahest sulghäälikust või *s*-ist nõrgas astmes kaob. Vältevaheldusega sarnaneb geminaadivaheldus aga selle poolest, et geminaadivaheldusega sõna tugeva astme vorm on alati III vältes ja nõrga astme vorm II vältes nagu vältevahelduslikel sõnadelgi.

Meeles tuleb pidada, et sõnades nagu *sepa*: *seppa* ja *mõtte*: *mõtet* ei ole geminaadivaheldust, sest sõnavormis *sepa* ja *mõte* ei ole tegu üksikkluusiiliga, vaid geminaadiga, mis eesti keele ortograafiareeglite kohaselt lihtsalt kirjutatakse ühe tähega. Seega vaheldub neis sõnades ainult välde, st tegu on vältevaheldusega, millel peatume lähemalt järgmises peatükis.

Laadivahelduse teke

Nagu teada, muudavad tüvevaheldused keele struktuuri keerukaks. Keeleteadlasi on ammu huvitanud, miks maailma keeled nii sageli siiski kasutavad sellist keerukat väljendusvahendit. Ajaloolise keeleteaduse tulemused on näidanud, et tüvevahelduse põhjuseks on keeles toimuvad häälikumuutused.

Häälikumuutus on keele arengu nähtus, mille puhul teatud häälik muutub mingis häälikuühendis aja jooksul teiseks häälikuks või kaob hoopis. Häälikumuutused toimuvad kõigis keeltes ja peaaegu kogu aeg, kuid et nad on väga pikaajalised protsessid, siis ei pruugi tavakõneleja neid tähelegi panna. Ka tänapäeva eesti keelest võib leida ühe käimasoleva häälikumuutuse. Hääldage hästi lohakalt ja laiavalt sõnu *tere* ja *Ülle*. Kui te tähelepanelikult kuulate, siis võite veenduda, et tegelikult ei häälda te nendes sõnades *e*-häälikut puhtalt, vaid natuke *ä* moodi. Siin võibki meil olla tegemist häälikumuutusega. Tavaliselt algab muutus kõnekeeles, kus inimesed oma hääldust nii väga ei kontrolli, ja võib alles hiljem levida ka kirjakeelde. See on nii ka *e* muutumisel *ä*-ks. Pole muidugi kindel, kas see muutus ikka kirjakeelsesse kõnepruuki jõuab, sest tihti on kirjakeele vastuseis muutustele üsnagi tugev. Sellisel puhul muutus lihtsalt hääbub keelt tervikuna mõjutamata.

Häälikumuutuste puhul on huvitav seegi, et alati ei muutu häälik mitte igal pool, kus ta esineb, vaid ainult teatud positsioonis (sõna lõpus või mingi teise kindla hääliku naabruses). Kõigis ülejäänud kohtades aga jääb ta muutumatuks. Fleksiooninähtused tekivadki keelde just selliste "valivate" häälikumuutuste tagajärjel. Seda on hea ilmestada eesti keele laadivahelduse kujunemise näitel.

Laadivaheldus ja geminaadivaheldus on tekkinud häälikumuutuse tulemusel läänemeresoome algkeeles. See häälikumuutus avaldus teise silbi algulise sulghääliku (*k*, *p*, *t*) nõrgenemises teatud sõnavormides, samal ajal kui teistes vormides nõrgenemist ei toimunud:

	nimetav	omastav	
a)	* <i>jalka</i>	* <i>jalkan</i>	↓ aja kulg
b)	* <i>jalka</i>	* <i>jalgan</i>	
c)	* <i>jalga</i>	* <i>jalan</i>	
d)	<i>jalg</i>	<i>jala</i>	

Ülal on toodud selle protsessi neli etappi. Tärniga on märgitud varasemad vormid, ilma tärnita tänapäevased vormid. Kõige esimesel etapil oli nii nimetavas kui ka omastavas käändes teise silbi alguses klusiil (*k*), omastava käände lõpus aga esines käändelõpp *-n*, mis on siiani säilinud soome keeles. Seejärel aga hakkas teise silbi alguline klusiil nõrgenema. See muutus toimus ainult siis, kui sõna teine silp oli kinnine, st lõppes konsonandiga. Sõnas *jalka lõppes teine silp vokaaliga ning seal *k* ei nõrgenenud. Omastavas käändes lõppes sõna aga *n*-ga, mistõttu selles vormis nõrgenes *k*-häälik *g*-ks. Hiljem nõrgenesid kõik klusiilid eri aegadel ja üksteisest sõltumatult veelgi. Nõrgad klusiilid kadusid selle tagajärjel hoopis ja tugevad muutusid nõrgaks. Tulemuseks olid vormid *jalga ja *jalan. Seejärel kadusid eri aegadel peaaegu kõik *n*-häälikud sõna lõpust ja vokaalid nimetava käände lõpust. Tulemuseks on tänapäeva vormid *jalg*: *jala*. Nagu näitest selgub, oli enne muutusi sõnatüvi eri vormides ühesugune, kuid erinevate häälikumuutuste tagajärjel tekkis erinevus. Kui kadus omastava käände lõpp *n*, siis hakkas nimetava ja omastava käände vahelist erinevust väljendama tüvevaheldus, mida me tunneme laadivahelduse nime all. Sellega olid häälikumuutused kujundanud aglutinatiivsed vormid ümber flektiivseteks.

Laadivaheldus on suhteliselt vana nähtus, mis esineb kõigis läänemeresoome keeltes. Keeleteadlased on kaua pead murdnud selle üle, miks ikkagi hakkas teise silbi alguline klusiil nõrgenema, kui teine silp oli kinnine. Päris kindlat vastust sellele ei olegi võimalik anda, sest tegu on ju aegade hämarusse vajunud häälikumuutuse põhjuse selgitamisega. Hüpotese on siiski püstitatud. Ühe kõige tõenäolisematest on esitanud soomlane Lauri Posti. Seda hüpoteesi toetavad samuti eesti keeleteadlased Arvo Eek ja Toomas Help. Ka nende arvates põhjustasid teise silbi algulise klusiili nõrgenemise ja hilisema kao indogermaani keeled, millega muistsed läänemeresoomlased olid tuttavad. Arvatakse, et meie esivanemad püüdsid matkida indogermaani hääldust, mis seisnes selles, et rõhulist silpi hääldati väga tugevalt, aga rõhutut suhteliselt nõrgalt. Et läänemeresoome algkeeles oli nagu praegugi esimene silp rõhuline, siis pidi teine silp olema suhteliselt nõrk, et esimene silp saaks olla rõhu poolt esiletõusev nagu

indogermaani keeltes. Kui teine silp oli lahtine, siis ei olnud seda raske saavutada, sest lahtises silbis on vähe häälikuid ja seda on kerge hääldada ilma rõhuta. Kui aga teine silp oli kinnine, siis oli seal liiga palju häälikuid ning seetõttu ei tõusnud esimene, rõhuline silp küllalt esile. Niisiis tuli midagi ette võtta teise silbiga, et rõhk oleks märgatavam. Kuigi keegi seda endale ei teadvustanud, hakati teise silbi nõrgendamiseks alateadlikult selle algussulghäälikut nõrgemalt hääldama. See võimaldas rõhulisel esisilbil paremini esile tõusta. Tulemuseks oligi, et teise silbi algusest klusiil kadus, mis põhjustas laadivahelduse tekke. Geminaadivaheldus tekkis samamoodi kui laadivahelduski: ka siin oli vaja vähendada teise, rõhutu silbi tugevust, kui see juhtus olema kinnine.

ÜLESANDED

Ülesanne 62. Millised järgmistest sõnadest on tugevneva tüvega, millised nõrgeneva tüvega?

laud, haakima, liikuma, näitama, kannel, pood, tüütama, jalg, tütar, kinnas, sahk

Ülesanne 63. Millistes järgnevatest laadivahelduslikest sõnadest klusiil kaob, millistes sarnastub eelneva konsonandiga ja millistes asendub teise häälikuga?

sülg, kandma, pidu, lahtuma, leidma, lind, vaht, tōbi, rida, vedama, tõmbama

Ülesanne 64. Muuda tugev aste nõrgaks astmeks ja nõrk aste tugevaks.

sülje, kiiska, murda, pärga, ulun, keelu, praen, eo, raua, ee, soe, koiva, nõiduda, sadada, kändu, muhu, pardi, palki, jõlkuda

Ülesanne 65. Analüüsi alltoodud sõnavorme. Määra, kas tegu on astmevahelduseta, laadivaheldusliku või geminaadivaheldusega sõnaga; astmevahelduslike sõnade puhul määra astmevahelduse mall (tugevneve, nõrgeneve) ja tüve aste (tugev või nõrk).

käega, maale, sambaid, idusid, vaadeldakse, ube, aastaiks, vahtinud, pidude, laod, nägudele, poisse, seaga, teod, toa, korstnasse, rüüpasime, laibad, haabadel

13. PEATÜKK

VÄLTEVAHELDUS

VÄLTE EBAREEGLIPÄRANE VAHELDUMINE

Mis on vältevaheldus?

Vältevaheldus on astmevahelduse liik, mille puhul sõna tugev aste on III vältes ja nõrk aste II vältes. Nõrga ja tugeva astme vastandus ilmneb nagu laadivaheldusegi korral A-tüve ja B-tüve võrdlemisel:

Tugevneva tüvega		Nõrgeneva tüvega	
A-tüvi	B-tüvi	A-tüvi	B-tüvi
III v	II v	II v	III v
<i>põõsa</i>	<i>põõsas-t</i>	<i>laulu</i>	<i>laulu</i>
<i>riiva-n</i>	<i>riiva-nud</i>	<i>kammi-n</i>	<i>kammi-nud</i>

Vältevahelduse korral ei ole tugeva ja nõrga astme vormide häälikulises koostises erinevusi (võrdle omastav *laulu* ja osastav *laulu*), erinev on vaid välde, mida kiri enamasti ei kajasta.

**VÄLTEVAHELDUSLIKE SÕNADE TUGEVA ASTE ON
KOLMANDAS VÄLTES, NÕRKA ASTE TEISES VÄLTES**

Kuigi vältevaheldus ei tingi sõna häälikulises koostises muutusi, on teatud vältevahelduslike sõnade tugeva ja nõrga astme vormid siiski erineva ortograafiaga. Selliste sõnade teise silbi alguses on alati kas *k*, *p* või *t*:

Käändsõnad		Pöörsõnad	
A-tüvi	B-tüvi	A-tüvi	B-tüvi
<i>tiku</i>	<i>tikku</i>	<i>kukun</i>	<i>kukkunud</i>
<i>sepa</i>	<i>seppa</i>	<i>õpin</i>	<i>õppinud</i>
<i>poti</i>	<i>potti</i>	<i>kütin</i>	<i>küttinud</i>

See erinevus ei kajasta siiski häälikkoostise erinevust, sest ka ühekordselt kirjutatud *k*, *p*, *t*-d hääldatakse silbipiiril kahekordselt, st geminaadina (vt 5. peatükk). Niisugune klusiilide kirjutamise erinevus on tingitud eesti keele õigekirjareeglistest, mis on kokkuleppelised ega kajasta

päris täpselt sõna häälikulist koostist. Samal ajal aitab see kirjas eristada II- ja III-vältelisi vorme, mis ülejäänud vältevahelduslike sõnade puhul ei ole võimalik.

Tavaliselt esineb vältevaheldus sõnades, mille A-tüvi on kahesilbiline. Kui aga sõnas on neli või rohkem silpi, siis võib sõna tagumine pool moodustada omaette kahesilbilise rõhurühma. Selline rõhurühm käitub nagu iseseisev sõna ja võib alluda ka vältevaheldusele:

A-tüvi	B-tüvi
II välde	III välde
<i>piiskopi</i>	<i>piiskoppi</i>
<i>kotleti</i>	<i>kotletti</i>
<i>sotsialisti</i>	<i>sotsialisti</i>

Tuletatud sõnades ja vöorsõnades on vältevaheldus tihti omane sõnaliitele. Vältevahelduslikud tuletusliited on näiteks *-lik* ja *-stik* (*harilik*, *mäestik*). Nende liidetega sõnad on üsna sagedased. Ka vöorsõnades esinevatest vöörliidetest on paljud vältevahelduslikud. Olgu allpool toodud mõned näited kõige levinumate vältevahelduslike vöörliidete kohta:

<i>-ism</i>	<i>kommunism, rassism, sadism, kubism</i>
<i>-ist</i>	<i>kommunist, rassist, sadist, kubist</i>
<i>-loog</i>	<i>sotsioloog, astroloog, geoloog</i>
<i>-maan</i>	<i>püromaan, melomaan, grafomaan</i>
<i>-fiil</i>	<i>estofiil, russofiil</i>
<i>-aaf</i>	<i>fotograaf, tüpograaf</i>

VÄLTEVAHELDUS VÖIB ESINEDA KA TULETUSLIITES VÖI VÖÖRLIITES

Välte ebareeglipärane vaheldumine

Õppetüki alguses antud definitsiooni järgi on vältevaheldus II ja III välte vaheldumine sõnatüve A- ja B-tüves. Eesti keeles tuleb aga ette ka I ja II välte vaheldumist ning I ja III välte vaheldumist. Sellist vaheldust ei peeta vältevahelduseks. Samuti ei ole igasugune II ja III välte vaheldumine vältevaheldus. Vältevahelduseks peetakse vaid A-tüve ja B-tüve

vahelist II ja III välte vaheldust. Kõiki ülejäänud välteerinevusi tuleb tunda vaid niipalju, et mitte eksida õige vältevahelduse äratundmisel.

VÄLTEVAHELDUS ON II JA III VÄLTE VAHELDUMINE SÕNA A- JA B-TÜVES

Seega tuleb vältevahelduse määramisel arvestada, et:

1) teatud esmavähtelistel nimisõnadel, nagu *tuli*, *meri*, *uni* jt, on III-vähteline osastava ja lühikese sisseütleva vorm. Ka mõnel kujuvaheldusega esmavähtelisel verbil (*pesema*, *tulema*) on III-vähtelisi vorme. Tegu ei ole vältevaheldusega:

I välde	III välde
<i>tuli</i>	<i>tuld</i>
<i>pesema</i>	<i>pestakse</i>
<i>muda</i>	<i>mutta</i>

2) ka osal laadivahelduslikest sõnadest on üks tüvevariant I vältes ja teine III vältes (*õe: õde, peo: pidu, loo: lugu*). Selliste sõnade puhul tuleb olla eriti ettevaatlik, sest laadivahelduslikes sõnades on tugevas astmes just I-vähteline sulghäälikuga tüvevariant, mitte III-vähteline sulghäälikuta tüvevariant. See läheb tihtipeale meelest ja nii eksitaksegi tugeva astme määramisel.

3) mõnedel I-vähtelistel tegusõnadel on *nud*-kesksõna ja umbisikulise tegumoe vormid II-vähtelised:

I v	II v
<i>tulen</i>	<i>tullakse</i>
<i>minema</i>	<i>minnakse</i>
<i>surema</i>	<i>surrakse</i>

4) pika vokaaliga ühesilbilise tüvega sõnadel on mõned vormid II-vähtelised:

III v	II v
<i>jooma</i>	<i>joonud</i>
<i>puu</i>	<i>puudega</i>

Siingi ei ole tegu vältevaheldusega, sest II ja III välde ei vaheldu A- ja B-tüves, mis nende sõnade puhul on mõlemad alati III vältes.

5) Sõnadel *teine* ja *naine* on mõni vorm (*teist, naist*) kolmandas vältes. Siingi pole tegu vältevaheldusega, sest kõik *ne-* ja *s-*sõnad on astmevahelduseta. Seda meeles pidades pole vaja karta eksimist.

Vältevahelduse kujunemine

Vältevaheldus on palju hilisem nähtus kui laadi- ja geminaadivaheldus. Ta hakkas ilmselt tekkima alles 13. sajandil ja tema tekkemehhanism ei ole selge tänapäevani. Esitatud on üsna mitu vastandlikku hüpoteesi, millest kõige tõenäolisem tundub olevat keeleteadlase Mati Hindi oma.

Nagu mainitud, hakkasid laadivahelduslike ja geminaadivaheldusega sõnade tüvevariandid grammatilist tähendust kandma siis, kui kadusid omastava ja osastava käände lõpp. See juhtus umbes 13. sajandil. Enne seda oli omastava käände lõpp *-n* ja osastava käände lõpp *-da*. Samad lõpud olid ka praegustel vältevahelduslike sõnadel:

omastav

*nurgan

*paadin

*laulun

*koeran

osastav

*nurkkada

*paattida

*lauluda

*koerada

Kui kadusid omastava ja osastava käände lõpp, siis tekkis olukord, et praegustes vältevahelduslikes sõnades olid omastava ja osastava käände vormid täpselt ühesuguse hääldusega. Et omastaval ja osastaval käandel on eesti keeles suur funktsionaalne koormus (nende abil antakse edasi olulisi grammatilisi tähendusi), siis tekitas käändelõppude kadu raskusi kõnest arusaamisel. Nagu näitab paljude keelte ajalugu, ei saa selline olek keeles kaua kesta. Tuli leida mingi teine viis omastava ja osastava erinevuse väljendamiseks. Ja see leiti geminaadivaheldusega sõnade eeskujul. Vaatame, kuidas see toimus.

Kui häälikumuutused olid käändelõpud kustutanud, siis nägid nii geminaadivaheldusega sõnade kui ka hilisemate vältevahelduslike sõnade vormid üsna ühtmoodi välja:

omastav

*nurga

*paadi

*laulu

*koera

osastav

*nurkka

*paatti

*laulu

*koera

Nende kahe sõnatüübi ainuke erinevus oli see, et geminaadivaheldusega sõnades oli ühes vormis nõrk klusiil ja teises geminaat. Selle tõttu kõlasid omastava käände vormid teises vältes nagu praegugi ja osastava käände vormid kolmandas vältes. Praeguste vältevahelduslike sõnade (näiteks **laulu*, **koera*) mõlemat vormi hääldati aga nii nagu praeguses soome keeles, st nii omastav kui ka osastav olid kolmandas vältes. Geminaadivaheldusega sõnades aitas hääldus omastavat ja osastavat käänet eristada. Et ka praeguste vältevahelduslike sõnade omastaval ja osastaval käändel tuli kuidagi vahet teha, siis võeti II ja III välte vaheldus geminaadivaheldusega sõnade eeskujul lihtsalt üle ja hakati ka vältevahelduslike sõnade omastavat käänet hääldama kergemini, st teises vältes. Niimoodi, nagu arvab Mati Hint, tekkiski eesti keelde vältevaheldus.

ÜLESANDED

Ülesanne 66. Leia järgmiste sõnade A-tüvi ja B-tüvi, nimeta tüvevariantide valde ja otsusta, kas tegu on vältevaheldusliku sõnaga.

sai, kala, kaine, suur, aine, näksima, leiduma, istuma, koer, aste, vaetus, leinama, kaarduma, halvama, sportima

Ülesanne 67. Millised järgmistest tuletusliidetest on vältevahelduslikud?

-nik (mesinik), -k (järsak), -stik (põõsastik), -v (laulev), -lane (eestlane), -lik (õnnelik), -ng (loeng), -kas (naljakas), -mik (kõrtsmik), -tar (lauljatar)

Ülesanne 68. Leia järgmiste sõnade hulgast kõik vältevahelduslikud sõnad.

naine, tulema, veri, looma, armastus, looma, isu, lumi, serv, saak, käsikima

Ülesanne 69. Analüüsi alltoodud sõnavorme. Määra, kas tegu on astmevahelduseta, laadivaheldusliku, geminaadivaheldusega või vältevaheldusliku sõnaga; astmevahelduslike sõnade puhul määra astmevahelduse mall (tugevnev, nõrgenev) ja tüve aste (tugev või nõrk).

retkele, haigustesse, lapid, oinad, kosed, suuga, loonud, kaevatakse, kirjutati, konnadeta, saiu, valged, vorste, virutame, telegramme, lund, luuad, libisema

14. PEATÜKK

VOKAALIVAHELDUS. MITMUSE OSASTAVA MOODUSTAMINE VÕRDLUSASTMETE MOODUSTAMINE

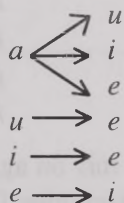
Mis on tüvevokaal?

Tüvevokaaliks nimetatakse vokaali, millega lõpeb sõna A-tüvi (ainsuse omastav või oleviku 1. pööre, kui pöördelõpp eraldada). Käändsõnade vormimoodustuses on tüvevokaalil täita tähtis ülesanne, sest tema vaheldumine väljendab olulisi grammatilisi tähendusi. Pöörd sõnade puhul kaasneb tüvevokaali vaheldus umbisikulise tegumoe vormide moodustamisega. Lühiduse mõttes kutsutakse tüvevokaali vaheldust lihtsalt vokaalivahelduseks.

TÜVEVOKAAL ON VOKAAL, MILLEGA LÕPEB SÕNA A-TÜVI

Vokaalivahelduse seaduspärasused

Vokaalivaheldusel on oma seaduspärasused. Ükski tüvevokaal ei saa lihtsalt vahelduda mingi suvalise vokaaliga, vaid tal on üks või mitu kindlat paarilist. Et asjasse veidi ülevaadet tuua, olgu siinkohal antud väike eesti tüvevokaalide tabel "Kes kellega käib?":

Nagu siit selgub, on tüvevokaalide hulk väiksem kui eesti keele vokaalide hulk. Tüvevokaalidena esinevad ainult *a*, *e*, *i*, *u*. See on tingitud eesti keele fonotaktika piirangutest (vt 7. peatükk). Paariliste hulk on veelgi väiksem, sest nendeks saavad olla ainult *e*, *i* ja *u*.

SÕNA TÜVEVOKAALI REEGLIPÄRAST VAHELDUMIST MINGI
TEISE VOKAALIGA NIMETATAKSE VOKAALIVAHELDUSEKS

Vokaalivaheldust kasutatakse eesti keeles kahe olulise grammatilise tähenduse edasiandmiseks: käändsõnade mitmuse osastava ja omadussõnade keskvärde ning lühikese ülivörde väljendamiseks. Seega on tüvevokaali vaheldusel eesti keele grammatikas täita küllaltki kaalukas ülesanne.

**VOKAALIVAHELDUSEGA MOODUSTATAKSE
KÄÄNDSÕNA MITMUSE OSASTAVA KÄÄNDE VORME
JA OMADUSSÕNA VÕRDLUSASTMEID**

Vokaalivaheldus mitmuse väljendajana

Kõige levinum on vokaalivaheldus mitmuse osastava väljendamisel. Erinevalt astmevaheldusest ja kujuvaheldusest, mille puhul erinevad tüvevariandid on talletatud mälus tervikuna, on vokaalivahelduse puhul tegu reeglipärase asendusprotsessiga, kus üks vokaal asendatakse teisega. Mitmuse osastav saadakse enamasti B-tüvest:

B-tüvi	reegel	mitm. osastav
<i>rada</i>	$a \rightarrow u$	<i>radu</i>
<i>pesa</i>	$a \rightarrow i$	<i>pesi</i>
<i>muna</i>	$a \rightarrow e$	<i>mune</i>
<i>kuuske</i>	$e \rightarrow i$	<i>kuuski</i>
<i>kassi</i>	$i \rightarrow e$	<i>kasse</i>
<i>kändu</i>	$u \rightarrow e$	<i>kände</i>

Sellel reeglil on ainult üks erandrihm, mis on aga siiski suhteliselt laialtlevinud. Nimelt saab tüvevokaali teisenduse teel mitmuse osastavat moodustada ka paljudest *ne-* ja *s-lõpulistest* sõnadest. Et nendel sõnadel on B-tüves konsonanttüvi, kus tüvevokaal ei esine, siis moodustatakse mitmuse osastav neis sõnus A-tüvest:

A-tüvi	reegel	mitm. osastav
<i>kummituse</i>	$e \rightarrow i$	<i>kummitusi</i>
<i>töölise</i>	$e \rightarrow i$	<i>töölisi</i>

Vokaalivaheldus *a*-tüvelistes sõnades

Ülaltoodud näiteist on selgunud, et tüvevokaal *a* vaheldub *u*, *i* ja *e*-ga. Samal ajal ei tähenda see, et mis tahes *a*-tüvelisest sõnast võiks moodustada nii *u*-, *i*- kui ka *e*- lõpulise mitmuse osastava. Iga konkreetne *a*-tüveline sõna võimaldab siiski vaid ühte vaheldust kolmest. Millist nimelt, see sõltub sõna esimese silbi vokaalist. Kui esisilbis on *a*, *õ*, *i*, *ei* või *äi*, siis muutub tüvevokaal *u*-ks. Kui esimeses silbis on *o*, *e*, *u*, *ä*, *ö*, või *ü*, siis muutub *a* *i*-ks. On ka väikene rühm sõnu, kus need reeglid ei kehti. Need tuleb lihtsalt ühekaupa ära õppida. Et neid keerulisi reegleid paremini meelde jätta, on välja mõeldud kaks kavalat lauset: *kass kõrtsis ei käi* ja *eks ämm kodus söö sütt*: esimese lauses esinevad kõik ja ainult need vokaalid, mille puhul *a* muutub *u*-ks, teises lauses vokaalid, mille puhul *a* muutub *i*-ks:

Tüvevokaal	Eelmise silbi vokaal	Mitmuse tüvevokaal	B-tüvi	Mitmuse osastav	Erandid
a	a	u	pauna	→ paunu	1) pikki silmi kingi
	õ		õuna	→ õunu	
	i		ilma	→ ilmu	
	ei		heina	→ heinu	
	äi		väina	→ väinu	
	o	i	koera	→ koeri	2) kurje nuie
	e		venda	→ vendi	
	u		hulka	→ hulki	3) mune
	ä		pärna	→ pärni	4) välju nelju
	ö		sööta	→ sööti	
ü	külma	→ külmi			

Lühikese mitmuse osastava moodustamisel tuleb arvestada, et kuigi teoreetiliselt on seda vormi võimalik moodustada kõigist nõrgeneva astmevaheldusega sõnadest ja 2-silbilistest I-väلتelistest *pesa*-tüüpi sõnadest, ei ole lühike mitmuse osastav sugugi mitte kõikide sõnade puhul kasutusel. Seega juhul, kui lühike mitmuse osastav kõlab kuidagi veidralt, või te pole kindel, kas moodustasite ta õigesti, siis on targem kasutada *sid*-osastavat.

ESIMENE SILP

a, i, õ, ei, äi   *a → u*

e, o, u, ä, ö, ü   *a → i*

Vokaalivaheldus võrdlusastmete väljendajana

Võrdetüves vahelduvad algvõrde ja keskvõrde ning keskvõrde ja ülivõrde tüvevokaal. Algvõrde tüvevokaal on tavaline sõna tüvevokaal, mis esineb sõna A-tüves. Algvõrdel ei ole tunnust.

Keskvõrde moodustamise võimalused

Keskvõrde saamiseks on kaks võimalust. Ühte tüüpi kuuluvad sõnad, mille keskvõrre saadakse A-tüvele võrdetunnuse *-m* lisamisega. Sellesse tüüpi kuulub kõigi lubatud tüvevokaalidega omadussõnu:

A-tüvi	keskvõrre
<i>lilla</i>	<i>lilla+m</i>
<i>vajaliku</i>	<i>vajaliku+m</i>
<i>uue</i>	<i>uue+m</i>
<i>kalli</i>	<i>kalli+m</i>

Teise rühma kuuluvad sõnad, mille keskvõrde tüvi saadakse vokaalivahelduse abil. Teisenenud tüvele (nn keskvõrde tüvele) lisatakse võrdetunnus *-m* nagu esimese rühmaga puhul. Sellisel teel saadakse keskvõrre põhiliselt astmevahelduslikest *a*- ja *u*-tüvelistest omadussõnadest:

A-tüvi	keskvõrre
	<i>a → e</i>
<i>pika</i>	<i>pike+m</i>
<i>laisa</i>	<i>laise+m</i>
<i>nõdra</i>	<i>nõdre+m</i>
	<i>u → e</i>
<i>paksu</i>	<i>pakse+m</i>
<i>ropu</i>	<i>rope+m</i>

ASTMEVAHELDUSLIKEST *a*- JA *u*-TÜVELISTEST
OMADUSSÕNADEST MOODUSTATAKSE KESKVÕRDE
VORM VOKAALIVAHELDUSE TEEL

Ülivõrde moodustamine

Ülivõrde moodustamiseks on kolm võimalust. Kõige lihtsam on ülivõrret saada keskvõrdest määrsõna *kõige* lisamise teel: *kõige ilusam*, *kõige mustem*, *kõige halvem*. Seda nn *kõige*-ülivõrret saab moodustada igast sõnast, millel on olemas keskvõrde vorm.

Palju keerulisem on lühikese ülivõrde moodustamine. Selleks on kaks võimalust, mis on oma olemuselt sarnased mitmuse osastava moodustamisele. Kolmesilbilistel ja 2-silbilistel III-vältelistel sõnadel (neil, mille mitmuse osastav on *id*-lõpuline: *ilusaid*, *rõõmsaid*), liidetakse A-tüvele tunnus *-im*:

<i>kareda</i>	+ <i>im</i>	→	<i>karedaim</i>
<i>muistse</i>	+ <i>im</i>	→	<i>muistseim</i>
<i>kõrge</i>	+ <i>im</i>	→	<i>kõrgeim</i>

Juhul kui sõna tüvevokaal on *-i* (*kalli*, *kauni* jt), siis muutub see tunnuse *-im* lisamisel *e*-ks just nagu mitmuse osastava moodustamisel:

<i>kauni</i>	+ <i>im</i>	→	<i>kauneim</i>
<i>kalli</i>	+ <i>im</i>	→	<i>kalleim</i>

Kui sõnast saab moodustada vaid *sid-lõpulise* mitmuse osastava (*roosaid, hapusid, kirjusid*), siis on neist sõnadest võimalik moodustada vaid *kõige-ülivõrret* (*kõige roosam, kõige hapum, kõige kirjum*).

SÕNADEST, MILLEL ON AINULD *sid-LÕPULINE*
MITMUSE OSASTAV, EI SAA MOODUSTADA LÜHIKEST
ÜLIVÕRRET

Sõnadest, mille mitmuse osastav moodustatakse vokaalivahelduse teel (*musti, korralikke, imelisi* jpt), moodustatakse ka lühike ülivõrre vokaalivaheldusega ja lisatakse teisenenud tüvele võrdetunnus *-m*. Samas tuleb arvestada, et mitmuse osastava ja lühikese ülivõrde tüvi ei ole enamasti samakujulised.

Erinevus vokaalivahelduse rakendamisel tuleb sellest, et lühike ülivõrre moodustatakse keskvõrde tüvest, mitte B-tüvest nagu mitmuse osastav:

Keskvõrde tüvi

e	→	i	<i>halve(m)</i>	→	<i>halvi+m</i>	→	<i>halvim</i>
			<i>suure(m)</i>	→	<i>suuri+m</i>	→	<i>suurim</i>
u	→	e	<i>imeliku(m)</i>	→	<i>imelike+m</i>	→	<i>imelikem</i>
			<i>ohtliku(m)</i>	→	<i>ohtlike+m</i>	→	<i>ohtlikem</i>

Ülal on esitatud reeglid ainult kahe tüvevokaali kohta, sest *a*-tüveliste sõnade tüvevokaal muutus keskvõrdes *e*-ks (*mustem, julmem*), aga *i*-tüvelistest sõnadest (*karmim, hallim*) lühikest ülivõrret ei moodustata, sest neil on juba keskvõrdes *-im*.

VOKAALIVAHELDUSE TEEL ON LÜHIKEST
ÜLIVÕRRET VÕIMALIK MOODUSTADA SÕNADEST,
MILLEL ON OLEMAS LÜHIKE MITMUSE OSASTAV

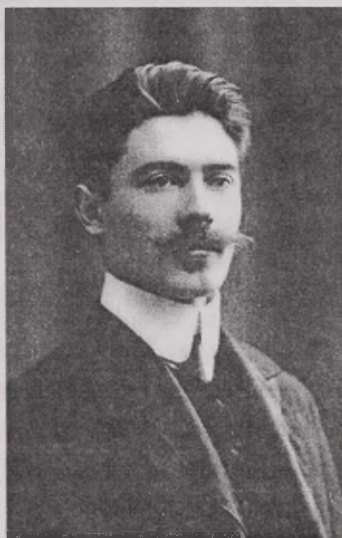

Kuidas tekkis lühike ülivõrre?

Eesti keele lühikese ülivõrde moodustamise reeglid on suhteliselt keerukad ja paljud eksivad sellega. Kõnekeeles kasutatakse lühikest ülivõrret vaid vähestest sõnadest, kirjalisuses keeles on ta siiski mõnevõrra rohkem levinud.

Tüvevokaali teisenduse teel moodustatav ülivõrre on eesti keeles võrdlemisi uus nähtus, mille juurutas Johannes Aavik (pildil) oma keeleuudenduse käigus.

Varem eesti keel tüvevokaali teisendust ülivõrde saamiseks ei kasutanud, kuigi mitmuse osastava moodustamiseks oli ta laialt levinud. Niisiis on lühike ülivõrre täies ulatuses Johannes Aaviku kunstlik uuendus. Põhimõtteliselt on selliste uuenduste toomine keelde väga raske. J. Aaviku edu saladus lühikese ülivõrde juurutamisel põhineb suures osas faktil, et tüvevokaali teisendus iseenesest ei ole eesti keelele võõras. Seetõttu võeti see radikaalne uuendus suhteliselt kergesti vastu. Et saada Johannes Aaviku keeleuudenduslikest tõekspidamistest ja sütitavast stiilist põgus ülevaade, olgu esitatud lühike katke tema keeleuudenduslikust peateosest "Keeleuudenduse äärmised võimalused", mis ilmus 1924. aastal. (Pöörake tähelepanu ka J. Aaviku enda keelekasutuse uuenduslikkusele!)

"Nyyd selgub, et 600 loodavat uut juursõna pole sugugi mitte palju, pigem koguni vähe. Sest siin senni esitet mõistete ja sõnade arv, mille jaoks või asemelle tuleks luua juursõnad on umbes 300 ümber, ja ylejäävat 300 läheb tingimata veel vaja. [---]

Kuid see ei ole veel kõik. Ikka veel mitte kõik! Ei siin veel või peatada! Veel kord tuletan meele: on kord see põhimõtte õigeks tunnistet, oleme kord sellele teele asund, siis peame ka ses lõpuni minema. Me peame oma põhimõtte lõpuni mõtlema. Ärgem laskem endid heidutada ja tagasi kohutada yhestki sissejuurdund ja pindund eelarvamusest, ärgem pidagem pyhaks ja puutumatuks yhtki traditsiooni! Tehkem *tabula rasa* kõigist senniseist vaateist keele kohta! Mõelgem ja viigem oma põhimõtte lõpuni, ta viimaste konsekventsideni, ta äärmiste resultaateni!

Vaadakem seepärast, mis selle põhimõtte järele veel võimalik teha.

Selle kunstliku keelearendamise põhimõtte järele ei pea mitte ükski võima leksikoni puudutada, vaid ka syntaksi ja morfoloogia kallale tungida. Jah, peab

tohtima mitte ainult uusi sõnu luua, vaid peab lubatav olema ka uusi grammatikavorme, enneolemata konstruktsioone, uusi tuletuslikke ja fleksionaalseid lõppusid moodustada. Ka see on tarviline. Keele grammatilist kylgegi ei pea laskma tarduda sellele arenemisastmele, milleni ta rahva "geeniuse" vähe teadliku ja juhusliku töö läbi on aastasadade jooksul kujunenud. Sest see arenemisaste ja kuju, nagu sõnadegi poolest, on saatuslikult puudulik ja ykskylgne. Säälgi oleks nydisaja teadliku mõistuse vahelesegav käsi õnnistusrikas ja kasutoov."

"Keeleuuenduse äärmised võimalused", lk 113–114.

ÜLESANDED

Ülesanne 70. Leia järgmiste sõnade tüevokaal.

roheline, kass, leidma, padi, kala, kuu, põder, vili, käsi, kaev, disko, raamat, kinnas, kirjutama, sööma, valvama, naljutama, serv, haak, ussike, välk

Ülesanne 71. Kus võimalik, moodusta vokaalivahelduse teel mitmuse osastav.

muna, valgus, seep, jalg, leht, raamat, kauboi, suur, hein, käsi, lill, pood, oks, kivi, känd, ratas, lohk, kand, suu, mark, mängur, karu, koi-ku, vale, salk, palk

Ülesanne 72. Alltoodud sõnapaarides on esitatud tähenduseta sõnade mitmuse osastava vormid. Moodusta neist ainsuse osastav. Näiteks *valgeid tranku* → *valget tranka*.

näljaseid nürpe, uusi lesi, vingeid vulki, rasvaseid runne, valvsaid ööplasi, hulle sonte, odavaid jampe, vallatuid tibe, röllaseid ugunääle

Ülesanne 74. Moodusta kõik lubatud ülivõrde vormid.

punane, roheline, sinine, must, valge, hall, kollane, verev, oranž, roosa, pruun, lilla, beež, hõbedane, kuldne, valkjas, kahvatu, kirju

Ülesanne 75. Neli alltoodud tähenduseta sõnade ülivõrde vormidest on valesti moodustatud. Millised? Milline võiks olla nende sõnade sõnastikuvorm (ainsuse nimetav)?

sogiseim, tibluim, rõngeim, ruhklikuim, hegevaim, ohkjaim, auniim, aakliseim, seleim

15. PEATÜKK

KÄÄNDSÕNADE MUUTTÜÜBID

KÄÄNAMISMALLID

Kuidas sõnavorme moodustada?

Nagu eelnevatest peatükkidest selgus, on väga paljudel eesti keele sõnadest mitu erinevat tüvevarianti. Vormimoodustuse jaoks olulised tüvevariandid tulevad esile sõnade A- ja B-tüves. See tähendab, et mis tahes sõnavormi me ka ei võtaks, on ta moodustatud kas A- või B-tüve baasil. Millist tüvekuju mingi vormi moodustamisel kasutatakse, see sõltub sõna muuttüübist.

Nii nagu sõnatüvedel, nii on ka paljudel tunnustel ja lõppudel mitu erinevat esinemiskuju. Hea näide on mitmuse tunnus, millel on kaks erinevat kuju: *-de* ja *-te*. Ühed sõnad nõuavad *-de* tunnust (*kasside*), teised aga *-te* tunnust (*koerte*). Millised muutetunnuste variandid mingile konkreetsele sõnale liituvad, sõltub jällegi sõna muuttüübist.

Mis on muuttüübid?

Nagu öeldud, on igal sõnal oma kindel hulk muutetunnuseid, mis talle võivad liituda. Need sõnad, mille vormide moodustamiseks kasutatakse samu muutetunnuseid, moodustavad muuttüübi. Lihtsamalt öelduna tähendab see seda, et ühte muuttüüpi kuuluvad kõik sellised sõnad, mis käänduvad või pöörduvad ühtmoodi.

Mida rohkem on keeles erinevaid muutetunnuste variante, seda rohkem on ka muuttüüpe. Kui igal tunnusel ja lõpul oleks vaid üks kuju, siis oleks sellises keeles vaid üks muuttüüp, kuhu kuuluksid kõik sõnad. Et eesti keele tunnustel ja lõppudel on sageli kaks või kolm erinevat varianti, siis on eesti keeles ka suhteliselt palju muuttüüpe.

ÜHTE MUUTTÜÜPI KUULUVAD ÜHTVIISI
MUUTUVAD SÕNAD

Et vahet teha käändsõnade ja pöördõnade muuttüüpidel, kutsutakse esimesi käänamismallideks ja teisi pööramismallideks

KÄÄNDSÕNA MUUTTÜÜPE KUTSUTAKSE
KÄÄNAMISMALLIDEKS, PÖÖRDSÕNA MUUTTÜÜPE
PÖÖRAMISMALLIDEKS

Käänamismallid

Nagu öeldud, sõltub muuttüüpide arv sellest, kui palju erinevaid muute-tunnuste komplekte keeles on. Eesti keele käändsõnadel on viis komplekti muutetunnuseid, ehk teiste sõnadega: eesti keeles on viis käänamismalli. Kõik eesti keele käändsõnad jagunevad nende viie käänamismalli vahel. Samasse malli kuuluvatele sõnadele liidetakse vormimoodustuse käigus alati samasugused muutetunnused. Et aga samasse malli võib kuuluda nii astmevaheldusega kui ka muutumatu tüvega sõnu, siis on mõistlik iga malli piires tüüpsõnade kasutusega iseloomustada ka neid tüvevaheldusi, mis selle tüübi puhul on võimalikud.

Et eesti keeles saavad erinevad tunnuste ja lõppude variandid esineda ainsuse osastavas, mitmuse omastavas ja mitmuse osastavas käändes, siis piisab käänamismalli iseloomustamiseks vaid nendes kolmes käändes esinevate tunnuste ja lõppude vaatlemisest. Ülejäänud käändelõpud on kõikide sõnade puhul sarnased ega ole seetõttu malli määramisel olulised.

Kõigi viie käänamismalli tüüpsõnad ja iseloomulikud tunnused on esitatud kõrvaltoodud tabelis. Tabeli esimeses tulbas on loetletud käänamismallide numbrid ja teises tulbas vastavasse malli kuuluvad tüüpsõnad. Ülejäänud kolmes tulbas on antud ainsuse osastava, mitmuse omastava ja mitmuse osastava käände tunnused ja lõpud, nii nagu nad vastavas mallis esinevad (Ø tähendab, et vormil puudub tunnus või lõpp, V tähendab, et vorm on saadud vokaalivahelduse teel). Pöörake tähelepanu, et samasse malli kuuluvate tüüpsõnade puhul on tunnused ja lõpud alati samad. Mitme tüüpsõna järele on vajadus vaid seetõttu, et kajastada sõnatüvede varieerumisvõimalusi (*õpik* ja *aasta* on astmevahelduseta, *liige* astmevahelduslik ja *hammas* astmevahelduslik kujuvaheldusega sõna):

mall	tüüpsõna	ainsuse osastav	mitmuse omastav	mitmuse osastav
I	<i>õpik</i>	-t	-te	-id
	<i>aasta</i>	-t	-te	-id
	<i>liige</i>	-t	-te	-id
	<i>hammas</i>	-t	-te	-id
Ie	<i>tütar</i>	-t	-de	-id
II	<i>suur</i>	-t	-te	V
	<i>harjutus</i>	-t	-te	V
III	<i>kõne</i>	-t	-de	-sid
	<i>tubli</i>	-t	-de	-sid
IV	<i>idee</i>	-d	-de	-sid/-id
	<i>koi</i>	-d	-de	-sid
V	<i>pesa</i>	∅	-de	V/-sid
	<i>sõda</i>	∅	-de	V/-sid
	<i>jalg</i>	∅	-de	V/-sid
Ve	<i>korralik</i>	∅	V	V/-sid

Tabelist selgub, et I malli sõnadel on osastava lõpp *-t* (*õpikut*), mitmuse omastavas *-te* (*õpikute*) ning mitmuse osastavas mitmuse tunnus *-i* ja osastava lõpp *-d* (*õpikuid*). Esimeses mallis on ka üks väike erandrihm (Ie), mille mitmuse omastav moodustatakse tunnusega *-de* (*tütarde*). II malli sõnad erinevad I malli sõnadest vaid selle poolest, et neil moodustatakse mitmuse osastav vokaalivahelduse teel (seda vaheldust sümboliseerib tabelis V). Kolmas mall erineb omakorda mõnevõrra teisest mallist ja neljas kolmandast. Viienda malli sõnadel ainsuse osastava lõpp puudub (*seda pesa*), mitmuse omastava tunnus on *-de* (*pesade*) ning mitmuse osastava tunnus on kas *-sid* (*pesasid*) või teisenenud tüvevokaaliga

vorm (*pesi*). Viiendas mallis on ka erandrühm (Ve), mille mitmuse omastav moodustatakse tüvevokaali vaheldusega (*korralike*), kuigi ka tunnusega *-de* moodustatud vormid (*korralikkude*) pole valed. Tabel ise-loomustab ka seda, kuidas käänamismallid sujuvalt üksteiseks üle lähevad. Kõrvutiasetsevad mallid on suhteliselt sarnased, kuid I ja V malli tunnuste komplektid erinevad teineteisest juba oluliselt.

Käänamismallid on ka väga erineva ulatusega. Kõige rohkem sõnu käändub I malli alusel – tervelt 46% eesti keele käändsõnadest. Ka V mall on suur – selle alusel käändub 39% sõnu. Ülejäänud 15% sõnadest jagunevad II, III ja IV malli vahel, kusjuures II malli kuulub 11% sõnadest. Seega käändub II ja IV malli alusel kokku vaid umbes 4% eesti keele käändsõnadest.

EESTI KEELE KÄÄNDSÕNADE VORMIMOODUSTUSES ON
VIIS TEINETEIST VÄLISTAVAT VÕIMALUST — VIIS
ERINEVAT KÄÄNAMISMALLI

Kuidas leida sõna käänamismalli?

Kõige lihtsam on käänamismalli määrata, moodustades antud sõna ainsuse osastava, mitmuse omastava ja mitmuse osastava käände vormi ning vaadates, millise malliga tüvele liidetud tunnused ja lõpud kokku sobivad. Näiteks sõna *ohtlik* ainsuse osastav on *ohtlikku*, mitmuse omastav *ohtlike* ja mitmuse osastav *ohtlikke*, seega ainsuse osastavas tunnus puudub (∅), mitmuse omastav on saadud vokaalivahelduse teel (V) ja samamoodi on moodustatud ka mitmuse osastav (V). Tabelist vaadates selgub, et sellise tunnusekomplektiga (∅, V, V) on ainult üks käänamismall – Ve, seega käändub *ohtlik* nagu selle malli tüüpsõna *korralik*.

Sel lihtsal tüüpsõna määramisviisil on ainult üks puudus: kui kontrollvormid on moodustatud valesti (näiteks **ohtlikut*, **ohtlikute*, **ohtlikuid*), siis on ka käänamismalli määrang vale (*-t*, *-te*, *-id* annab malliks I). Seda ohtu annab vähendada, kui käänamismalli määrata sõna häälikulistest tunnustest lähtuvalt. Kuigi see viis on keerukam, on ka eksimisohk väiksem. Sellel meetodil peatume lähemalt järgmises peatükis.

Mis on keeles õige, mis vale?

Sellega, mis on keeles õige, mis vale, puutume me kõik oma igapäevases elus kokku. Iga haritud inimene teab, et tuleb öelda *kartuleid*, mitte *kardulaid*, *praegu* mitte *praegast*, *eile* mitte *eila* jne, jne. Hoopis iseküsimus on aga see, kust me kõik teame, mis on õige ja mis vale? Kes kehtestab keelele normid? Kes määrab, milline on puhas ja ilus keel?

Et inimesed ise oma keele harimisega hakkama ei saa, seda on arvatud igivanast ajast peale. Juba 1582. aastal asutati Itaalias *Accademia della Crusca*, mille ülesanne oli hoida itaalia keel puhtana. 1635. aastal lõi kardinal Richelieu Prantsuse Akadeemia, mille põhiline ülesanne oli “töötada suurima hoole ja püsivusega, et sõnastada meie keele täpselt määratletud reeglid ning hoida teda puhtana, sõnarikkana ja võimelisena kajastama kunste ning teadusi”. Sealtpaale on sellesarnaseid akadeemiaid rajatud paljudes riikides. Ka Eesti ei ole siin erand. 1972. aastal tunnistas valitsus Teaduste Akadeemia juures töötava Vabariikliku Õigekeelsuskomisjoni otsused üldkehtivateks normideks kõigile Eesti NSV asutustele ning ametkondadele. Sellega oli ka Eestis moodustatud oma keelekaitse “akadeemia”.

Niisiis tunneb puhta ja korrektse keele pärast esmast muret riigivõim. Enamasti on kõik keelekaitset korraldavad akadeemiad loonud riigivõim ja nende otsustele on antud seaduse jõud.

Mõnel keelel ei ole aga üldse mingit kesksel keelekaitseakadeemiat. Üks selliseid on inglise keel. Samas ei saa aga öelda, et inglise keeles puuduksid normid või et kõik oleks lubatud. Ka inglise keele puhul on kindlalt teada, mis on õige ja mis mitte. Kuid inglise keeles põhineb norm traditsioonil, mida kannab kõrgklass. Kujundlikult öelduna tähendab see, et inglise keeles on normiks niisugune keel, mida räägib kuninganna. Selle kohta on olemas isegi omaette väljend *Queen's English* ('kuninganna keel').

Kui nüüd päris täpne olla, siis on ka nendes maades, kus on loodud keelekaitseakadeemiad, ühiskonna harituma ja jõukama kihi kõnepruuk normeeriva iseloomuga. Ehk teisisõnu: viisi, kuidas räägivad rikkad ja haritud, peetakse õigeks ja nende keelt puhtaks.

Siit järeldub, et keele normid on ühiskondliku päritoluga. Keeles endas ei ole midagi, mille põhjal võiks järeldada, et *kartuleid* on õige, aga *kardulaid* vale. Kui ühiskonna eliit ütleks *kardulaid*, siis peetaks õigeks seda ja valeks vormi *kartuleid*. Keelenormid on niisiis paljuski sarnased muude ühiskondlike normidega, kas või näiteks riietumisetiketiga. Presidendi juurde vastuvõtule tuleb minna tumedas ülikonnas, aga mitte teksastes just sellepärast, et see on norm, mitte seetõttu, et teksased oleksid kuidagi ülikonnast halvemad. Kartuleid võtma sobib jälle minna teksastes, kuigi seda oleks võimalik teha ka tumedas ülikonnas. Keelega on täpselt samamoodi.

Kirjakeel, mida õpetatakse koolis, on see tume ülikond, millega presidendi juurde vastuvõtule minna. Inimene, kes kirjakeelt ei oska, näib sama kohatuna kui see, kes ilmub vastuvõtule teksastes. Kodus omaste ringis ei pruugi aga alati kramplikult kirjakeelt rääkida. Nii nagu igal riietusel on oma koht, nii on ka erinevatel keelepruukidel.

Kõik see aga ei tähenda sugugi, et inimene peaks oma keelekasutuses alati normi järgima. Sihilikult valesid vorme kasutades ärritab inimesi, kes kirjakeelt ainuõigeks peavad. Niimoodi talitades võite väljendada näiteks oma protesti ühiskonna ja selle väärtuste vastu.

Ka mõni ühiskonnas tunnustatud inimene ignoreerib keelenorme. Kõige avalikumalt on seda teinud Uku Masing ja Jaan Kaplinski. Nende normieitamises ei ole niipalju otsest protesti kui soovi avaldada oma isikupära. Ühiskond, kus kõik alati viimse detailini normidest kinni peavad, on igav ühiskond. Igaüks meist on individuaalne ja tal on õigus seda ka oma keelekasutusega näidata.

Seega ei ole keeles midagi, mis oleks absoluutselt õige või täielikult vale. Mis ühele tundub õige, võib teisele olla vale. Igaüks peab ise otsustama, kuidas ta keelt kasutab. Samal ajal tuleb muidugi endale aru anda, mida teised sellest arvata võivad.

ÜLESANDED

Ülesanne 76. Loetle, milliseid võimalusi on eesti keeles ainsuse osastava käände vormi moodustamiseks. Kuidas moodustatakse mitmuse omastavat ja mitmuse osastavat käänet?

Ülesanne 77. Moodusta järgmiste sõnade A- ja B-tüvi.

padi, nõder, iive, lill, kana, roostik, asutus, kullane, pliiats, susi, pidu, vaat, vähk, linnus, aken, kaigas, pentsik, vallatu, pime, suue, äi, traktor, suu, ratas, ahi, kõht, tühi, sade, põis

Ülesanne 78. Liigita alltoodud sõnad käänamismallidesse.

vaikne, rubla, lahja, kolle, nüri, ime, seitse, variser, võre, haige, laeng, punane, pulber, homne, pihlakas, lipp, põial, köis, rukis, ämblik, hüpe, sada, põld, ase

Ülesanne 79. Leia eelmises ülesandes toodud sõnade tüüpsõnad käänamismalli süsteemi järgi.

16. PEATÜKK

SÕNATÜVE SILPIDE ARVU MÄÄRAMINE. TÜÜPSÕNA LEIDMINE OHTLIK-TÜÜPI SÕNADE KÄÄNAMINE

Sõnatüve silpide loendamine

Et leida mingi sõna käänamismalli häälikuliste tunnuste alusel, on kõige olulisem teada sõna A-tüve silpide arvu. Ainuüksi sellele tunnusele toetudes on võimalik määrata ilma raskusteta ligi poolte eesti nimisõnade käänamismall.

SÕNATÜVE SILPIDE ARV MÄÄRAB, MILLISED
TUNNUSED JA LÕPUD TÜVELE LIITUDA VÕIVAD

Silpide arv saadakse sõna A-tüvest, sest just sellele tüvele liituvad tunnused ja lõpud. Nii on sõna *õpik* kolmesilbiline, *sepp* kahesilbiline ja *puu* ühesilbiline, sest nende A-tüves (*õpiku*, *sepa* ja *puu*) on vastavalt kolm silpi, kaks silpi ja üks silp. Nimetava käände silpide arv ei ole käänamise seisukohalt üldse oluline.

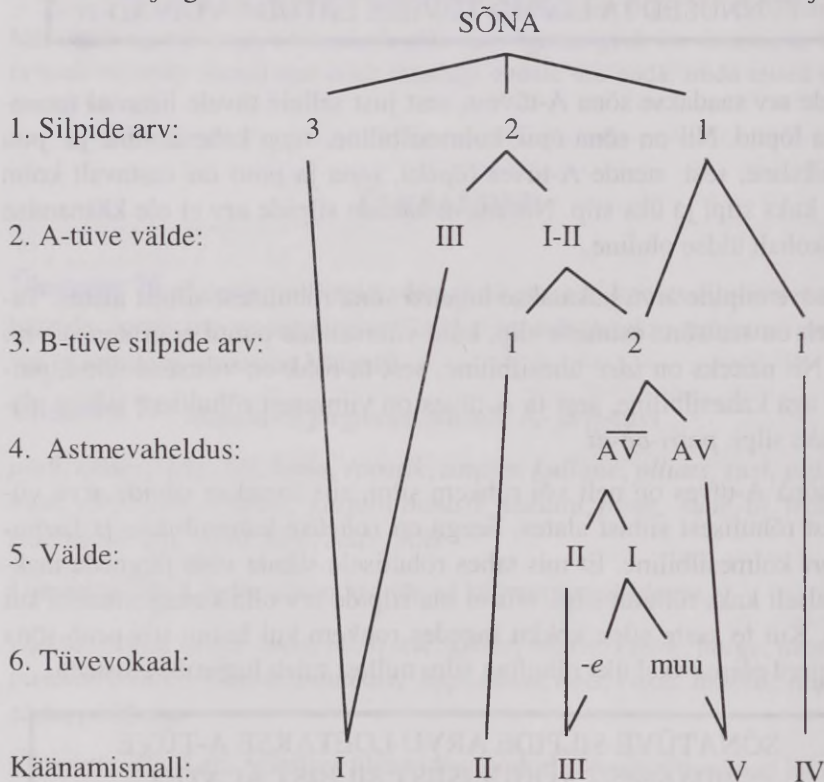
Sõnatüve silpide arvu hakatakse lugema sõna rõhulisest silbist alates. Tavaliselt on see sõna esimene silp, kuid võõrsõnade puhul ei pruugi see nii olla. Nii näiteks on *idee* ühesilbiline, sest ta rõhk on viimasel silbil, *patrioot* aga kahesilbiline, sest ta A-tüves on viimasest rõhulisest silbist alates kaks silpi: *patri-oo-di*.

Kui sõna A-tüves on neli või rohkem silpi, siis loetakse silpide arvu viimasest rõhulisest silbist alates. Seega on *roheline* kahesilbiline ja *karburaator* kolmesilbiline. Et mis tahes rõhulisele silbile võib järgneda maksimaalselt kaks rõhutat silpi, siis ei saa silpide arv olla kunagi suurem kui kolm. Kui te saate silpe kokku lugedes rohkem kui kolm, siis peab sõna lõpu pool olema veel üks rõhuline silp, millest tuleb lugemist alustada.

SÕNATÜVE SILPIDE ARVU LOETAKSE A-TÜVE
VIIMASEST RÕHULISEST SILBIST ALATES

Käänamismalli määramine

Et sõna silpide arvu loetakse A-tüve viimasest rõhulisest silbist, ja et rõhulisele silbile ei saa kunagi järgneda rohkem kui kaks rõhutat silpi, siis jagunevad niimoodi lugedes kõik eesti keele käandsõnad ühe-, kahe- ja kolmesilbilisteks. Nagu alltoodud skeemilt näha, käänduvad kolmesilbilised sõnad kõik I käänamismalli alusel ja ühesilbilised sõnad enamuses IV malli alusel (nagu *idee* või *koi*). Erandiks on väike hulk nõrgeneva astmevaheldusega sõnu (*pood*, *pidu*), mille A-tüvi on samuti ühesilbiline (*poe*, *peo*). Need sõnad käänduvad V malli järgi. Et neid sõnu eristada *idee* ja *koi* tüüpi sõnadest, tuleb lugeda ka B-tüve silpide arvu. Kui ka B-tüvi on ühesilbiline, on tegu IV malli sõnadega, kui 2-silbiline, siis V malli sõnadega. Erandiks on *mesi*, *vesi*, *susi*, *tõsi*, *käsi*, *süsi*, mis käänduvad II malli järgi. Nende 6 sõna käänamismall tuleb lihtsalt meelde jätta.

Keerulisem on määrata kahesilbiliste sõnade käänamismalli. Siin tuleb arvestada ka sõna välde. Kui kahesilbiline sõna on kolmandas vältes, siis käändub ta I malli järgi. Esma- ja teisevälteliste kahesilbiliste sõnade puhul tuleb aga edasi vaadelda ka B-tüve silpide arvu. Kui B-tüve silpide arv on üks, siis käändub sõna II malli järgi, kui kaks, siis tuleb edasi vaadelda ka astmevaheldust. Kõik teisevältilise A-tüvega kahesilbilised astmevahelduslikud sõnad käänduvad V malli järgi, astmevahelduseta sõnade puhul tuleb edasi vaadelda ka tüvevokaali. Kui see on *e*, siis on tegu III malli sõnaga, kui mingi muu, siis V malli sõnaga.

Tüüpsõna leidmine

Selleks et mingit sõna õigesti käänata, tuleb teada tema A-tüve ja B-tüve ning käänamismalli. A- ja B-tüve peab lihtsalt teadma või siis vaatama sõnaraamatust. Käänamismalli leidmiseks tuleb kasutada ülaltoodud algoritmi abi ja jõuda samm-sammult sõna häälikulisi tunnuseid (silpide arvu, sõnaväldet, astmevahelduslikkust jm) analüüsidest õige käänamismallini. Seejärel tuleb valida sobiv tüüpsõna.

SÕNA KÄÄNAMISMALLI LEIDMISEKS TULEB VÕRRELDA
TÜVE HÄÄLIKULISI TUNNUSEID TÜÜPSÕNA
HÄÄLIKULISTE TUNNUSTEGA

I käänamismall: tüüpsõnad *õpik*, *aasta*, *liige*, *hammas*, *tütar*

I käänamismalli järgi käändub eesti keeles kõige rohkem sõnu - 46% kõigest eesti keele käändsõnadest. Tegemine on niisiis kõige laiemalt levinud käänamismalliga. I käänamismalli järgi käändub kolme liiki sõnu:

1) 3-silbilise A-tüvega astmevahelduseta sõnad. Tüüpsõna *õpik*

õpik-tüüpi sõnad tunneb kergesti ära ainuüksi sõnatüve silpide arvu järgi. Kui silpide arv on kolm, siis on sõna täiesti kindlasti *õpik*-tüübist. Et astmevahelduslikkus esineb vaid kahesilbilistes sõnades, siis on kõik *õpik*-tüüpi sõnad astmevahelduseta.

2) 2-silbilise A-tüvega kolmandavätelised astmevahelduseta sõnad.

Tüüpsõna *aasta*

aasta-tüüpi sõnad tunneb ära silpide arvu ja välte põhjal. Kui sõna A-tüvi on kahesilbiline ja kolmandas vältes, siis on tõenäoliselt tegu *aasta*-tüüpi sõnaga. Et selles päris kindel olla, tuleb igaks juhuks kontrollida ka B-tüve väldeid. Kui ka see on kolmandas vältes, siis on kindlasti tegu *aasta*-tüüpi sõnaga. Kui B-tüvi on teises vältes, siis on tegu kas *liige*- või *hammas*-tüüpi sõnaga.

3) Tugevneva astmevaheldusega sõnad. Tüüpsõna *liige*

4) Tugevneva astmevaheldusega *s*-lõpulised sõnad. Tüüpsõna *hammas*

Tugevneva astmevaheldusega sõnadel on A-tüvi alati kolmandas vältes ja B-tüvi teises vältes. Seda nii laadivahelduslike kui ka vältevahelduslike sõnade puhul. *liige*-tüüpi sõnadel liitub ainsuse osastava käände lõpp alati vokaalile, *hammas*-tüüpi sõnadel aga *s*-ile.

5) Tugevneva astmevaheldusega *l*-, *n*-, *r*-lõpulised sõnad. Tüüpsõna *tütar*

tütar-tüüpi sõnadel on A-tüvi alati III vältes ja osastava käände lõpu ees on *l*, *n*, või *r*. *tütar*-tüüp on I malli erandrühm, sest nendele sõnadele liitub mitmuse omastavas käändes tunnuse *-te* asemel *-de*. Muus osas on nende käänamine sarnane teistele I malli sõnadele.

II käänamismall: tüüpsõnad *suur* ja *harjutus*

II käänamismalli järgi käändub kaht tüüpi sõnu:

1) 2-silbilise A-tüvega esmavätelised *ne*- ja *s*-sõnad. Tüüpsõna *harjutus*

harjutus-tüüpi kuuluvad need *ne*- ja *s*-sõnad, mille A-tüve viimane rõhuline sõnaosa on kahesilbiline ja esmaväteline (*harju-tuse*, *ini-mese* jt). Kõik *harjutus*-tüüpi sõnad on tegelikult pikemad kui kaks silpi, kuid nagu peatüki alguses mainitud, tuleb silpe lugeda sõna viimasest rõhulisest silbist alates. Ka väldeid määratakse A-tüve viimasest rõhulisest silbis.

2) Nõrgeneva astmevaheldusega *l-, n-, r-, s-lõpulised sõnad.*

Tüüpsõna *suur*

suur-tüüpi sõnu on Eesti keeles ainult 64, kuid nende õige äratundmine on suhteliselt keeruline. Enamiku neist tunneb ära selle järgi, et nende A-tüvi on kahesilbiline ja teises vältes, B-tüvi aga ühesilbiline ja kolmandas vältes ning osastava käände lõpu ees on *l, n, r* või *s*. *suur*-tüüpi kuulub aga ka kuus erandsõna, millel niihästi A- kui ka B-tüvi on ühesilbiline ja kolmandas vältes. Need sõnad tuleb lihtsalt meelde jätta: *mesi, vesi, susi, tõsi, käsi, süsi*.

III käänamismall: tüüpsõnad *kõne* ja *tubli*

III käänamismalli alusel käändub umbes 700 sõna, mis jagunevad kahe tüüpsõna vahel:

1) 2-silbilise A-tüvega esmavälteelised *e-lõpulised* astmevahelduseta sõnad. Tüüpsõna *kõne*

2) 2-silbilise A-tüvega teisevälteelised astmevahelduseta sõnad. Tüüpsõna *tubli*

tubli-tüüpi sõnad tunneb ära selle järgi, et neil on niihästi A- kui ka B-tüvi kahesilbiline ja teises vältes. Mõlemad tüvevariandid on täpselt ühesuguse kujuga.

IV käänamismall: tüüpsõna *idee* ja *koi*

IV käänamismalli alusel käändub kokku umbes kolmsada sõna, mis jagunevad kahe tüüpsõna vahel:

1) 1-silbilise A-tüvega pika vokaaliga lõppevad sõnad. Tüüpsõna *idee*

idee-tüüpi sõnadel on nii A- kui ka B-tüvi ühesilbiline ja see lõpeb pika vokaaliga, välja arvatud *ii* ja *üü*. Silpe loetakse nagu ikka viimasest rõhulisest silbist alates.

2) 1-silbilise A-tüvega, *ii*-ga, *üü*-ga või täishäälikuühendiga lõppevad sõnad. Tüüpsõna *koi*

koi-tüüpi sõnad käänduvad muidu nagu *idee*-tüüpi sõnadki, kuid nende häälikulise struktuuri tõttu (pikk *i*, *ü* või täishäälikuühend) ei ole neist võimalik moodustada *i*-mitmuse vorme (*ideid*, *puid*).

V käänamismall: tüüpsõnad *pesa*, *sõda*, *jalg*, *korralik*

V käänamismalli kuulub 36% eesti keele käändsõnadest, mis jagunevad kahte tüüpi:

1) 2-silbilise A-tüvega esmavärtelised astmevahelduseta sõnad.

Tüüpsõna *pesa*

pesa-tüüpi on lihtne ära tunda, sest sellesse tüüpi kuuluvate sõnade A- ja B-tüvi on ühesugused ja alati esimeses vältes. *pesa*-tüüpi ei kuulu sõnad, mis on küll esmavärtelised ja kahe-silbilised, kuid lõpevad *e*-ga. Sellised sõnad kuuluvad II malli *kõne*-tüüpi.

2) Nõrgeneva astmevaheldusega sõnad. Tüüpsõnad *sõda*, *jalg*

Nõrgeneva astmevaheldusega sõnad tunneb ära selle järgi, et nende A-tüvi on nõrgas astmes ja B-tüvi tugevas (tugeva ja nõrga astme äratundmist käsitleb põhjalikult 11. peatükk). *sõda*-tüüpi kuuluvad sellised laadivahelduslikud sõnad, mille B-tüvi on esimeses vältes, *jalg*-tüüpi kõik ülejäänud nõrgeneva astmevaheldusega sõnad, niihästi laadivahelduslikud (*jala*: *jalga*) kui ka vältevahelduslikud (*laulu*: *laulu*). *jalg*-tüüpi sõnadel on B-tüvi alati kolmandas vältes.

2) Nõrgeneva astmevaheldusega *ik*-liitelised sõnad.

Tüüpsõnad *korralik*

Nõrgeneva astmevaheldusega *ik*-liitelised sõnad (*korralik*, *metsnik*, *kadastik*, *kanarbik*, *keskmik*, *tarandik*, *uberik*, *olevik* jt) käänduvad erandlikult. Neil moodustatakse mitmuse omastav vokaalivahelduse teel (*kanarbik*, *korralike* jne). Ülejäänud käänded aga samamoodi kui teistel V malli sõnadel.

Ülaltoodud tüübikirjelduste põhjal võib tunduda, et tüüpsõna määramine ei ole kuigi keeruline. Tuleb vaid lugeda silpe ja võrrelda tüvekujusid ning ongi kõik. Tegelikult aga võib ka selline lihtne asi nagu silpide lugemine nii mõnegi sõna puhul ootamatult keerukaks osutuda.

ohtlik-tüüpi sõnade käänamine

Eesti kirjakeele vormimoodustuse kõige raskemasse sõnatüüpi kuuluvad vältevahelduslikud *ik*-liitega sõnad (V malli erandrühm), nagu *ohtlik*, *keskmik*, *aednik*, *veidrik* jpt. Sellised sõnad kipuvad käänamisel segi minema astmevahelduseta *ik*-liitega sõnadega (I malli *õpik*-tüüp), nagu *uslik*, *tuumik*, *toonik*, *toorik* jpt. Alltoodud skeemi äärmistes tulpades on esitatud mõlema sõnatüübi õiged vormid, keskmises aga parempoolse tulba eeskujul moodustatud väärad vormid (märgitud tärniga):

	ÕIGE	VÄÄR	ÕIGE
Nimetav	<i>ohtlik</i>		<i>õpik</i>
Omastav	<i>ohtliku</i>		<i>õpiku</i>
Osastav	<i>ohtlikku</i>	* <i>ohtliku(t)</i> ←	<i>õpikut</i>
Mitm. omastav	<i>ohtlike</i>	* <i>ohtlikute</i> ←	<i>õpikute</i>
Mitm. osastav	<i>ohtlikke</i>	* <i>ohtlikuid</i> ←	<i>õpikuid</i>

Nagu ülaltoodud näidetest näha, tuleb sõnatüüpide segimine sellest, et nad on lähedase häälikulise ehitusega ja neil on osa vorme ühesugused (nimetav ja omastav). Kõige olulisem segiminekut põhjustav tegur on aga silpide arv. Nii on sõnade *ohtlik* ja *õpik* A-tüvi mõlemal kolmesilbiline ja seetõttu eeldatakse, et nad ka käänduvad ühtmoodi. Kui *ik*-liitega sõna silpide arv ei ole kolm (*korraliku*, *asemiku*, *elaniku*, *kõveriku*), siis ei teki sarnasust *õpik*-tüübiga ega ka sellest johtuvaid vigu. Seega ei ole probleem mitte kõigi astmevahelduslike *ik*-liitega sõnade käänamisel, vaid ainult selliste käänamisel, mille A-tüvi on kolmesilbiline. Nimetame neid selguse huvides *ohtlik*-tüübiks.

ohtlik-TÜÜPI SÕNU KÄÄNATAKSE TIHTI VALESTI

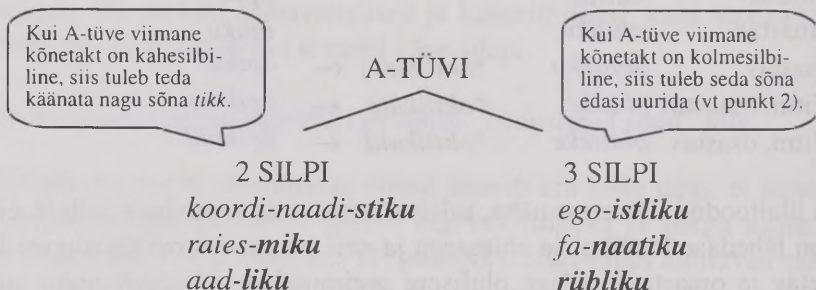
Kuidas tunda ära ohtlik-tüüpi sõnu?

Selleks, et *ohtlik*-tüüpi sõnu õigesti käänata, tuleb osata neid eristada vältevahelduseta *ik*-liitelistest sõnadest (*õpik*-tüüp). See ei ole kerge ülesanne, sest tänapäeva noorte keeletunnetuse jaoks on kadunud neid tüüpe eristavad tunnused. Vaatleme, millised need on.

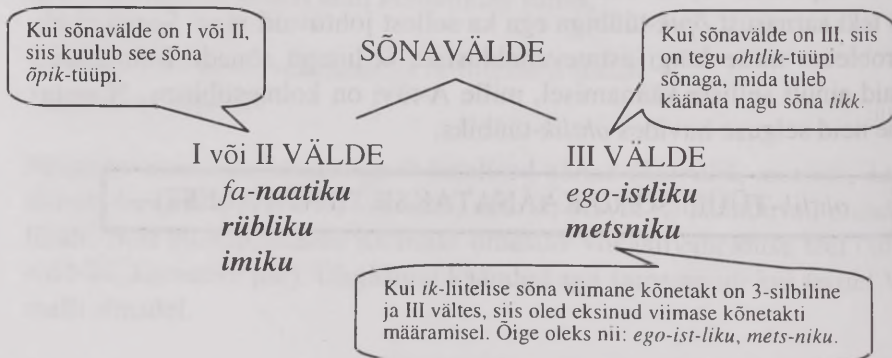
ohtlik-ja *õpik*-tüüpi sõnade erinev käänamine tuleb sellest, et esimeses tüübis on liide *ik* rõhuline, aga teises tüübis mitte. Kui *ik*-liide on rõhuline, tuleb silpide arvu lugeda temast alates: *oht-liku* (2 silpi). Kui *ik* on rõhutu, siis loetakse silpe esimesest silbist alates: *õpiku* (3 silpi).

Kuna tänapäeva noor keekekõneleja enam ei taju, et *ohtlik*-tüübis on liide *ik* rõhuline, siis eksib ta nende sõnade käänamisel väga sageli. Et mitte eksida, tuleb kõiki *ik*-lõpulisid sõnu tähelepanelikult analüüsida ja määrata käänamismall. Selleks tuleb kõigepealt

1) leida *ik*-liitelise sõna A-tüve viimase kõnetakti silpide arv (see võib olla kas kaks või kolm):

2) kui A-tüve viimane kõnetakt on kolmesilbiline, siis tuleb määrata sõnavälde (A-tüve viimase kõnetakti välde):

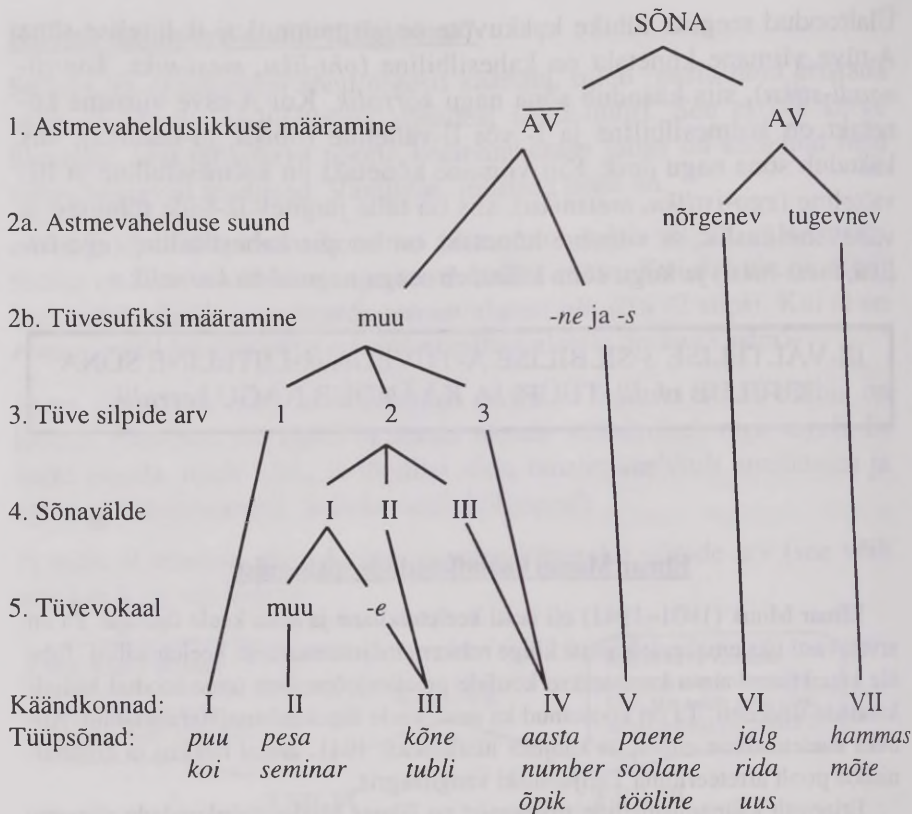
Ülaltoodud reeglite lühike kokkuvõte on järgmine: kui *ik*-liitelise sõna A-tüve viimane kõnetakt on kahesilbiline (*oht-liku, mesi-niku, koordinaadi-stiku*), siis käändub sõna nagu *korralik*. Kui A-tüve viimane kõnetakt on kolmesilbiline ja I- või II-välteline (*õpiku, fa-naatiku*), siis käändub sõna nagu *õpik*. Kui viimane kõnetakt on kolmesilbiline ja III-välteline (*ego-istliku, metsniku*), siis on talle järgnev *ik*-liide rõhuline ja vältevahelduslik, st viimane kõnetakt on hoopis kahesilbiline (*ego-istliku, mets-niku*) ja kogu sõna käändub seega nagu sõna *korralik*.

**III-VÄLTTELISE 3-SILBILISE A-TÜVEGA *ik*-LIITELINE SÕNA
KUULUB *ohtlik*-TÜÜPI JA KÄÄNDUB NAGU *korralik***

Elmar Muugi käändkondade süsteemist

Elmar Muuk (1901–1941) oli eesti keeleteadlane ja eesti keele õpetaja. Ta on arvatavasti üks emakeeleõpetust kõige rohkem mõjutanud eesti keeleteadlasi. Juba üle kuuekümneme aasta kasutatakse koolide emakeeleõpetuses tema loodud käändkondade süsteemi. Ta on koostanud ka eesti keele õigekeelsussõnaraamatuid. Andeka keeleteadlase elutee jäi kahjuks lühikeseks: 1941. aastal hukkus ta kommunistide poolt arreteerituna Tšeljabinski vangilaagris.

Erinevalt käänamismallide süsteemist on Elmar Muugi tüüpkondade süsteemi lähtealuseks sõna astmevaheldus: tüüpsõna määramisel tuleb kõigepealt selgitada, kas sõna on astmevahelduslik või mitte. Astmevahelduslikud sõnad moodustavad kaks käändkonda: VI ja VII. Nõrgeneva astmevaheldusega sõnad kuuluvad VI käändkonda ja tugevneva astmevaheldusega sõnad VII käändkonda. Astmevahelduseta sõnad, mis kuuluvad I–V käändkonda, jagunevad *-ne-* ja *-s-*sõnadeks ja ülejäänud sõnadeks (*-ne-* ja *s-*sõnad on sellised sõnad, mille nimetav kääne lõpeb *ne-* või *s-*iga, ja omastava lõpus on *-se*: *hobune, armastus*. Need kuuluvad V käändkonda). Ülejäänud sõnad jagunevad silpide arvu, välte ja tüvevokaali alusel nelja käändkonda järgmiselt: ühesilbilised sõnad kuuluvad I käändkonda, kahesilbilised I-vältelised sõnad (välja arvatud *e*-tüvelised) II käändkonda, kahesilbilised II-vältelised sõnad ning *e*-tüvelised esmavältelised sõnad III käändkonda, ning kahesilbilised III-vältelised sõnad ja kolmesilbilised sõnad IV käändkonda. Seda, kuidas Muugi süsteemis sõna käändkonda määratakse, võib kujutada järgmise astmestiku (algoritmi) abil:

ÜLESANDED

Ülesanne 80. Määra sõnade silpide arv, käänamismall ja tüüpsõna.

kala, romanss, sai, vikat, sahtel, hõim, nimi, pensionär, kasu, noor, igavik, moodus, altailane, vagurus, termos, pide, stuudio, võõtama, sõnnik, pragu

Ülesanne 81. Moodusta antud sõnade kõik võimalikud mitmuse omastava ja mitmuse osastava vormid.

*tuul, hein, jäävus, katkine, juunior, helmes, jaanuar, eraldatavus, meele-
tus, kohuke, nukleon, tõrs, liustik, ukrainlane, mahlane, rublane, süüdlane,
seebine, aastane, uss*

17. PEATÜKK

TEGUSÕNADE PÖÖRAMISMALLID. TÜÜPSÕNA LEIDMINE

rabelema-TÜÜPI VERBIDE PÖÖRAMINE.

õppima- JA *muutuma*-TÜÜPI VERBIDE PÖÖRAMINE

Tegusõnade pööramismallid

Nii nagu nimisõnad, jagunevad ka tegusõnad muutumisviisi põhjal viide klassi. Tegusõnade klasse nimetatakse pööramismallideks. Erinevatesse pööramismallidesse kuuluvatele verbidele liituvad erinevad tunnuste variandid. Nagu käandsõnadel esinevad erinevad käandelõpuvariandid ainsuse osastavas, mitmuse omastavas ja mitmuse osastavas käandes, võivad tegusõnadel erikujulised tunnuste variandid esineda *da*-tegevusnime, lihtmineviku, umbisikulise tegumoe, *tud*-kesksõna ja käskiva kõneviisi vormides.

TEGUSÕNAD JAGUNEVAD MUUTMISVIISI PÕHJAL VIIDE PÖÖRAMISMALLI

Pööramismallide sagedus

Eesti keele tegusõnad ei ole pööramismallide vahel sugugi ühtlaselt jagunenud. Valdav enamik tegusõnadest (umbes 87%) muutub I malli järgi. II mall on I malli järel suuruselt teine: umbes poolsada sõna, mis aga siiski moodustab vaid 8% tegusõnade koguhulgast. III, IV ja V mall on väga väikesed. Alltoodud tabel annab kõigi viie malli tüüpsõnad ja nende liituvate tunnuste variandid.

	I mall		II mall	III mall	IV mall	V mall
	<i>elama</i>	<i>õppima</i>	<i>hüppama</i>	<i>riidlema</i>	<i>söötma</i>	<i>tulema</i>
<i>da</i> -tegevusnimi	<i>da</i>	<i>da</i>	<i>ta</i>	<i>da</i>	<i>a</i>	<i>la, na, ra</i>
lihtminevik	<i>s/si</i>	<i>s/si</i>	<i>s/si</i>	<i>s/si</i>	<i>is/si</i>	<i>i</i>
umbisikuline	<i>takse</i>	<i>takse</i>	<i>takse</i>	<i>dakse</i>	<i>takse</i>	<i>lakse jne</i>
<i>tud</i> -kesksõna	<i>tud</i>	<i>tud</i>	<i>tud</i>	<i>dud</i>	<i>tud</i>	<i>dud</i>
käskiv kv	<i>ge</i>	<i>ge</i>	<i>ke</i>	<i>ge</i>	<i>ke</i>	<i>ge</i>

Nagu tabelist nähtub, on tegusõnade tunnusevariandid küll erinevad, kuid siiski üksteisega sarnasemad kui nimisõna käändelõpuvariandid omavahel. Pöördsõna tunnusevariantide põhiline erinevus on selles, kas tunnus algab tugeva või nõrga sulghäälikuga. Vaid V mallis on tunnused teiste mallide omadest oluliselt erinevad. Selles mallis on tunnuse alguline *-d* keelemuutuse tagajärjel sarnastunud tüve viimase hääliku – *l*-, *n*- või *r*-ga.

Pööramismalli määramine

Tegusõnade pööramismalli määramisel pole silpide määramine nii oluline kui käändsõnade puhul. Pööramismallid sõltuvad hoopis enam tegusõna tüvevahelduste laadist: kas tüvi on astmevahelduslik, kujuvaheldusega või hoopis muutumatu tüvega. Selle kindlakstegemiseks tuleb võrrelda tegusõna A- ja B-tüve.

I pööramismall: tüüpsõnad *elama* ja *õppima*

I pööramismall on suurim tegusõna mall. Ta jaguneb kahte alltüüpi:

- 1) Muutumatu tüvega sõnad. Tüüpsõna *elama*
- 2) Nõrgeneva tüvega astmevahelduslikud sõnad. Tüüpsõna *õppima*

elama-tüübi järgi pöördub umbes 4500 sõna, *õppima*-tüübi järgi 1500. *elama*-tüüpi kuuluvad sõnad tunneb ära selle järgi, et nendel on nii A- kui ka B-tüvi täpselt ühesugused. *elama*-tüüpi sõnad võivad olla kahe-silbilised või ka pikemad. Silpide arv ei ole nende puhul oluline. *õppi*-mä-tüüpi sõnadel on A-tüvi nõrgas astmes ja B-tüvi tugevas.

II pööramismall: tüüpsõna *hüppama*

II pööramismalli kuuluvad vaid

- 1) Tugevneva tüvega astmevahelduslikud kujuvahelduseta sõnad. Tüüpsõna *hüppama*

hüppama-tüüpi sõnad tunneb ära selle järgi, et neil on A-tüvi tugevas astmes ja B-tüvi nõrgas. Mõlemad tüvevariandid lõppevad vokaaliga, st tegu on kujuvahelduseta sõnadega.

III pööramismall: tüüpsõna riidlema

1) Tugevneva tüvega *le*-lõpulised sõnad. Tüüpsõna *riidlema*.

riidlema-tüübi tunneb ära selle järgi, et sinna kuuluvate sõnade A-tüvi on tugevas astmes ja *le*-lõpuline (*riidle-n*), B-tüvi aga nõrgas astmes ja *l*-lõpuline (*riiel-nud*). Huvitav on märkida, et ka kolmesilbilised *le*-lõpulised sõnad (*rabelema*), mis kuuluvad I malli, võimaldavad moodustada III malli eeskujul lisaks tavalistele ka *l*-lõpulisid vorme (*rabele-takse* või *rabel-dakse*, *rabele-nud* või *rabel-nud*).

IV pööramismall: tüüpsõna söötma

1) nõrgeneva astmevaheldusega konsonantlõpulised sõnad. Tüüpsõna *söötma*

IV malli sõnad tunneb ära selle järgi, et nende A-tüvi on nõrgas astmes, B-tüvi aga tugevas astmes ja lõpeb *l*-, *n*-, *r*-, *s*-, *k*-, *p*-, *t*- või *d*-ga (*laul-nud*, *veen-nud*, *naer-nud*, *lask-nud*, *leid-nud*, *tap-nud* sööt-nud, *seis-nud*).

V pööramismall: tüüpsõna tulema

V pööramismalli kuulub 73 astmevahelduslikku sõna. Valdav enamik neist on harvaesinevad *ele*-lõpulised neljasilbilised sõnad, nagu *hellite-lema*, *keskustelega*, *mõtiskelema*, *lamaskelema* jne. Nendele lisaks kuulub selle malli alla ka viis kahesilbilist väga sagedast sõna: *olema*, *tulema*, *panema*, *minema* ja *surema*. Kõik nad pöörduvad ühtmoodi.

1) *l*-, *n*-, *r*-lõpulisel 1-silbilisel B-tüvega astmevahelduseta sõnad. Tüüpsõna *tulema*

2) *ele*-lõpulised astmevahelduseta sõnad. Tüüpsõna *oleskelema*

oleskelema-tüüpi sõnade äratundmisega raskusi ei tohiks olla, nad kõik lõppevad iseloomuliku *ele*-lõpuga, mis avaldub A-tüves. B-tüvi on neil samasugune nagu sõnal *tulema* (*oleskella*, *lamaskella* jne). *tulema*-tüüpi sõnad on kergem lihtsalt pähe õppida.

Erandid

Ühesilbilise pika vokaali või diftongiga sõnad (9 sõna) pöörduvad erandlikult. Alltoodud tabelis on esitatud nende sõnade *da*-tegevusnime, lihtmineviku, umbisikulise tegumoe, *tud*-kesksõna ja käskiva kõneviisi vorme. Enamik neist moodustatakse tunnuste ja lõppude lisamisel A-tüvele, kuid osa vorme, mis on halli fooniga esile toodud, moodustatakse erandlikku tüvekuju kasutades:

<i>saama</i>	<i>jääma</i>	<i>võima</i>	<i>jooma</i>	<i>tooma</i>	<i>sööma</i>	<i>käima</i>	<i>müüma</i>	<i>viima</i>
<i>saada</i>	<i>jääda</i>	<i>võida</i>	<i>juua</i>	<i>tuua</i>	<i>süüa</i>	<i>käia</i>	<i>müüa</i>	<i>viia</i>
<i>sain</i>	<i>jäin</i>	<i>võisin</i>	<i>jõin</i>	<i>tõin</i>	<i>sõin</i>	<i>käisin</i>	<i>müüsin</i>	<i>viisin</i>
<i>saadakse</i>	<i>jäädak-</i>	<i>võidak-</i>	<i>juuakse</i>	<i>tuuakse</i>	<i>süüakse</i>	<i>käiakse</i>	<i>müüakse</i>	<i>viitakse</i>
<i>saadud</i>	<i>jäädud</i>	<i>võidud</i>	<i>joodud</i>	<i>toodud</i>	<i>söödud</i>	<i>käidud</i>	<i>müüdud</i>	<i>viidud</i>
<i>saage</i>	<i>jääge</i>	<i>võige</i>	<i>jooge</i>	<i>tooge</i>	<i>sööge</i>	<i>käige</i>	<i>müüge</i>	<i>viige</i>

rabelema-tüüpi tegusõnade pööramine

rabelema-tüüpi tegusõnu on eesti keeles neljakümne ringis. Enamik neist on suhteliselt harva kasutusega, ega kuulu igapäevasesse sõnavarasse, nagu näiteks *kügelema*, *jamelema*, *kõhelema*, *näselema* jne. Laialt on kasutusel vaid väike osa *rabelema*-tüüpi tegusõnadest: *tegelema*, *kõnelema*, *rüselema*, *muhelema*, *sügelema*. Varem tohtis neid sõnu pöörata vaid *riidlema*-tüübiga sarnaselt, st õige oli *rabelda*, *rabelnud*, *rabeldakse*. Kuna mainitud sõnarühm on suhteliselt väike, siis päriselt selline pööramisviis keelde ei juurdunud. Inimesed lihtsalt ei suutnud neid reegleid aktiivselt kasutada. Järjest hakkasid sagenema juhud, kui *rabelema*-tüüpi tegusõnu pöörati nagu lihtsaid astmevahelduseta ühetüvelisi tegusõnu, st *elama*-tüübi järgi. 1981. aastal otsustas õigekeelsuskomisjon, et kui tegelik keelekasutus on normingust nii palju kõrvale kaldunud, siis ei jää muud üle, kui muuta normingut. Sellest alates on *rabelema*-tüüpi tegusõnu lubatud pöörata nii I kui ka III pööramismalli järgi:

	I mall	III mall
	<i>elama</i>	<i>riidlema</i>
da-tegevusnimi	<i>rabeleda</i>	<i>rabelda</i>
ma-tegevusnimi	<i>rabelema</i>	<i>rabelema</i>
1. isik	<i>rabelen</i>	<i>rabelen</i>
nud-kesksõna	<i>rabelenud</i>	<i>rabelnud</i>
umbisik. tegumood	<i>rabeletakse</i>	<i>rabeldakse</i>

KOLMESILBILISI *ele*-LÕPULISI TEGUSÕNU
(*rabelema*-TÜÜP) VÕIB PÖÖRATA NII *elama*-
KUI KA *riidlema*-TÜÜBI JÄRGI

rabelema-tüüpi sõnade tüübivahetus on tegelikult keeles üsna tavaline nähtus. Selliste muutuste põhjused on tunnetuslikku laadi: kui keelekönelejad enam täpselt ei mäleta, kuidas mingit sõna muudetakse, siis hakkavad nad teda muutma mõne teise malli järgi, mida nad tunnevad ja mis nende sõnadega kõige paremini kokku sobib. Nähtust, mille puhul sõnu (või muid keelenähtusi) hakatakse tarvitama nendega sarnaste sõnade (või muude keelenähtuste) eeskujul, nimetatakse analoogiaks.

õppima- ja muutuma-tüüpi tegusõnade pööramine

Umbes samalaadne muutus on aset leidnud ka terve rea tegusõnade puhul, mis kuuluvad kas I pööramismalli *õppima*-tüüpi või sama malli *elama*-(*muutuma*)-tüüpi. Tänapäeva eesti kirjakeeles võib neid sõnu pöörata nii astmevahelduslikult kui astmevahelduseta. Varem oli osa neist lubatud pöörata vaid astmevahelduslikult ja teist osa vaid astmevahelduseta. Kuna tegelikus kõnepruugis hakkas analoogia mõjul osal sõnadest see piir hägustuma, siis lubas õigekeelsuskomisjon 1981. aastal selliseid sõnu pöörata mõlemat moodi. Et muutus on haaranud vaid osa sõnu, siis rakendub ka õigekeelsuskomisjoni otsus vaid nendele. Need tegusõnad on esitatud

allpool loeteluna, kus on ühtlasi ühe iseloomuliku vormi põhjal osutatud, mille poolest üks muutmisviis teisest erineb:

<i>lõppema</i>	<i>lõppeb</i>	ehk	<i>lõpeb</i>
<i>sulgema</i>	<i>sulgeb</i>	ehk	<i>suleb</i>
<i>hällbima</i>	<i>hällbib</i>	ehk	<i>hällvib</i>
<i>küündima</i>	<i>küündib</i>	ehk	<i>küünib</i>
<i>lehtima</i>	<i>lehtib</i>	ehk	<i>lehib</i>
<i>lekkima</i>	<i>lekkib</i>	ehk	<i>lekib</i>
<i>pürgima</i>	<i>pürgib</i>	ehk	<i>pürib</i>
<i>settima</i>	<i>settib</i>	ehk	<i>setib</i>
<i>sulgima</i>	<i>sulgib</i>	ehk	<i>sulib</i>
<i>süttima</i>	<i>süttib</i>	ehk	<i>sütib</i>
<i>tekkima</i>	<i>tekkib</i>	ehk	<i>tekib</i>
<i>vettima</i>	<i>vettib</i>	ehk	<i>vetib</i>
<i>hukkuma</i>	<i>hukkub</i>	ehk	<i>hukub</i>
<i>kaikuma</i>	<i>kaikub</i>	ehk	<i>kaigub</i>
<i>rappuma</i>	<i>rappub</i>	ehk	<i>rapub</i>
<i>sattuma</i>	<i>sattub</i>	ehk	<i>satub</i>
<i>soiguma</i>	<i>soigub</i>	ehk	<i>soiub</i>
<i>vappuma</i>	<i>vappub</i>	ehk	<i>vapub</i>
<i>võppuma</i>	<i>võppub</i>	ehk	<i>võpub</i>

Analoogia

Ülalpool selgus, et osa eesti keele tegusõnadest on analoogia mõjul vahetanud oma muutkonda. Vaatleme lähemalt, mis on analoogia, millist mõju ta inimese elus etendab ja kuidas ta mõjutab meie keelt.

Sõna-sõnalt tähendab analoogia kahe nähtuse või objekti osade sarnasust. Traditsiooniliselt väljendatakse analoogiat järgmise võrduse abil $A:B = C:X$, näiteks $ISA : POEG = EMA : TÛTAR$. See võrdus väljendab isa ja poja mõiste vahelise seose analoogiat ema ja tütre mõiste vahelise seosega: mõlemal pool võrdusmärki on väljendatud samast soost lapsevanema ja lapse vahelist seost.

Nähtuste analoogia otsimine ja leidmine on sügavalt inimlik nähtus, üks intellektuaalse tegevuse aluseid. Analooget kasutatakse teaduses ja hariduses, kui uusi ja keerulisi nähtusi seletatakse tuntud ja lihtsate abil. Selles õpikus näiteks kasutatakse keele struktuuri iseärasuste seletamiseks Lego-analoogiat,

mis on igale lapselegi selge. Ka kunst ja kirjandus kasutavad sageli analoogiat, et mõtet paremini edasi anda.

Ilma liialdamata võib öelda, et terve maailm on täis analoogiaid. Mõni analoogia on nii iseenesestmõistetav, et torkab igäihele silma, mõni on aga väga varjatud. Oma analoogialeidmise võimet saab igäüks proovida analoogiavõrdust lahendades (leida tuleb X):

LAEV : PURI = LENNUK : X

Lahenditena võiksid kõne alla tulla nii tiivad kui ka propeller, olenevalt sellest, kas lähtuda asjaolust, et nii purjed kui ka tiivad võimaldavad neil sõiduvahendeil liikuda, või sellest, et purjed ja propeller muudavad energia liikumiseks. Ei üks ega teine lahendus ole vääri ega ainuõige. Analoogia lihtsalt väljendab mingit seost, aga seoseid võib olla väga erinevaid.

Täpselt sama on lugu ka keelega. Kui keelde tuleb mingi uus sõna, mida keegi varem ei ole kuulnud, siis ei ole ka teada, millise malli järgi ta muutub. Võtame ühe lihtsa näite: *sand*. Oletame, et te tahate seda sõna kasutades öelda: *ostsin poest ühe X*. Selleks tuleb aga teada, milline on sõna *sand* omastava käände vorm. Siin hakkabki tööle analoogia. Alateadlikult moodustab keelekõneleja analoogiavõrduse, mille abil leiab sõna omastava käände vormi. Analogiavõrdust on aga võimalik moodustada erineval moel:

BLOND : BLONDI = SAND : SANDI

KAND : KANNA = SAND : SANNA

Ka siin ei ole üks lahendus õigem või väär, esimene on lihtsalt eesti keeles tavalisem ja sagedasem kui teine. Kui keelde tuleb uusi sõnu, siis lähevad nad tavaliselt sellisesse muuttüüpi, mis sobib neile kõige paremini.

Samamoodi paigutuvad keeles sõnad ümber ühest muuttüübist teise. Seegi toimub analoogia põhjal. Tavaliselt on nii, et mingi väikse ja keerulise muuterühma sõnad lähevad analoogia mõjul üle suurematesse tüüpidesse. Just nii on toimunud ka *rabelema-* ja *muutama-* tüüpi sõnadega: nad on analoogia mõjul üle läinud teise, sagedamasse ja tavalisemasse muuttüüpi.

Kõige sagedamini kuuleb analoogiavorme väikeste laste kõnes. Sellised vormid, nagu *nugaga*, *õdele*, *jooksesin*, *heam* (pro *parem*) jne on laste kõnes tavalised. See tuleb asjaolust, et lapsed ei ole nende sõnade õiget muutmist veel jõudnud ära õppida ja kasutavad vormimoodustuses analoogiat. Ka täiskasvanud moodustavad vahel analoogiavorme. Ühekordne analoogiavorm on lihtsalt keeleviga, kuid kui paljud inimesed seda kordavad, siis toimub keeles muutus. Tundub, et praeguses eesti keeles kipub näiteks sõna *õlu* käänamine muutuma sõna *elu* käänamise analoogial – *õlu* : *õlu* : *õlu*. Kui see nii jääbki, siis on keeles toimunud analoogiamuutus. Analoogia on üks tähtsamaid keele muutumise mehhanisme.

ÜLESANDED

Ülesanne 82. Leia alltoodud sõnade A- ja B-tüvi.

laulma, reetma, kultiveerima, töötleva, väänleva, juhtuma, valvama, sammuma, hälbima, koristama, rüseleva, armistuma, kiratsema, lahkuma, plärisema, transportima, tupsutama, jagama

Ülesanne 83. Määra alltoodud tegusõnade pööramismall ja tüüpsõna.

järel dama, vallateleva, magama, tõusma, avanema, kraadima, reklaamima, seisema, küttima, kõhkleva, ütleva, joondama, kogelema, jootma, tarbima, minema, kõneleva

Ülesanne 84. Millist tüvevarianti (A- või B-tüve) kasutades moodustatakse järgmiste sõnade umbisikulise tegumoe ja kaudse kõneviisi vormid?

segama, haugatama, pulseerima, mässima, spurtima, liikuma, vehklema, võistlema, veenma, sõitma, keskustelema, maksma

Ülesanne 85. Moodusta alltoodud sõnadest kõik lubatud umbisikulise tegumoe oleviku vormid.

settima, surema, amelema, sulgima, tõreleva, süttima, tegeleva, vettima, niitma, hüpiteleva, hukkuma, ulguma, kiikuma, tihkuma, kõngema, kulgema, olesklema

Ülesanne 86. Igas tulbas on üks sõna, mis sinna ei sobi. Leia sõnad ja paiguta nad sobivasse tulpa.

<i>vormima</i>	<i>lendama</i>	<i>sõitma</i>	<i>suudleva</i>	<i>päästma</i>	<i>olema</i>
<i>jonnima</i>	<i>šoppama</i>	<i>kakleva</i>	<i>põiklema</i>	<i>vettima</i>	<i>tulema</i>
<i>sortima</i>	<i>surema</i>	<i>kestma</i>	<i>võimleva</i>	<i>magama</i>	<i>panema</i>
<i>selgitama</i>	<i>näppama</i>	<i>paistma</i>	<i>ütleva</i>	<i>harjutama</i>	<i>minema</i>
<i>haukuma</i>	<i>korjama</i>	<i>lüpsma</i>	<i>palkama</i>	<i>sügama</i>	<i>keskustelema</i>
<i>sõeluma</i>	<i>riivama</i>	<i>kurtma</i>	<i>taidleva</i>	<i>kirjutama</i>	<i>kriuksuma</i>

18. PEATÜKK

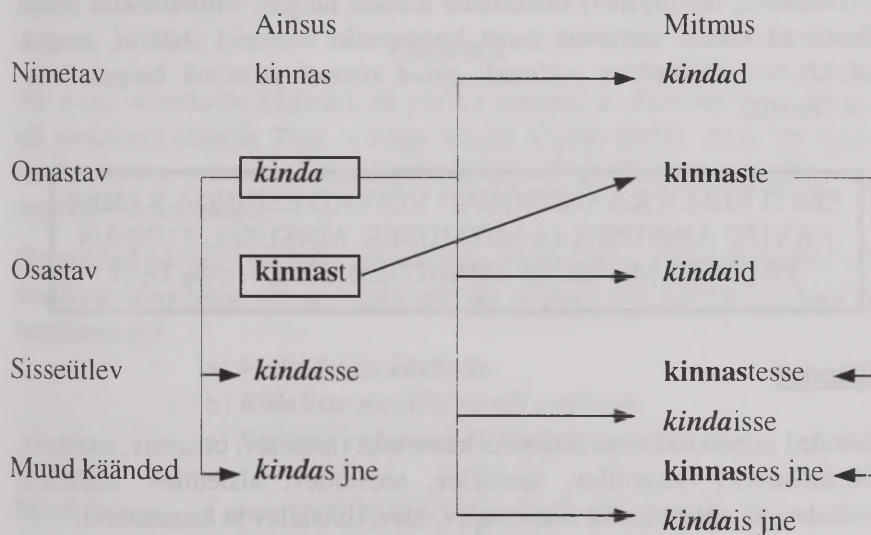
KÄÄNDED JA ARV. ABSTRAKTSED JA KONKREETSED KÄÄNDED

KÄÄNETE FUNKTSIOONID

Eesti keele käänete süsteem

Eesti keeles on 14 käänet ja 28 käänevormi: 14 ainsuses ja 14 mitmuses. Kõige levinum käänevormide moodustamisviis on kändelõppude lisamine tüvele ehk aglutinatsioon. Kõik käänevormid moodustatakse sõna A-tüve või B-tüve baasil. A-tüvest moodustatakse ainsuse *sse*-lõpuline sisseütlev, seesütlev, seestütlev, alaleütlev, alalütlev, alaltütlev, saav, rajav, olev, ilmaütlev ja kaasütlev ning mitmuse nimetav. Esimeses käänemismallis moodustatakse ka mitmuse osastav A-tüvest. B-tüve baasil moodustatakse ainsuse osastav ja lühike sisseütlev ning mitmuse omastav, osastav, sisseütlev, seesütlev, seestütlev, alaleütlev, alalütlev, alaltütlev, saav, rajav, olev, ilmaütlev ja kaasütlev. Kõik käändsõnad (nimi-, oma- ja asesõnad) känduvad sarnaselt.

Kuidas käänevorme A-tüve ja B-tüve põhjal moodustatakse, kujutab alltoodud skeem:

Arv: ainsus ja mitmus

Valdav enamik eesti keele käändsõnadest saab esineda ainsuses ja mitmuses. Ainsusel puudub tunnus, st ainsuslik sõnavorm koosneb vaid sõnatüvest ja käändelõpust. Mitmuse tunnused on *-d*, *-de*, *-te* ja *-i*, mis esinevad erinevates käänamismallides ja mitmuse vormides: tunnus *-d* mitmuse nimetavas, tunnus *-de/-te* esineb kõigis teistes mitmuse vormides, välja arvatud osastav ja tunnus *-i* esineb mitmuse osastavas, sisseütlevas, seesütlevas, seestütlevas, alaleütlevas, alalütlevas, alaltütlevas ja saavas.

II ja IV käänamismalli sõnades on võimalik mitmust väljendada vokaalivahelduse teel. Sellist mitmust kutsutakse tüvemitmuseks, sest mitmust ei väljenda tunnus, vaid tüvevariant tervikuna. Tüvemitmus esineb samades käänetes kus *i*-mitmuski. Tüvemitmust kasutatakse enamasti vaid kirjallikus kõrgstiilis.

DE-MITMUS	<i>vihikud, lammastel, maakondadel, kanadega,</i>
I-MITMUS	<i>vihikuid, lambaid</i> -----
TÜVEMITMUS	----- <i>maakondi, kanu</i>

Mõningatel sõnadel puudub kas ainsuse või mitmuse paradigma. Selliseid sõnu kutsutakse ainsuslikeks või mitmuslikeks sõnadeks. Ainsuslikke sõnu esineb aineid (*raud, kuld, vask*), tundeid (*armastus, headus*) ja kooslusi (*kodanlus, intelligents*) tähistavate sõnade hulgas. Mitmuslikud sõnad tähistavad kahest sarnasest osast koosnevaid esemeid (*käärid, tangid, püksid*), mõnd tähtpäeva (*pulmad, peied, ristsed*) ja mõnd haigust (*rõuged, leetrid*).

EESTI KEELE KÄÄNDSÕNAD VÕIVAD ESINEDA KAHES ARVUS: AINSUSES JA MITMUSES. AINSUSEL TUNNUS PUUDUB. MITMUSE TUNNUSED ON *d*, *-te*, *-de* JA *-i*

Käänded

Käänded jagunevad abstraktseteks kääneteks (nimetav, omastav, osastav), kohakääneteks (sisseütlev, seesütlev, seestütlev, alaleütlev, alalütlev, alaltütlev) ja erikääneteks (saav, rajav, olev, ilmaütlev ja kaasütlev).

Abstraktsed käänded

Abstraktsed käänded ei kannu mingit kindlat tähendust, neid kasutatakse selleks, et edasi anda sõnadevahelisi seoseid lauses: milline on alus, milline sihitis, milline omaja.

Nimetav

Nimetav kääne on kõige neutraalsem. Tal puudub ka käändelõpp. Nimetava käände tähtsaim funktsioon on nimetada asju ja tähistada lause alust, st seda, kes teeb midagi või lihtsalt on (näide a). Umbisikulises tegumoes, kus lausel puudub alus, võib nimetavas käändes olla täissihitis (b). Täissihitis on nimetavas käändes ka käskivas kõneviisis (c).

- a) *Lambad söövad aasal rohtu.*
- b) *Lambad viiakse turule.*
- c) *Otsi lambad üles!*

Seega võib öelda, et nimetava käände ülesanne ehk funktsioon on tähistada lauses kõige tähtsamat nimisõna. Tavaliselt on selleks lause alus (tegija või olija), kui aga alus puudub – umbisikulises tegumoes ja käskivas kõneviisis – siis on lause kõige tähtsam nimisõna sihitis.

Omastav

Nii nagu nimetaval käändel, ei ole ka omastaval käändelõppu. Varem oli omastava käände lõpp *-n* nagu soome keeles tänini, kuid see kadus keelemuutuse tulemusel. Säilinud on ta vaid üksikuis liitsõnades nagu *maantee* ja *Soontaga*.

Omastaval käändel on kaks tähtsat ülesannet: temaga väljendatakse ainsuslikku täissihitist (a) ja kuuluvust nii otseses (b) kui ka kaudses tähenduses (c).

- a) *Malle leidis käekella.*
- b) *Külaliste mantlid pandi rippuma.*
- c) *Sadama rajatised olid juba vanad.*

Morfoloogias on omastaval käändel äärmiselt oluline roll, kuna temast moodustatakse peaaegu kõigi teiste käänete vormid (vt lk 131).

Osastav

Osastava käände põhiülesanne on väljendada osasihitist (a). Peale selle väljendatakse osastavaga ka osaalust (b), arvsõna laiendit (c) ja hulgasõna laiendit (d).

- a) *Ema kasvatab aias lilli.*
- b) *Aias kasvab lilli.*
- c) *Bussis istub kaks õpilast.*
- d) *Ema ostis palju piima.*

ABSTRAKTSED KÄÄNDED VÄLJENDAVAD SÕNADEVAHELISI SEOSEID LAUSES

Kohakäänded

Kohakäändete peaülesanne on väljendada ruumilisi tunnuseid: suunda, paika ja lähet. Vastavalt sellele, mis laadi suhet väljendatakse, jagunevad kohakäänded sisekoha- ja väliskohakäändeteks. Sisekohakäänded on sisseütlev, seesütlev ja seestütlev. Nad väljendavad sissepoole suundumist, seesolemist ja lähtumist seestpoolt. Väliskohakäänded on alaleütlev, alalütlev ja alaltütlev. Nad väljendavad suundumist millegi peale, olemist millegi peal ja lähtumist millegi pealt.

Sisseütlev

Sisseütlevat kasutatakse põhiliselt ruumilise (a) ja ajalise suuna (b) väljendamisel. Sisseütlevaga saab veel märkida seisundisse sattumist (c). Mõne tegusõnaga koos võib sisseütlev väljendada ka isikut, kellele tegevus on suunatud (d) või põhjust (e).

- a) *Minister istus autosse.*
- b) *Ekspeditsiooni algus jäi septembrisse.*
- c) *Laps jäi leetritesse.*
- d) *Koletis armus kaunitarisse kohe.*
- e) *Neiu suri tiisikusse.*

Seesütlev

Seesütlevat kasutatakse põhiliselt koha (a) ja aja (b) väljendamisel. Peale selle on seesütleva käändega võimalik väljendada ka seisundit (c), silmapaistvat võimet (d) ja viisi (e). Mõned tegusõnad nõuavad seesütlevat käänat oma laienditelt (f). Sellisel juhul ei kanna seesütlev mingit selget tähendust.

- a) *Haige lamab voodis.*
- b) *Minu sünnipäev on detsembris.*
- c) *Poiss on palavikus.*
- d) *Tantsimises ei ole talle võrdset.*
- e) *Pidu läheb vanas vaimus edasi.*
- f) *Ma olen selles veendunud.*

Seestütlev

Seestütlevat kasutatakse põhiliselt lähtepunkti (a) ja ajalise alguspunkti (b) märkimiseks. Lisaks sellele kasutatakse seestütlevat ka siis, kui on vaja tähistada materjali, millest miski on tehtud (c), võrdlusalust (d), kehaosa, mida tegevus haarab (e), ja tegijat (f). Ka mõned verbid (*loobuma, hoiduma*) nõuavad seestütlevat käänat (g). Sellisel puhul ei ole seestütleval mingit konkreetset tähendust.

- a) *Mees võttis põuest püstoli.*
- b) *Ta töötas juba hommikust alates.*
- c) *Sõrmus oli tehtud puhtast kullast.*
- d) *Tema jookseb kõigist kiiremini.*
- e) *Vanamees on vist peast segane.*
- f) *Temast võib kõike oodata.*
- g) *Suitsetamisest on targem hoiduda.*

Alaleütlev

Alaleütlevat kasutatakse põhiliselt ruumilise (a) ja ajalise (b) suuna väljendamisel nagu sisseütlevatki. Erinevus on selles, et sisseütlev on sisekohakääne, alaleütlev aga väliskohakääne. Lisaks märgib alaleütlev veel adressaati (c) ja sihti (d). Alaleütlev esineb ka mõningate verbide laiendina, sel juhul tal konkreetne tähendus puudub (e).

- a) *Poiss pani kommid lauale.*
- b) *Kohtumine määrati ülehomsesele.*
- c) *Tüdrukule kingiti mootorratas.*
- d) *Jõudsin lõpuks eesmärgile.*
- e) *Sõdurid alluvad ohvitserile*
Eelistan praele magustoitu.

Alalütlev

Alalütlev väljendab kohta (a) ja aega (b), omajat (c), vahendit (d) ja tegevussubjekti, kui tegusõna on *ma-* või *da-*tegevusnimes (e). Alalütlev esineb ka mõnede tegusõnade (*tuginema, peatuma*) laiendina, sel juhul tal selge tähendus puudub (f).

- a) *Raamatud vedelesid põrandal.*
- b) *Koosolek toimub kolmapäeval.*
- c) *Mul on kodus arvuti.*
- d) *Ma oskan arvutil kirjutada.*
- e) *Lastel tuli õppima hakata.*
- f) *Õpetaja peatus põhjalikult käänete funktsioonidel.*

Alaltütlev

Alaltütlevaga väljendatakse lähte kohta (a) ja ajalist alguspunkti (b), teate või asja lähteallikat (c) ning omadust (d).

- a) *Ema tuli turult.*
- b) *Pidu lükati kolmapäevalt reedele.*
- c) *Kuulsin sõpradelt häid uudiseid.*
- d) *Ta on olemuselt rahulik inimene.*

KOHAKÄÄNDED VÄLJENDAVALD ENAMASTI
RUUMILISI TUNNUSEID: SUUNDA, PAIKA JA LÄHET

Erikäänded

Saav

Saava käändega väljendatakse seisundit, mis kellelgi võib olla olevikus (a) või tulevikus (b), tähtaega (c), teatud ajavahemikku (d) ja otstarvet (e).

- a) *Ta on meie koolis õpetajaks.*
- b) *Suureks saades hakkab kirjanikuks.*
- c) *Töö olgu valmis esmaspäevaks.*
- d) *Ta läheb kaheks kuuks skaudilaagrisse.*
- e) *Ostsin selle vaasi kinkimiseks.*

Rajav

Rajava käändega väljendatakse ruumilist (a) ja ajalist piiri (b).

- a) *Armunud jalutasid kirikuni.*
- b) *Siis nad suudlesid hommikuni.*

Olev

Oleva käändega väljendatakse olekut (a), ametis olemist (b) ja otstarvet (c).

- a) *Kooli jõudsid nad väsinutena, kuid õnnelikena.*
- b) *Kohe hakkasid nad tööle korrapidajatena.*
- c) *Garderoobi kasutasid nad oma kohtumispaigana.*

Ilmaütlev

Ilmaütlev käänne väljendab kellestki või millestki ilmaolekut.

Ühtegi vahetundi ei suutnud nad teineteiseta olla.

Kaasaütlev

Kaasaütlevaga väljendatakse vahendit (a), ajavahemikku (b) ja kaasasolu (c).

- a) *Pärast tunde sõitsid nad tüdruku mootorrattaga ujuma.*
- b) *Kahe tunniga suutsid nad ennast veidi jahutada.*
- c) *Siis läksid nad sõpradega koduseid ülesandeid tegema.*

Grammatikaliseerumine

Eesti keele neli viimast käännet on teiste käännetega võrreldes kuidagi isemoodi. Kõigi teiste käänete puhul on omadussõna ja nimisõna alati samas käändes (*rohelistes konnas, rohelistest konnast* jne), aga *ni-na-ta-ga*-käänete puhul jääb omadussõna omastavasse (*rohelise konnani, rohelise konnana, rohelise konnata, rohelise konnaga*). On veel teinegi iseärasus. Loetelu puhul on loetelu liikmed alati ühes käändes (*Jaanus andis emale, isale, õele ja vennale kommi.*) Erandi moodustavad jällegi *ni-na-ta-ga*-käänded, mille puhul ainult loetelu viimasel liikmel on käändelõpp, kõik ülejäänud liikmed on aga omastavas käändes (*Jaanus läks ema, isa, õe ja vennaga teatrisse*). Tahtmatult tekib küsimus, miks see nii on. Miks peaksid mõned käänded olema teistsugused kui teised?

Lähemal uurimisel selgub, et *ni-na-ta-ga*-käänete iselaadsus tuleneb sellest, et need käändelõpud käituvad nagu iseseisvad sõnad, mitte nagu käändelõpud. Selles on lihtne veenduda, kui võrrelda neid kaassõnakonstruksioonidega. Kaassõnad on muutumatud sõnad, mis annavad nimisõnale umbes samalaadseid tähendusi nagu käändelõpud, kuid nad ei liitu nimisõna külge (*laua peale, laua alla, laua sisse* jne). Kui me kirjutaksime ka *ni-na-ta-ga*-käändelõpud nimisõnast lahku, siis oleks nende ja kaassõnade sarnasus täielik: mõlema puhul on nimisõnale eelnev omadussõna omastavas käändes ja loetelu puhul lisandub kaassõna ainult loetelu viimasele liikmele just nagu *ni-na-ta-ga*-käändelõpudki:

<i>armsa õe juurde</i>	<i>Jaanus läks oma isa ja armsa õe juurde teatrisse.</i>
<i>armsa õe ni</i>	<i>Jaanus läks oma isa ja armsa õe ga teatrisse.</i>
<i>armsa õe na</i>	
<i>armsa õe ta</i>	
<i>armsa õe ga</i>	

Seega võib öelda, et teatud mõttes on *ni-na-ta-ga*-käänded rohkem kaassõnade kui käändelõppude moodi. Kaassõnadest erinevad *ni-na-ta-ga*-käändelõpud selle poolest, et nad liituvad tihedasti oma nimisõna külge ja on lühemad kui kaassõnad.

Asja muudab veelgi huvitavamaks see, et eesti keele kõige varasemates trükistes esineb kaasäitleva käände lõpp kujul *kaas*, mida ei kirjutatud nimisõnaga kokku: *isa kaas = isaga*. See tähendab, et kaasäitleva käände lõpp oligi kunagi kaassõna, nagu *all* või *peale* või *juures*. Arvata võib, et sama oli lugu ka teiste *ni-na-ta-ga*-käänetega, mis käituvad samamoodi.

Nähtust, et iseseisvad sõnad muutuvad aja jooksul käändelõppudeks, on täheldatud ka paljude teiste keelte juures. Seda on hakatud nimetama grammatikaliseerumiseks, mis tähendab iseseisvate sõnade muutumist keele grammatika osaks. Arvatakse koguni, et kõik tänapäevased käändelõpud on kunagi olnud iseseisvad sõnad. See on päris tõenäoline.

Kogu grammatikaliseerumisprotsess toimub umbes niimoodi: kõigepealt muutub kaassõna tähendus üldisemaks, mis võimaldab teda kasutada väga erinevate suhete väljendamiseks (vaata, kui palju erinevaid tähendusi on näiteks eesti keele kohakäänetel, kaassõnadel on tavaliselt üks või kaks). Seetõttu hakatakse kaassõna kõnes sagedamini kasutama. Keeles on aga niimoodi, et mida sagedasem sõna, seda lühemaks ta häälikumuutuste tõttu kulub. Niisiis hakkab kaassõna kuluma. Kui ta on juba küllalt lühikeseks kulunud, hakatakse teda eelseisva sõnaga kokku hääldama. Süntakiliselt käitub ta aga veel kaua aega nagu kaassõna. Eesti keele *ni-na-ta-ga*-käänded on praegu sellel arenguastmel. Paarisaja aasta möödudes võib ka selliste käänete süntakiline käitumine muudatada analoogia mõjul teiste käänete sarnaseks. Eesti keele kohakäänded on oma arengus juba nii kaugele jõudnud. Lõpuks võivad häälikumuutused käändelõpu hoopis ära süüa, nagu on juhtunud omastava käände lõpuga. See ongi grammatikaliseerumise viimane etapp. Kunagine kaassõna on käinud läbi pika arengutee käändelõpuna ning viimaks keelest kadunud, jättes endast alles vaid tüvevahelduse ja tähenduse.

ÜLESANDED

Ülesanne 87. Leia alltoodud Ilmar Laabani mitte-teradest kõik abstraktsed käänded, kohakäänded ja erikäänded.

Rroosi Selaviste saadab mulle talle, et saadaksin talle mulle; mina saadan neid, ja teel saavad neist saadan ja neid. Rroosi Selaviste atemaatilises muusikas sünnib ka maasikaist uusi matemaatikaid.

Ülesanne 88. Millised poolpaksult trükitud käändevormid tähistavad omajat, millised objekti ja millised tegijat?

Teel jalutab inimesi. Osta mulle kell. Isa mantel on raske. Noormees võttis naise. Pudelid visati minema. Raha ei ole. Lehmad söövad rohtu.

Ülesanne 89. Millist tähendust kannavad käändelõpud poolpaksult trükitud sõnades?

Isa ostis tütrele poest pliatsid. Ta pani ostu taskusse. Teisipäevani on selle asjaga kombes. Hiljem hakkab temata igav. Lendurina on huvitav töötada. Sain emalt häid uudiseid. Autojuhiks ma küll ei hakka. Selles ei ole kahtlust. Aknast puhus sisse külma tuult. See mees on maalt. Mees lõikas noaga roosidelt õisi.

Ülesanne 90. Moodusta lauseid, kus sõna viiul tähistab arvsõna laiendit, täissihitist, kohta, ruumilist piiri, ilmaolekut, omajat, vahendit, lähtekohta.

19. PEATÜKK

TEGUSÕNA PÖÖRDELISED JA KÄÄNDELISED VORMID

Pöördelised ja käändelised vormid

Eesti keele muutuvad sõnad jagunevad käändsõnadeks ja pöörd sõnadeks. Käändsõnad, nagu me eelmises peatükis veendusime, muutuvad käändes ja arvus. Pöörd sõnad ehk tegusõnad muutuvad pööretes ning aja, tegumoe, kõneviisi ja kõne vormides. Käändsõnad ei saa neis vormides muutuda. Tegusõnadel on aga lisaks pöördeliste vormidele ka käändelised vormid. Käändelised vormid on sellised tegusõna vormid, mis võivad muutuda käändes ja teatud juhtudel ka arvus. Seega on tegusõnadel rohkem erinevaid vormivõimalusi kui käändsõnadel.

TEGUSÕNADEL ON PÖÖRDELISED JA KÄÄNDELISED VORMID. KÄÄNDSÕNADEL ON AINULT KÄÄNDELISED VORMID

Tegusõna pöördelised vormid väljendavad isikut ja arvu (*mina, sina, tema, meie, teie, nemad*), aega (olevik, minevik), kõneviisi (kindel, tingiv, käskiv, kaudne), tegumoodi (isikuline, umbisikuline) ja kõnet (jaatav, eitav).

Käändelised vormid väljendavad tegevust üldiselt, ilma isikut, aega ja kõneviisi määratlemata. Tegusõna käändelised vormid on tegevusnimed (*ma-tegevusnimi* ja *da-tegevusnimi*) ja kesksõnad (oleviku kesksõna ja mineviku kesksõna).

TEGUSÕNA PÖÖRDELISED VORMID ON KÕIK ISIKULISE JA UMBISIKULISE TEGUMOE KINDLA, TINGIVA, KÄSKIVA JA KAUDSE KÕNEVIISI VORMID. KÄÄNDELISED VORMID ON *ma-* JA *da-*TEGEVUSNIME NING OLEVIKU JA MINEVIKU KESKSÕNA VORMID

Tegusõna pöördelised vormid

Isik ja arv

Eesti keeles on kolm isikut (*mina, sina ja tema*) ning kaks arvu: ainsus ja mitmus. Kui isikud esinevad mitmuses, siis on nad kujul *meie, teie, nemad*.

	Ainsus	Mitmus
1. isik	<i>mina</i>	<i>meie</i>
2. isik	<i>sina</i>	<i>teie</i>
3. isik	<i>tema</i>	<i>nemad</i>

Isikut ja arvu väljendavad ülaltoodud isikulised asesõnad, kuid ka tegusõna pöördelõpud. Pöördelõpud on esitatud alltoodud tabelis poolpak-sus trükis.

	AINSUS	MITMUS
1. ISIK	<i>jooksen</i>	<i>jookseme</i>
2. ISIK	<i>jooksed</i>	<i>jooksete</i>
3. ISIK	<i>jookseb</i>	<i>jooksevad</i>

Nagu tabelist nähtub, väljendavad pöördelõpud ühtaegu nii isikut kui ka arvu, mitmuse väljendamiseks omaette tunnus puudub. Pöördelõpud (välja arvatud ainsuse ja mitmuse 3. isik) on tekkinud aja jooksul grammatikaliseerumise tulemusel isikulistest asesõnadest.

Aeg

Aegasid on eesti keeles kaks: olevik ja minevik. Minevik jaguneb kolmeks erinevaks ajamõõtmeks: lihtminevikuks, täisminevikuks ja enne-minevikuks.

Olevikul puudub tunnus, sest ta on kõige tavalisem ajavorm. Tunnusteta vorme nimetatakse markeerimata vormideks. Lihtmineviku tunnused on *-s, -si, -is* või *-i* olenevalt verbi pööramismallist ja ka sellest, millise

pöördega on parajasti tegemist. Mõningase ülevaate lihtmineviku tunnuse varieerumisest annab alltoodud tabel:

	AINSUS			MITMUS		
1. ISIK	<i>õppisin</i>	<i>söötsin</i>	<i>tulin</i>	<i>õppisime</i>	<i>söötsime</i>	<i>tulime</i>
2. ISIK	<i>õppisid</i>	<i>söötsid</i>	<i>tulid</i>	<i>õppisite</i>	<i>söötsite</i>	<i>tulite</i>
3. ISIK	<i>õppis</i>	<i>söötis</i>	<i>tuli</i>	<i>õppisid</i>	<i>söötsid</i>	<i>tulid</i>

Täisminevik moodustatakse verbi *olema* olevikust, millele lisatakse *nud*-kesksõna:

<i>mina</i>	<i>olen</i>	} <i>kirjutanud</i>
<i>sina</i>	<i>oled</i>	
<i>tema</i>	<i>on</i>	
<i>meie</i>	<i>oleme</i>	
<i>teie</i>	<i>olete</i>	
<i>nemad</i>	<i>on</i>	

Täisminevikuga väljendatakse möödunud tegevuse resultaati (*Ma olen seda filmi näinud*), protsessi (*Ma olen sind kogu aeg armastanud*), olekut (*Ma olen armunud*), aga ka tulevikku tingimuslauses (*Ma hakkän õppima, kui ma olen selle filmi ära vaadanud*).

Enneminevik moodustatakse verbi *olema* lihtminevikust, millele lisatakse *nud*-kesksõna:

<i>mina</i>	<i>olin</i>	} <i>kirjutanud</i>
<i>sina</i>	<i>olid</i>	
<i>tema</i>	<i>oli</i>	
<i>meie</i>	<i>olime</i>	
<i>teie</i>	<i>olite</i>	
<i>nemad</i>	<i>olid</i>	

Enneminevik väljendab minevikus, enne kõne- või kirjutamishetke lõppenud tegevuse resultaati (*Ta oli palju vanemaks jäänud*), olekut minevikus (*Ta oli väga armunud*) ja tegevuse eelnemist mingile teisele tegevusele, mida tähistatakse lihtminevikuga (*Kui Arno isaga koolimajja jõudis, olid tunnid juba alanud*).

Tuleviku väljendamiseks eesti keeles omaette grammatilised vahendid puuduvad. See ei tähenda, nagu ei saaski eesti keeles tulevikku väljendada. Saab küll, ainult selleks tuleb kasutada omaette sõnu, mis viitavad tulevikule, näiteks: *Homme lähen maale. Kunagi hakkab filminäitlejaks*. Seejuures on tegusõna olevikus just nagu olevikule viitavate lausetegi puhul.

On veel teinegi võimalus tulevikku väljendada. Seda tehakse nn *saama*-konstruktsiooni abil:

*Meil saab olema üheskoos väga lõbus.
Seda selli saab sa veel tundma!*

Kõneviis

Eesti keeles on neli kõneviisi: kindel, tingiv, käskiv ja kaudne kõneviis. Kõneviisi abil väljendatakse, kas mingi tegevus toimub kindlasti või teatud tingimustel, kas see on käsk või teatakse sellest kellegi teise vahendusel. Kõneviisi tähistatakse kõneviisi tunnuse abil.

Kindel kõneviis on kõige harilikum kõneviis. Tal puudub tunnus, st tegu on markeerimata vormiga. Kindel kõneviis väljendab mingi tegevuse kindlat toimumist (*Peeter sööb suppi*) või mingi oleku kindlat esinemist (*Vesi keeb*).

KINDLAL KÕNEVIISIL PUUDUB TUNNUS

Tingiva kõneviisi tunnus on *-ks*, millele võib, aga ei pruugi lisanduda ka pöördelõpp:

Ma kirjutaks (kirjutaksin) sulle.

Me kirjutaks (kirjutaksime) teile.

Sa kirjutaks (kirjutaksid) mulle.

Te kirjutaks (kirjutaksite) meile.

Ta kirjutaks meile.

Nad kirjutaks (kirjutaksid) meile.

TINGIVA KÕNEVIISI TUNNUS ON *-ks*

Tegumood

Eesti keeles on kaks tegumoodi: isikuline tegumood ja umbisikuline tegumood.

Isikulise tegumoega väljendatakse, et tegevusel või olukorral on tegija või olija, mida väljendavad pöördelõpud. Isikulisel tegumoel endal vormitunnus puudub. Tegijat või olijat väljendatakse pöördelõppudega. Nii nagu olevik on kõige tavalisem aeg ja kindel kõneviis kõige tavalisem kõneviis, on ka isikuline tegumood kõige tavalisem tegumood. Ta on vormiliselt markeerimata.

ISIKULINE TEGUMOOD ANNAB EDASI TEGIJA VÕI OLIJA OLEMASOLU, MIDA VÄLJENDATAKSE PÖÖRDELÕPPUDEGA

Umbisikulise tegumoega väljendatakse tegevust, ilma tegijat või olijat määratlemata. Umbisikulise tegumoe tunnus on olevikus *-ta*, *-da* või *-a*, minevikus *-ti* või *-di*:

Koolis õpitakse lugema.

Koolis õpiti lugema.

Erinevalt isikulisest tegumoest, on umbisikulisel tegumoel ka oma oleviku tunnus (*-kse*), mis liidetakse tegumoe tunnusele:

Koolis õpitakse lugema.

Köögis tehakse süüa.

Umbisikulise tegumoega väljendatud tegevusel on olevikus ja lihtminevikus alati protsessi tähendus:

PROTSESS

Mind petetakse.

Kirjand lõpetatakse.

Sind peteti.

Kirjand lõpetati.

Umbisikulise tegumoe täis- ja ennemineviku vormides aga domineerib seisundi tähendus:

SEISUND

Ma olen petetud.

Kirjandid on lõpetatud.

Sa olid petetud.

Kirjandid olid lõpetatud.

Jaatav ja eitav kõne

Ükspuha millises tegumoes või kõneviisis tegusõna esineb, peab ta olema kas jaatavas või eitavas kõnes. Jaataval kõnel tunnus puudub, see on markeerimata vorm. Eitavat kõnet väljendab eitussõna *ei*, millele järgneb tegusõna: *ei taha, ei joosta, ei jookseks, ei tulevat* jne. Käskivas kõneviisis esineb eitussõna kujul *ära, ärge, ära tee, ärge tehke, ärgu*.

Tegusõna käändelised vormid

Tegusõna käändelised vormid on *ma-* ja *da-*tegevusnimi ning neli kesksõnad (*-v, -tav, -nud, -tud*). Kuigi tegusõna käändelised vormid võivad esineda erinevates käänetes ja mõni lisaks ka mitmuses, ei ole tegevusnimedel ega enamikul kesksõnadel nii palju erinevaid käändevorme kui käändsõnadel. *da-*tegevusnimi näiteks võib esineda ainult ainsuse seesütlevas käändes (*leides, minnes, hüpates*), *ma-*tegevusnimi aga ainsuse seesütlevas, seestütlevas, saavas ja ilmaütlevas käändes:

seesütlev	<i>tegemas</i>
seestütlev	<i>tegemast</i>
saav	<i>tegemaks</i>
ilmaütlev	<i>tegemata</i>

Kesksõnad jagunevad oleviku ja mineviku kesksõnadeks. Oleviku kesksõnasid on kaks: üks on isikulises, teine umbisikulises tegumoes. Isikulise tegumoe oleviku kesksõna tunnus on *-v*, mistõttu teda kutsutakse ka lihtsalt *v*-kesksõnaks (*õppiv, jooksev, magav* jne). Umbisikulise tegumoe oleviku kesksõna tunnus on *-tav/-dav* (*õpitav, joostav, söödav, uinutav* jne). Mõlemad oleviku kesksõnad käänduvad kõikides käänetes nii ainsuses kui ka mitmuses just nagu tavalised käändsõnad.

Mineviku kesksõnasid on samuti kaks: isikulise tegumoe mineviku kesksõna ehk *nud*-kesksõna ja umbisikulise tegumoe mineviku kesksõna ehk *tud*-kesksõna. Mineviku kesksõnad ei käändu ega pöördu.

Miks on keeles markeerimata vorme?

Tegusõna aegu, kõneviise ja tegumoode vaadeldes selgus, et osa neist on ilma tunnusest ehk markeerimata. Keeleteadlased on sellele nähtusele ammu seletust püüdnud leida ning on esitanud üsnagi huvitava hüpoteesi.

Selle hüpoteesi järgi matkib keele vormiline ülesehitus sisu ülesehitust. Lihtsamalt öeldes – vorm vastab sisule. Kuidas seda mõista? Võtame ühe lihtsa näite. Kujutlege nahktagis paksu habetunud meest raske mootorrattaga. Selline karm vorm eeldab ka karmi sisu. Kui see mees aga juhtumisi hiiri ja konni pelgab, siis on ilmne, et sisu ei vasta vormile. Samamoodi on ka keelega. Kui me tahame väljendada mingit väga keerukat mõtet, siis peaks sellele mõttele vastama ka keeleliselt keerukas vorm. Palju keeleteadlasi on püüdnud tõestada, et see ka niimoodi on ja markeerituse mõiste peaks seda seletama.

Markeerituse mõiste järgi peab lihtsale sisule vastama lihtne vorm ja keerulisele keeruline. Kõige lihtsamaid vorme nimetatakse markeerimata vormideks. Mida keerukam on vorm, seda markeeritum ta peaks olema. Eesti keele tegusõna vormimoodustus vastab markeerituse põhimõttele hästi.

Millised vormid on siis markeerimata? Markeerimata vormid peaksid olema sellised, millele keelekõneleja ei pea eraldi tähelepanu juhtima, kui ta midagi ütleb. Kui me võtame tegusõna aja, siis on keelekõneleja jaoks loomulik jätta olevik ilma tunnusest, sest olevik on sisult kõige lihtsam ja nii kõnelejale kui ka kuulajale ajaliselt kõige lähemal: me kõik ju elame olevikus. Sellepärast pole seda vaja ka mingi erilise tunnusega rõhutada. Minevik ja tulevik on aga meist kaugemal. Kui need jätta markeerimata, siis kuulaja ei saaks aru, kas kõneleja peab silmas minevikku või tulevikku. Seetõttu on nende jaoks eraldi tunnused. Eesti keeles on minevik vormiliselt markeeritud ja tulevik veelgi enam, sest temast saab rääkida vaid siis, kui kasutada tulevikule viitavaid sõnu. Ka mineviku erinevad vormid on erineval määral markeeritud: lihtminevik ühe tunnusega, täismineviku väljendamiseks on aga lisaks vaja kasutada ka abiverbi *olema*. Enneminevik on kõige markeeritum, sest selle väljendamiseks on vaja mineviku vormi panna ka abiverbi. Enneminevik on siis kahekordselt markeeritud.

Sama on lugu ka kõneviisidega. Kõige loomulikum on jätta kindel kõneviis markeerimata, sest see on kõneviis, mille abil saab edasi anda asju nii, nagu nad juhtuvad. Kindla kõneviisi puhul ei lisa kõneleja mingit omapoolset hinnangut asjade kohta, millest ta räägib. Kuna selline asjade edasiandmise viis on ka kuulajale kõige loomulikum, siis pole seda vaja eraldi tunnusega rõhutada. Kõik ülejäänud kõneviisid aga lisavad öeldule mingi erilise tahu, mida poleks võimalik mõista, kui kõneleja seda selgelt tunnuse lisamisega ei markeeriks.

Tegumoe puhul on loomulik, et teol või olekul on keegi, kes teeb või on. Sellepärast ei ole isikulisel tegumoele tunnust vaja. Kui aga tegijast ei taheta väljendada, siis tuleb sellest kuulajale tegumoe tunnusega märku anda.

Arvatavasti on markeerituse põhimõte omane kogu inimese tunnetustegevusele. Miks inimene niimoodi maailma liigendab, sellele otsivad vastust psühholoogid. Keeleteadlased aga püüavad näidata, et sama põhimõte on aluseks ka sellele, kuidas me oma mõtteid keeleliselt väljendame.

ÜLESANDED

Ülesanne 91. Millised alltoodud tegusõna vormidest on käändelised, millised pöördelised?

tulema, vaatan, ollakse, nägemas, leitud, valgendati, unustataks, mõeldes, olen kuulnud, armastavast, valgenema, süüa, oodatud, maksa, leitavat, tõi

Ülesanne 92. Leia tekstist kõik tegusõna pöördelised ja käändelised vormid.

Kõik arvasid, et pärast jaanipäeva hakkab sadama. Vihma oodates olid paljud juba rahutuks muutunud. Neile ei meeldinud vaadata oma põuast laastatud põlde. Arvati koguni, et keegi olevat vihma ära nõidunud. Süüdlane tuli igal juhul üles leida ja ohvriks tuua. Õnneks jõudis enne sadama hakata.

Ülesanne 93. Nimeta, millise tegusõna vormiga on tegu. Näiteks: *hüüan* – kindla kõneviisi oleviku ainsuse 1. pööre.

ilmneb, kandsime, oli kavatsenud, hooliti, minevat, õppige, jutustavat, tuli, kuulaksime, karjutakse, ehitataks, valetama, tulnud, maitsmas, süüa

Ülesanne 94. Moodusta järgmised tegusõna vormid.

söötma – umbisikulise tegumoe kindla kõneviisi olevik

laulma – isikulise tegumoe eitava kõne kindla kõneviisi olevik

vaatama – isikulise tegumoe kaudse kõneviisi täismineviku ainsuse 2. pööre

rebima – umbisikulise tegumoe oleviku tingiv kõneviis

undama – isikulise tegumoe käskiva kõneviisi eitava kõne ainsuse 2. pööre

SÕNAMOODUSTUS

20. PEATÜKK

SÕNADE TULETAMINE JA LIITMINE. MOODUSTUSOSADE LIIGID

TULETUSLIITED. TULETISTE KASUTAMINE

Mis on sõnamoodustus?

Sõnade hulk keeles on väga suur. Suuremahulises sõnaraamatus on umbes 100 000 sõna. Kuid ka suur sõnaraamat ei esita kõiki sõnu. See ei oleks võimalikki, sest ühegi keele sõnavara ei ole täpselt piiritletav. Põhjus on selles, et sõnamoodustuse abil on olemasolevatest sõnadest alati võimalik uusi sõnu juurde luua. Selleks on kaks moodust: uute sõnade tuletamine tuletusliidete lisamise teel sõnatüvele ja olemasolevate sõnatüvede kombineerimine liitmise teel. Mõlema meetodi puhul rakendab keel Lego põhimõtet: erinevad keeleelemendid lihtsalt lisatakse teineteisele uute elementide saamiseks.

SÕNAMOODUSTUS ON OLEMASOLEVATEST SÕNADEST
UUTE SAAMINE LIITMISE VÕI TULETAMISE TEEL

Milleks on vaja sõnamoodustust?

Häälikuõpetuse osas vaatlesime, et häälikute põhiülesanne on moodustada sõnu. Arvestades, et keeles on keskmiselt 30 häälikut, võimaldab nende kombineerimine moodustada palju rohkem sõnu, kui keel vajab. Milleks on siis keelele vaja veel üht uute sõnade saamise moodust?

Põhjus seisneb selles, et paljud mõisted on omavahel tähenduslikult seotud. Sobiv näide on *õppima*, *õpilane*, *õpetama*, *õpetaja*, *õpik*, *õppeaine*. Kõik need mõisted on seotud õppimise kui tegevusega. Neid mõisteid tähistavatel sõnadel on ka sarnane häälikuline kuju, kus esineb õppimisele viitav juur *õpi-* (*õpe-*). Niisuguse sarnasuse tõttu on neid sõnu palju kergem seostada, kasutada ja neist aru saada. Tänu oma ühisele juurele loovad nad keele sõnavaras nagu väikese allsüsteemi. Kui aga uusi sõnu poleks võimalik saada tuletamise ja liitmise teel, siis ei saaks tähenduslikult seotud allsüsteeme sõnavaras tekkida, sest sõnade häälikkuju olek-

sid kõik erinevad. Taolist liigendamata hulka oleks keerukas kasutada. Pealegi peaks sellisel juhul erinevate sõnajuurte hulk olema palju suurem, sest iga mõiste jaoks peaks olema omaette sõnajuur.

SÕNAMOODUSTUS AITAB SUURENDADA SÕNAVARA JA SEOSTADA LÄHEDASE TÄHENDUSEGA SÕNU

Sõnamoodustusviisid

Nagu öeldud, saab uusi sõnu moodustada põhiliselt kahel viisil: tuletamise ja liitmise teel. Vaatleme neid mooduseid lähemalt.

Tuletamise ehk derivatsiooni puhul liidetakse sõnatüvele tuletusliide: *korra-lik, kalu-r, ameerik-lane*. Tuletamise teel saadakse tuletis. Tuletamine on sarnane vormimoodustusele, kuid tuletusliited erinevad muutelõppudest ja -tunnustest selle poolest, et nende lisamisel muutub sõna kogu tähendus ja/või sõnaliik, muutelõpud aga ainult lisavad tüvele oma tähenduskihi. Tuletamisel saadakse uus sõna, sõnamuutmisel aga sama sõna uus vorm.

Kuna tuletamine annab uue sõna, siis saab tuletusliidetele tavaliselt lisada veel muutelõppe ja -tunnuseid. Seevastu muutelõppudega varustatud sõnavormile tuletusliidet enam lisada pole üldiselt võimalik. Sellepärast on tuletusliited tüvele alati lähemal kui muutelõpud ja -tunnused. Liitmise ehk kompositsiooni puhul ühendatakse kaks eri tüve: *kooli-maja, ase-linnaepa*. Liitmise tulemusel saadakse liitsõna.

TULETAMISE PUHUL LISATAKSE SÕNATÜVELE TULETUSLIIDE, LIITMISE PUHUL ÜHENDATAKSE KAKS SÕNATÜVE

Tuletamist ja liitmist saab ka omavahel kombineerida. Tavalisem moodus on saada liitsõnast tuletusliide lisamisega tuletis: *pere-mehe+lik, põhi-mõtte+line*. Võimalik on ka vastupidine – tuletisest liitsõna moodustamine: *kalu-ri+paat, õpi-ku+kaas*. Mõnikord rakendatakse liitmist ja tuletamist ka üheaegselt: *musta+naha+line, vana+aeg+ne*. Selliste sõnade pu-

hul pole võimalik otsustada, kumb tehe – tuletamine või liitmine – on toimunud varem.

Lisaks tuletusele ja liitmisele kasutatakse eesti keeles veel nulltuletust ehk konversiooni. Nulltuletuse puhul ei liideta sõnatüvele tuletusliidet, vaid kasutatakse teise sõnaliigi vormide moodustamiseks sama tüve. Nii näitkes on võimalik nimisõnatüve kasutada tegusõna vormide moodustamiseks: *kruvi* → *kruvi-ma*. Samamoodi võib tegusõnatüvedest saada nimisõnatüve: *jooks-ma* → *jooks, jooksu*.

Tuletise ja liitsõna tähendus

Sõna on keelemärk. Raamatu esimestes peatükkides selgus, et keelemärgi häälikulise kuju ja tähenduse vahel on motiveerimatu seos: mistahes häälikuühendil võib põhimõtteliselt olla mistahes tähendus. Konkreetse keele mõisted on seotud häälikujärgenditega ajaloolise traditsiooni tõttu.

Tuletiste ja liitsõnade puhul on aga lood mõnevõrra teisiti. Tuletiste ja liitsõnade koostisosade tähendused on nende häälikulise kujuga küll motiveerimata seoses, kuid tuletise või liitsõna kui terviku tähendus ei ole enamasti motiveerimatu, vaid tingitud tema koostisosade tähendusest. Nii näiteks ei saa *meremees* tähendada kraanat või õhupalli, sest ta koosneb kahest sõnast, mille tähendused määravad ka nende ühendi tähenduse. Vaid harva (*merisiga, kassikuld*) ei ole liitsõna tähendusel tema moodustusosade tähendustega mingit seost. Tänu sellele, et liitsõna kui terviku tähendus on motiveeritud tema moodustusosade tähendustest, võib tuletisi ja liitsõnu moodustada lausa käigu pealt. Vaevalt et keegi on varem kuulnud sellist sõna nagu *kalenderdaja*. Ometi võib igaüks aimata, et tegu on isiku või esemega, kellel või millel on mingi seos kalendritega.

Liitsõna ja tuletise moodustusosade ja terviku vahel valitsev tähendusseos annab keelele nii vajaliku paindlikkuse sõnavara rikastamiseks. Tänu sõnamoodustusele ei ole iga uue mõiste jaoks vaja välja mõelda uut sõna ja selle tähendust kõnelejaile selgitada.

TULETISE JA LIITSÕNA TÄHENDUS ON SEOTUD TEMA
MOODUSTUSOSADE TÄHENDUSTEGA

Moodustusosade liigid

Sõnamoodustuses kasutatakse kahte liiki moodustusosi: tüvesid ja tuletusliiteid. Tüved väljendavad leksikaalseid tähendusi, tähistades konkreetseid asju, nähtusi, tegevusi või omadusi. Tuletusliited on tähenduselt üldisemad, väljendades tavaliselt mingit kategooriat: tegijat, naissugu, viisi jne.

Tüvi

Igal sõnal on olemas tüvi. Juursõna koosneb ainult juurest ehk lihttüvest, teda ei ole võimalik enam väiksemateks tähendusega moodustusosadeks liigendada. Lihttüved on näiteks *kass* ja *koer*. Kui juurele liita vähemalt üks tuletusliide, siis saame tuletise, ehk tuletatud tüve (*kassi-lik*, *koerlane*). Liitsõna koosneb mitmest tüvest (*mere-mees*, *järve-kalur*).

Tuletusliide

Tuletusliide on selline liide, mille abil saab sõnatüvest moodustada uue tüve. Juhul kui tuletusliide liitub sõnatüve ette, on tegu eesliitega. Eesti keeles on ainult üks eesliide: *eba-*. Tema ülesandeks on väljendada mingi omaduse vastandit nagu näiteks *eba-aus*, *eba-meeldiv*, *eba-kohane* jne. Rahvusvahelise päritoluga eesliiteid nagu *mega-*, *hekto-*, *iso-* on eesti keeles küll palju, kuid enamasti ei saa neid sõnaloomes vabalt kasutada.

Selliseid tuletusliiteid, mis liituvad sõnatüve lõppu, kutsutakse järelliideteks. Järelliiteid on eesti keeles umbes sada ja enamikku neist saab uute tuletiste moodustamiseks vabalt kasutada.

Tuletusalus

Tuletusaluseks nimetatakse tüvekuju, millele liidetakse tuletusliide. Tuletusalus võib olla niihästi vaba tüvi (*elu+nd*, *kunst+nik*) kui ka seotud tüvi (*üli-k*). Tuletise moodustusosad on esitatud alltoodud skeemil:

Tuletusliidete liigid

Tuletusliidete funktsioon on moodustada uusi sõnu, astudes tuletusalusega teatud tähendusseosesse. Erinevad liited astuvad oma tuletusalusega erinevat liiki tähendusseosesse. Eesti keele tuletusliited saab tähendusseose järgi jagada kolmeks: tuletusaluse tähendust muutvateks, tuletusaluse tähendust täpsustavateks ja tuletusaluse sõnaliiki muutvateks tuletusliideteks. Mõned liited võimaldavad üheaegselt nii sõnaliigi kui ka tähenduse muutust.

EESTI KEELE TULETUSLIITED VÕIMALDAVAD:

- 1) MUUTA TULETUSALUSE TÄHENDUST
- 2) TÄPSUSTADA TULETUSALUSE TÄHENDUST
- 3) MUUTA TULETUSALUSE SÕNALIIKI

Tuletusaluse tähendust muutvad liited

Enamik eesti keele tuletusliidetest on tuletusaluse tähendust muutva iseloomuga. Selliste liidetega tuletistes on tuletusalus taandunud täpsustavasse rolli, tuletise põhitähendus on aga seotud liitega. Nii näiteks on tuletises *talunik* tuletusaluse *talu* tähendus 'põllumajanduslik majapidamine' taandunud iseloomustuseks liite *-nik* tähendusele 'isik, kes tegeleb mingi alaga'. *Talunik* on seega 'isik, kes tegeleb põllumajandusliku majapidamisega'. Tuletise põhitähenduseks on 'isik', mida väljendab liide, tuletusaluse tähendus aga täpsustab liitega väljendatud isiku tegevusala.

TÄHENDUST MUUTVA LIITEGA TULETISTES
TÄPSUSTAB TULETUSALUS LIITEGA VÄLJENDATUD
ÜLDIST TÄHENDUST

Samasugune tähendusseos võib liite ja tuletusaluse vahel valitseda ka siis, kui meil on tegu omadust või tegevust väljendavate liidetega. Nii näiteks on tuletises *õlitama* tuletisalus *õli* liidet *-ta* täpsustavas rollis: *-ta* väljendab tuletises tegevust üldises plaanis, tuletisalus *õli* aga täpsustab, et tegevus on seotud õliga.

Ülaltoodud näidetes esitatud liidetel on küllalt selgepiiriline tähendus, mis määratleb suhteliselt täpselt ka tuletise tähenduse. Leidub aga liiteid, mille tähendus on nii üldine, et tuletise kui terviku tähendust pole võimalik liite tähendusest tuletada. Sellisel juhul on tuletise tähendus kokkuleppeline. Vaatleme näiteks tuletist *silmik*. Igapäeva keelekasutuses see sõna ei esine. Ka liite *-ik* tähendus on nii üldine, et ei võimalda järeldada muud, kui et tegu on mingi asja (*kuivik, kaevik*) või olendiga (*kõurik, sarvik*). Isegi "Õigekeelsussõnaraamat" ei ütle muud, kui et tegu on silmilise asja või olendiga. Niisiis võiks *silmik* tähendada samahästi kampsunit, prille, sõela, kalavõrku, periskoopi ja silmaklappe. Millises tähenduses seda tegelikult kasutatakse, see on kokkuleppe küsimus. Praegu näiteks ei kasutata silmikut üheski loetletud tähenduses.

Tuletusaluse tähendust täpsustavad liited

Erinevalt tähendust muutvatest liidetest ei väljenda täpsustavad liited tuletise põhitähendust. Tuletise põhitähendust väljendab endiselt tuletusalus. Tuletusliide lisab sellele vaid täpsustava ja iseloomustava tähenduskihi. Kõige tavalisemad sellistest liidetest väljendavad sugu või suurust: *õpetaja+anna, sõbra+tar, maja+ke*. *Õpetajanna* puhul on tegu naissoost õpetajaga, *sõbratari* puhul naissoost sõbraga ja *majakese* puhul väikese majaga. Kõigi esitatud näidete puhul väljendab tuletusalus mõiste põhisisu, tuletusliide aga täpsustab seda. Tähendust täpsustavate liidetega tuletistes on tuletusaluse ja liite vaheline tähendusseos seega vastupidine kui tähendust muutvate liidetega tuletistes: viimastes kannab liide põhitähendust ja tuletusalus täpsustab seda.

TÄHENDUST TÄPSUSTAVA LIITEGA TULETISTES TÄPSUSTAB LIIDE TULETUSALUSEGA VÄLJENDATUD PÕHITÄHENDUST

Tähendust täpsustava iseloomuga liiteid esineb ka omadus- ja tegusõnades. Omadussõnades on täpsustava liitega võimalik väljendada omaduse määra. Seejuures saab liitega omaduse määra vähendada, kuid mitte suurendada: *hall* → *hallikas, valge* → *valkjäs*.

Tegusõnadele on võimalik täiendada tuletusliite lisamisel anda väga mitmesuguseid tähendusnüansse, mida sageli on küllalt keeruline lahti seletada. Sellisel juhul on liide ainult vormiline vahend tuletise saamiseks, tuletise enda tähendus on aga kokkuleppeline: *purema* → *purelema*, *olema* → *olenema*.

Tuletusaluse sõnaliiki muutvad liited

Sõnaliiki muutvate tuletusliidete ülesanne on muuta sõna grammatilisi omadusi, jättes samal ajal tähenduse endiseks. Sõnaliiki muutvaid liiteid on vaja selleks, et sama sõnajuurt saaks kasutada lauses erinevates rollides. Nii näiteks väljendavad tegusõnad tegevust, kuid tänu oma sõnaliigi iseärasustele peavad olema lauses öeldiseks. Kui aga liita tegusõna tüvele teonimeliide *-mine*, siis saame moodustada tegevust väljendava nimisõna, mida saab kasutada lauses ka aluse rollis.

SÕNALIIKI MUUTVA LIITEGA TULETISTES
VÄLJENDAB LIIDE TULETISE SÕNALIIKI, TULETUSALUS
VÄLJENDAB PÕHITÄHENDUST

Sageli on erinevate sõnaliiki muutvate liidete abil võimalik moodustada ühest juurest tuletisi, mis kuuluvad kõigisse põhilistesse sõnaliikidesse:

OMADUSSÕNA	NIMISÕNA	MÄÄRSÕNA	TEGUSÕNA
<i>armas</i>	<i>armastus</i>	<i>armsalt</i>	<i>armastama</i>
<i>loomalik</i>	<i>loom</i>	<i>loomalikult</i>	<i>loomama</i>
<i>jooksev</i>	<i>jooks</i>	<i>jooksvalt</i>	<i>jooksmas</i>
-----	<i>paljusust</i>	<i>palju</i>	<i>paljunema</i>

Kust tuleb tuletise tähendus?

Kui võrrelda sõnatuletuse ja vormimoodustuse viise, siis vormiliselt nende vahel suuri erinevusi ei ole. Võib arvata, et väga sageli ei ole ka suurt erinevust selles, kuidas sõnavorme ja tuletisi moodustatakse. Arvatavasti moodustatakse tegijanimesid (näiteks *lihviija*) ja teonimesid (*lihvimine*) kõnelemise käigus aglutinatsiooni teel samamoodi nagu sõnavormegi (*lihvin*, *lihvinud*). Sellised tuletised, mida moodustatakse vahetult kõnelemise käigus, kuuluvad aktiivsesse sõnatuletusse.

Osa tuletisi on aga üsna kindlasti mälus talletatud ühtse tähendusliku tervikuna, nii et keelekasutajad harva isegi mõtlevad sellele, et tegu on tuletisega. Niisuguste tuletiste näiteks sobivad hästi *sidur*, *pidur* ja *vedur*. Sellised tuletised, mis on sõnavaras valmis kujul võtta, kuuluvad passiivsesse sõnatuletusse. Passiivsesse sõnatuletusse kuuluvad sõnad on küll kunagi moodustatud tuletamise teel, kuid keelekõnelejad kasutavad neid nagu lihttüvesid.

Passiivsesse sõnatuletusse kuuluvate tuletiste tähendus on tavaliselt kinnistunud, aktiivse moodustusprotsessi puhul see nii ei pruugi olla. Seetõttu on aktiivselt moodustatud tuletiste kasutusvõimalused sageli avaramad, sest nende täpsem tähendus selgub alles lause kontekstist. Nii näiteks võib tuletist *sõlmija* kasutada ja mõista niihästi isiku kui masina tähenduses, olenevalt lause kontekstist: *Sõlmija jäi eile haigeks*, viitab isikule, *Sõlmija läks eile rikki* aga tööriistale. Olenevalt kontekstist on mõlemad tähendused võimalikud.

Passiivselt moodustatud tuletistel on tavaliselt üks kindlakskujunenud tähendus. Näiteks tähendab *pilvik* seent ja *näidend* etendust. Kui neid kasutatakse teistsuguses tähenduses, mis oleks küll põhimõtteliselt võimalik, arvestades moodustusosade tähendusi, siis tundub selline kasutus väga veider: *Taevast kattis tihe ühtlane pilvik*. *See pole kellegi korralik näide*, *parimal juhul on see väike näidend*. Niisiis sõltub aktiivsesse sõnamoodustusse kuuluvate tuletiste tähendus kontekstist, passiivselt moodustatud tuletiste tähendus on aga fikseeritud.

ÜLESANDED

Ülesanne 95. Asenda järgmised sõnaühendid tuletiste või liitsõnadega.

pöörlev tiivapaar, sõrmes kantav ehe, punase nahaga, elu aeg vältav, nurga mõõtmise riist, noa teritamise riist, lahendust otsima, süüa andma, läbi tungima

Ülesanne 96. Moodusta alltoodud tuletusalustega nii palju erinevaid tuletisi, kui oskad.

veider, uhke, naine, puu, veri, keel, nägu, kiri, vana, hüppama, elama

Ülesanne 97. Moodusta alltoodud tüvedest võimalikult palju erinevaid tuletisi, mis erineksid tüvest vaid sõnaliigi poolest.

silm, raud, must, hüppa(ma), vähe, kiire

Ülesanne 98. Määra alltoodud tuletiste liite liik (tähendust muutev, tähendust täpsustav, sõnaliiki muutev).

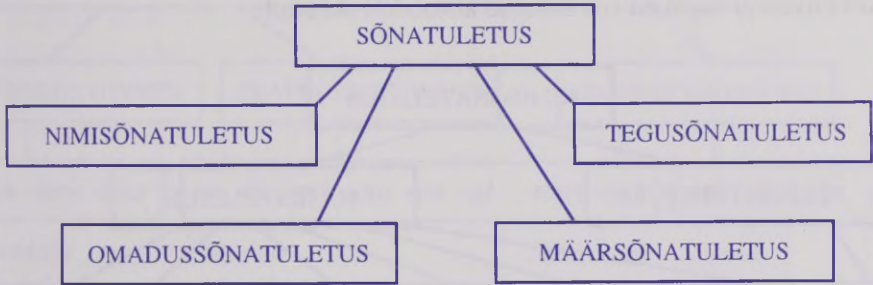
hiinlane, kurvalt, valvur, kaunitar, ootaja, ujuk, õgard, ojake, unelema, liigutus, roomamine, kasulik, nõrkus, suue, eramu, kiiresti, korralikult

21. PEATÜKK

SÕNATULETUSE LIIGID. NIMISÕNATULETUS

Sõnatuletuse alaliigid

Tuletusliidete abil on võimalik moodustada erinevasse sõnaliiki kuuluvaid sõnu. Tuletise valime selle järgi, millisesse sõnaliiki peaks tuletis kuuluma. On olemas liiteid, millega saab tuletada nimisõnu. On olemas liiteid, millega tuletada omadussõnu, määrsõnu või tegusõnu. Sellest lähtuvalt on kombeks jagada sõnatuletus neljaks alaliigiks: nimisõna-, omadussõna-, määrsõna- ja tegusõnatuletuseks.

Nimisõnatuletuse võimalused

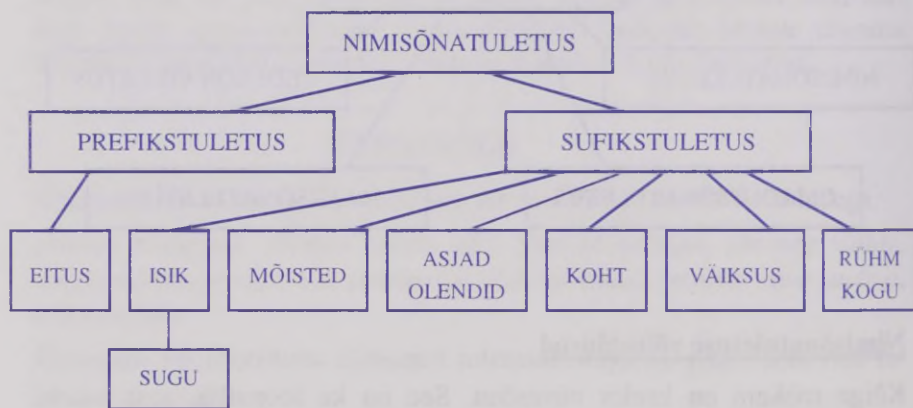
Kõige rohkem on keeles nimisõnu. See on ka loomulik, sest asjade, mõistete ja isikute hulk on hulga suurem kui tegevuste või omaduste hulk. Väga suur osa nimisõnadest on saadud tuletuse teel.

Tuletiste moodustamiseks on kaks võimalust – ühel juhul liidetakse tuletusliide tüve ette, teisel juhul järele. Esimest viisi nimetatakse prefikstuletuseks (prefiks on eesliidet tähistav võõrtermin), teist moodust sufikstuletuseks (sufiks on järelliide). Eesti keel kasutab valdavalt sufikstuletust, kuid nimisõnade puhul on võimalik ka prefikstuletus.

Tuletise tähendusest lähtudes võib nimisõnatuletuses eristada kaheksat olulisemat alaliiki:

- 1) isikut väljendavad tuletised,
- 2) naissugu väljendavad tuletised,
- 3) abstraktseid mõisteid väljendavad tuletised,
- 4) asju ja olendeid väljendavad tuletised,
- 5) rühma või kogu väljendavad tuletised,
- 6) väiksust väljendavad tuletised,
- 7) eitust väljendavad tuletised,
- 8) kohta väljendavad tuletised.

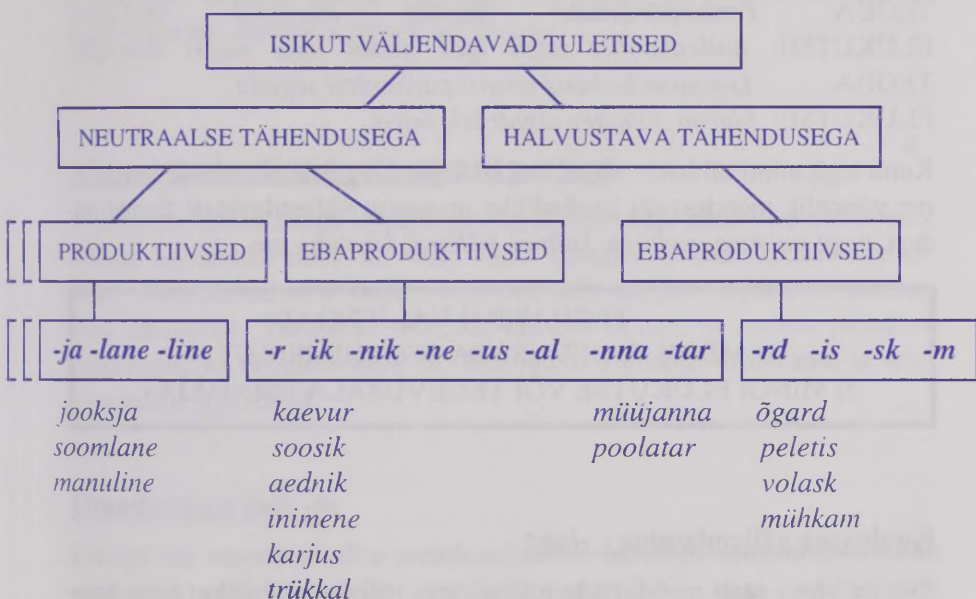
Igasse liiki kuulub vähemalt üks tuletusliide, millega on võimalik moodustada vastava tähendusega tuletisi, suurematesse liikidesse aga üle kümne erineva liite. Seega on nimisõnatuletus suur ja keerukas süsteem. Kokkuvõtval kujul on see esitatud alltoodud skeemil:

Isikut väljendavad tuletised

Isikut väljendavate tuletiste moodustamiseks on eesti keeles umbes viisteist liidet. Tähenduse järgi saab neid jagada kaheks: neutraalse tähendusega ja halvustava tähendusega liidet. Neutraalse tähendusega liiteid on rohkem. Mõned neist on produktiivsed, nendega moodustatakse tuletisi kõnelemise käigus. Sellised on tegijanime liide *-ja* (*õpetaja, laulja*), kuuluvust tähistav *-lane* (*eestlane, mägilane*), osalejat tähistav *-line* (*hei-*

naline, piduline) ning kõnekeelne *-kas* (*pärnakas, poolakas*). Lisaks neile kuulub neutraalsete liidete hulka ka selliseid, mis ei võimalda vabalt uusi tuletisi luua. Nende liidetega moodustatud tuletised on kasutusel valmisõnadena. Selliste hulka kuuluvad *-r* (*kalur*), *-ik* (*keemik*), *-nik* (*talunik*), *-ne* (*inimene*), *-us* (*karjus*), *-al* (*treial*). Ka naissoo väljendavad liited *-nna* (*tantsijanna*) ja *-tar* (*sõbratar, lauljatar*) ei ole produktiivsed. Halvustava tähendusega liidete hulgas ei ole produktiivseid liiteid, millega saaks uusi tuletisi kõnelemise käigus vabalt moodustada. Selliste liidetega moodustatud tuletised kuuluvad valdavalt püsisõnavarasse.

Isikut tähistavate tuletiste tähenduserinevused

Erinevate isikut väljendavate tuletusliidetega moodustatud tuletised on tähenduselt erinevad. Nagu ülalpool mainitud, saab *ja*-liitega moodustada tegija tähendusega tuletisi, *-lane* võimaldab moodustada tuletisi, mis väljendavad isikut kuhugi kuuluvuse alusel jne. Väga sageli on ka sama tuletusliitega tuletistel mõnevõrra erinev tähendus. Allpool vaatlemegi tähtsamate isikut väljendavate tuletusliidetega moodustatud tuletiste erinevaid tähendusvõimalusi.

Tegijanime liide -ja

Liitega *-ja* on võimalik moodustada tegijanimesisid peaaegu igast tegusõnast. Enamasti on saadud tähenduseks isik, keda vastav tegevus iseloomustab. Nii näiteks on *kaevaja* see, kes kaevab, *riisuja* see, kes riisub. Väga paljusid tegijanimesisid saab kasutada ka tegevusala või ameti märkimiseks. Nii on *suusataja* suusatamisega tegelev sportlane, *õpetaja* õpetamise ametit pidav inimene. Sageli saab sama tegijanime kontekstist olenevalt kasutada niihästi tegija tähenduses kui ka tegevusala või ameti märkimiseks:

TEGIJA: *Tantsupõrandale ilmusid esimesed tantsijad.*

ELUKUTSE: *Balletikoolist tuleb igal aastal mitu noort tantsijat.*

TEGIJA: *Lüpsja ei lasknud ennast parmudest segada.*

ELUKUTSE: *Lüpsja tööpäev algab kell seitse.*

Kuna tegijanimi tähistab isikut, kes millegagi tegeleb, siis ei ole tegijanime võimalik moodustada looduslikke protsesse väljendavatest tegusõnadest, nagu *paistma, sadama, koitma, põlema, kustuma* jne.

TEGIJANIMI VÄLJENDAB:

- 1) MINGI TEGEVUSEGA SEOTUD ISIKUT
- 2) MINGI ELUKUTSE VÕI TEGEVUSALA ESINDAJAT

Kuuluvuse väljendamine : -lane

Liitega *-lane* saab moodustada tuletisi, mis väljendavad isikut tema kuulumise järgi mingi rahva, maakoha, organisatsiooni, usu või koolkonna esindajate hulka.

RAHVUS: *rootslane, brasiillane, inglane, lätlane, hiinlane*

ELUKOHT: *tallinlane, pariislane, skandinaavlane, marslane*

LIIGE: *keskerakondlane, vandeseltslane, riigikogulane*

USK: *muhameedlane, luterlane, katoliiklane*

KOOLKOND: *enamlane, hitlerlane, hegellane, savisaarlane*

LANE-LIITELISED TULETISED VÄLJENDAVAD ISIKUT
TEMA KUULUVUSE JÄRGI

Osaleja väljendamine: -line

line- liitelised tuletised tähistavad isikut, kes osaleb mingil üritusel või ettevõtmisel või on seotud mingi kohaga. Kõikide selliste tuletiste puhul on iseloomulik isiku ajutine või juhuslik side vastava ürituse, ettevõtmise või kohaga:

ÜRITUS: *sünnipäevaline, jahiline, pulmaline*

ETTEVÕTMINE: *seeneline, marjuline, vähiline, heinaline*

KOHT: *diskoline, saunaline, kirikuline, kinoline*

Mõningate tuletiste korral väljendab *line*-tuletis ka püsivat seost nagu *lane*-tuletiski: *tööline, üüriline, teismeline*.

Abstraktseid mõisteid väljendavad tuletised

Abstraktse tähendusega tuletisi moodustatakse eesti keeles kolme sarnase kõlaga tuletusliite abil: *-us, -lus, -mus*. Vaatamata oma varieeruvale kujule, võimaldavad kõik kolm *us*-lõpulist tuletusliidet väljendada samasugust tähendust. Vormiline erinevus tuleneb sellest, et *us*-liite puhul on tuletusaluseks omadussõnad, *lus*-liite puhul harilikult nimisõnad ja *mus*-liite puhul tegusõnad.

Omadusnime liide -us

Liitega *-us* moodustatakse omadussõnadest nendega samatähenduslikke nimisõnu, mida kutsutakse omadusnimedeks. Nii nagu tegijanimede moodustamine, on ka omadusnimede moodustamine produktiivne sõnamoodustusprotsess. Peaaegu igast omadussõnast on võimalik moodustada *us*-liitega omadusnimi:

pime → *pimedus*

haige → *haigus*

väle → *väledus*

sihilik → *sihilikkus*

vigane → *vigasus*

Maailmavaate väljendamine: -lus

Liitega *-lus* moodustatakse tuletisi põhiliselt isikut tähistavatest nimisõnadest ja isikunimedest. Tuletis tähistab nimetatud isiku poolt rajatud õpetust, maailmavaadet, liikumist, usku, eluviisi jne:

ÕPETUS: *hegellus, kantlus, leninlus, tolstoilus*

MAAILMAVAADE: *leninlus, tolstoilus, hegellus, kantlus*

LIIKUMINE: *vabamüürlus, skautlus*

USK: *luterlus, katoliiklus*

ELUVIIS: *eraklus, boheemlus*

Seisundi väljendamine: -mus

Liitega *-mus* moodustatakse tegusõnadest seisundi tähendusega nimisõnu:

anduma → *andumus*

kohkuma → *kohkumus*

kiinduma → *kiindumus*

Asju ja olendeid väljendavad liited

Asju ja olendeid väljendavate tuletiste moodustamiseks on eesti keeles umbes parkümmend tuletisliidet. Suurt osa nendest kasutatakse ka isikut tähistavate tuletiste saamiseks. Üks kõige produktiivsemaid liiteid sellest rühmast on *-i* (*lüliti*), mida kasutatakse tegevusvahendit tähistavate tuletiste moodustamiseks. Vahendit tähistavaid tuletisi moodustatakse ka liite *-e* abil (*iste*). Tegevuse tulemust väljendatakse *ng*-liite abil (*leping*). Suur osa teistest asju ja olendeid märkivatest liidetest on lähemalt käsitletud nimisõnatuletuse teistes alaliikides: *-ja* (*avaja*), *-kas* (*harakas*), *-lane* (*herilane*), *-line* (*kakuline*), *-r* (*vedur*), *-ik* (*pilvik*) jne.

Kohta väljendavad liited

Koha väljendamiseks on eesti keeles ligi kümme liidet. Olulisemad neist on *-la* (*söökla*), *-stik* (*mäestik*), *-mik* (*ristmik*), *-mu* (*eramu*) ja *-ik* (*süga-
vik*). Enamik neist ei ole kuigi produktiivsed. Nendega moodustatud tuletised kuuluvad valdavalt valmissõnadena püsisõnavarasse. Vaid liide *-la*

võimaldab moodustada tuletisi ka kõnelemise käigus. Üldiselt saab liitega *-la* moodustada ehitisi ja piirkonda tähistavaid tuletisi:

EHITIS: *suvila, vangla, sigala, pesula, magala, võimla, haigla*

PIIRKOND: *tagala, mesila, parkla, rohtla, levila, toonela*

Rühma ja kogu tähistavad liited

Rühma ja kogu saab väljendada kolme liite abil *-kond* (*elanikkond*), *-stik* (*sõnastik*) ja *-stu* (*järvistu*).

Kõige produktiivsem ülaltooduist on *-kond*, millega moodustatakse kogu tähistavaid tuletisi. Kõige sagedamini liitub *-kond* isikut tähistavale tüvele ja moodustab kogunimetuse, mis hõlmab mainitud tüüpi isikuid. Sama moodi on seda liidet võimalik kasutada ka asju tähistavate tüvedega. Mõningatel juhtudel ei tähista aga tuletis mitte tuletusalusega märgitud asjade kogu, vaid hoopis isikute kogu, kes tuletisaluses mainitud asjaga kuidagi seotud on:

ISIKUTE KOGU: *õpilaskond, tegelaskond, haritlaskond*

ASJADE KOGU: *lihaskond, keelkond, aegkond*

ASJAGA SEOTUD ISIKUTE KOGU: *paatkond, koolkond, leibkond*

Nii nagu *kond*-liide, väljendab ka *-stik* mingit kogu. Erinevus on selles, et liide *-stik* abil saab moodustada põhiliselt vaid asjade kogu tähistavaid tuletisi. Oluline on seegi, et erinevalt *kond*-liitest tähistavad liite *-stik* abil moodustatud kogunimetused süsteemipäraselt korrastatud kogusid. Mõnel juhul tähistavad *stik*-liitega tuletised ka mingit süsteemipäraselt korrastatud kogu sisaldavaid asju. Sellisel juhul on tegu pigem asjanimega kui kogu tähistava tuletisega.

KORRASTATUD KOGU: *torustik, sulestik, luustik, tähestik*

ASJANIMETUS: *harjutustik, sõnastik*

Eitust väljendavad liited

Eitava tähendusega nimisõnu moodustatakse eesti keeles prefikstuletuse abil. See tähendab, et tuletusliide ei liitu mitte tüve lõppu nagu enamiku liidete puhul, vaid tüve algusesse. Eitust väljendavaid liiteid on kaks: *eba-* (*ebakõla*) ja *mitte-* (*mittesuitsetaja*).

Kuidas töötavad keele reeglid

Selles peatükis oli üheks tuletusliidete liigitusaluseks liite produktiivsus. Miks ikkagi on nii, et mõned liited lubavad kõnelemise käigus uusi tuletisi moodustada, teised aga mitte? Et küsimusele vastata, peame vaatlema, kuidas keele reeglid inimese peas töötavad.

Päris täpselt ei tea keegi, mis inimese peas toimub, sest inimese pead ei saa ju lihtsalt lahti teha ja sisse vaadata. Erinevaid hüpoteese on esitatud palju, kuid sellel peatume lähemalt edaspidi. Ühes aga näivad kõik keeleteadlased ühel nõul olevat: osa keeleüksusi on mälus tervikkujul olemas, osa seevastu moodustatakse kõnelemise käigus mitmest erinevast osaelemendist reeglite põhjal.

Reeglite abil väiksematest keeleüksustest suuremate konstrueerimine on igal juhul keerukam kui mälust mingi keeleüksuse ülesotsimine ja kasutamine. Võrreldes näiteks sõna *kalur* ja fraasi *mees, kes teenib elatist kalapüügiga*. Mõlemad tähendavad ühte ja sama, aga sõna on lühem ja struktuurilt lihtsam. Seega oleks keel palju ökonoomsem, kui iga fraasi või lause saaks asendada lihtsalt ühe sõnaga. Paraku on erinevaid lauseid tohtu hulka. Kui iga lause asendada sõnaga, siis peaks sõnu olema sadu kordi rohkem kui praegu. Mälul, teadagi, on piirid. Sellist hulka sõnu ei suudaks keegi meeles pidada.

Kuna sõnade hulka pole võimalik lõputult suurendada, rääkida tuleb aga kõigest, siis ongi ainuke mõistlik lahendus kasutada keelereegleid, et sõnadest uusi sõnu ja lauseid konstrueerida. Eriti huvitav on probleem, miks mõne asja kohta on omaette sõna, mõne teise asja väljendamiseks on aga vaja moodustada tuletis, liitsõna või koguni lause.

Kõige tähtsam põhimõte sõnavara moodustamisel on sagedus. Mida sagedam mingi nähtus on ja mida sagedamini inimesed temast räägivad, seda kergem on seda asja meelde jätta. Selliste asjade kohta tekivad omaette sõnad, mis kinnistuvad püsisõnavarana mälus. Samamoodi võib juhtuda ka lühikeste fraasidega. Vaevalt, et keegi moodustab väljendit *Tere tulemast!* tegusõna *tulema* matetegvusnime seestütleva käändena, kuigi just nii see peaks olema. Arvatavasti on kogu see tervitusfraas tervikuna meile pähe kulunud ja vajaduse korral leiame me ta sõnavarast üles nagu omaette sõna, mõtlemata, et ta koosneb tegelikult kahest sõnast.

Mälus terviksõnadena kinnistunud keeleüksustel on teinegi oluline omadus – neil ei ole sisestruktuuri, või kui see olemas ongi, siis ei ole tähendus sellega eriti tihedalt seotud. Selles võite ise veenduda, kui asendate *tulema* samatähendusliku tegusõnaga *saabuma* – *Tere saabumast!* kõlab parimal juhul veidralt ja arusaamatult.

Hoopis teisiti on aga lood nende keeleüksustega, mida moodustatakse kõnelemise käigus. Niimoodi moodustatakse enamik sõnavorme, osa tuletisi ja liitsõnu ning absoluutne enamik lauseid. Selliste keeleüksuste tähendus moodustub nende moodustusosade summana. See on hädavajalik, et keelereegleid tundvad kuulajad

suudaksid öeldu tähenduse koostisosade tähenduste põhjal üles leida. See on ka põhjus, miks selliste produktiivsete tuletusliidete tähendus, nagu *-ja (laulja)*, *-mine (laulmine)* on nii selge ja ühemõtteline, aga väheproduktiivsete liidete tähendus (näiteks *-k: söök, uluk, kandik* jne) on ebamäärane – produktiivsete liidete moodustatud tuletiste tähendus peab selguma teda moodustanud osiste tähendustest, ebaproductiivsete liidete moodustatud tuletised on aga sõnavara osa, ja nende tähendus on kõnelejal teada.

Põhimõte, et liitstruktuuriga keeleüksuse tähendus peab võrduma tema moodustusosade tähenduste summaga, on kõige olulisem joon, mis eristab kõnelemise käigus moodustatud struktuure mälus valmiskujul talletatud üksustest – juhul, kui mingi liitsõna, tuletis või fraas tähendab midagi muud, kui tema koostisosadest järeldada saab (mõelge kasvõi väljendi *jänes püksis* või liitsõna *merisiga* peale), siis on tegemist mälus talletatud tervikliku keeleüksusega, millel on oma kokkuleppeline tähendus.

ÜLESANDED

Ülesanne 99. Asenda järgmised sõnaühendid tuletistega.

külas viibiv inimene, kodanlaste klassi kuuluv inimene, puuraiumisest elatuv inimene, magav inimene, kursustel osalev inimene, merehädas olev inimene, naissoost röövel, naissoost naiivne inimene

Ülesanne 100. Moodusta iga järgneva liitega kolm isikut väljendavat tuletist.

1) *-r (kalur)*   2) *-ik (isik)*   3) *-kas (pärnakas)*

Ülesanne 101. Moodusta liitega *-la* kolm ehitist tähistavat tuletist ja kolm maa-ala tähistavat tuletist.

Ülesanne 102. Moodusta järgmiste sõnadega nii palju nimisõnatuletisi, kui oskad. Millistesse tähendusliikidesse moodustatud tuletised kuuluvad?

käsi, roomama, paks, puu, elu

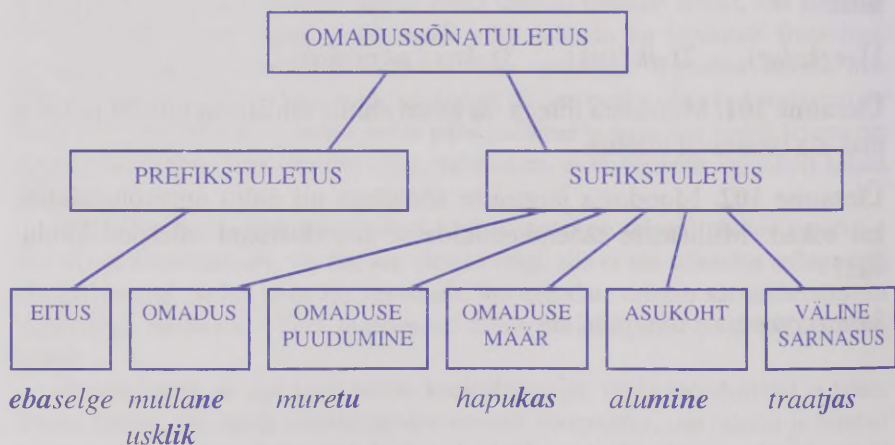
22. PEATÜKK

OMADUSSÕNATULETUS, MÄÄRSÕNATULETUS, TEGUSÕNATULETUS

Omadussõnatuletuse liigid

Omadussõnaliite liitmisel tüvele tekib tuletis, mis annab edasi tüve tähendusega seotud omadust. See funktsioon on ühine kõigile omadussõnu moodustavatele tuletusliidetele. Loomulikult on erinevate liidetega moodustatud omadussõnadel ka erinev tähendus. Selle alusel saab omadussõnatuletuse, nii nagu nimisõnatuletusegi, jagada tuletiste tähenduserinevuste alusel liikideks.

Osa omadust väljendavaid tuletisi on suhteliselt neutraalse tähendusega. Selliseid moodustatakse liidetega *-ne* (*korrektne*), *-lik* (*korralik*) ja *-line* (*värviline*). Nende liidete põhiülesanne on moodustada teiste sõnaliikide tüvedest omadussõnu. Osa liiteid aga lisavad tüvele ka mingi kitsama omadusega seotud tähendusvarjundi. Sellised on omaduse puudumist väljendav *-tu* (*hambutu*), omaduse määra rõhutav *-kas* (*viljakas*), välist sarnasust rõhutav *-jas* (*püstjas*) ja ruumilist asukohta väljendav *-mine* (*alumine*). Omadussõnade tuletamiseks saab kasutada ka prefikstuletust. Prefikstuletusega väljendatakse eitust (*ebaaus*).

Omadust väljendavad tuletised

Sellesse klassi kuuluvad liidetega *-ne*, *-lik* ja *-line* moodustatud tuletised. Kõik kolm liidet on väga produktiivsed.

Liitega *-ne* moodustatakse tuletisi põhiliselt nimisõnatüvedest. Tuletised annavad edasi tuletusalusega väljendatud asja esinemist omadusena, kuid hulka ja suurust märkiva tuletusaluse puhul väljendab tuletis võrdsust:

OMADUS: *mullane, puine, ohakane, mahlane, mudane, värvine*

VÕRDSUS: *kilone, meetrine, liitrine, sajane, kahesajakroonine*

Ka liitega *-lik* moodustatakse tuletisi põhiliselt nimisõnatüvedest. Tuletised väljendavad asja esinemist omadusena või sarnasust tuletusaluses väljendatud asjaga. Viimasel juhul on tuletusaluseks sageli isikunimed. Liitega *-lik* saab omadussõnu moodustada ka tegusõnatüvedest. Sellisel juhul väljendab tuletis antud tegevuse iseloomulikkust kellelegi.

OMADUS: *põllumajanduslik, riiklik, varanduslik, iseloomulik*

SARNASUS: *argpükslik, pearulik, rüütellik, isalik, ameerikalik*

ISELOOMULIKKUS: *usklik, reetlik, tahtlik, muutlik, suutlik, tootlik*

Liitega *-line* moodustatakse tuletisi nimi- ja arvsõnatüvedest. Tuletised väljendavad asja esinemist omadusena, aga ka iseloomulikkust:

OMADUS: *ajalooline, sõjaline, mereline, heatujuline, vieline*

TUNNUS: *ruuduline, pikajukseline, mustanahaline, sarviline*

KÕIGE PRODUKTIIVSEMAD OMADUSSÕNALIITED ON *-ne*,
-lik JA *-line*. NENDEGA MOODUSTATUD TULETISED
ANNAVAD EDASI OMADUST KÕIGE ÜLDISEMAS
TÄHENDUSES

Ilmaoleku väljendamine: -tu

Liite *-tu* abil saab moodustada omadussõnu nii nimisõnatüvedest kui ka verbitüvedest. Mõlemal juhul väljendavad tuletised mingi asja, nähtuse või tunnuse puudumist omadusena:

mure → *muretu*, *valu* → *valutu*, *süda* → *südametu*

muutma → *muutmatu*, *jagama* → *jagamatu*

Omaduse määra väljendamine

Liide *-kas* võimaldab moodustada tuletisi, millega väljendatud omaduse määr on tavaliselt kas suurem või väiksem. Nimisõnadest moodustatud tuletised väljendavad enamasti suuremat omaduse määra, omadussõnadest saadud tuletised harilikult väiksemat omaduse määra. Mõnikord väljendab *-kas* ka lihtsalt omadust ilma määra rõhutamata.

SUUREM MÄÄR: *kõhukas, turjakas, andekas, viljakas, rinnakas*

VÄIKSEM MÄÄR: *lillakas, blondikas, hapukas, kollakas, sinakas*

OMADUS: *tormakas, eakas, hoolikas, trullakas, sihvakas*

Sarnasuse väljendamine: -ias

Liitega *-jas* võib omadussõnu moodustada peamiselt nimi- ja omadussõnatüvedest. Nimisõnadest moodustatud tuletised viitavad sellele, et miski on tuletusaluses viidatud asjaga sarnane. Omadussõnadest moodustatud tuletised väljendavad sama omadust, mis tuletusalus, kuid väiksemal määral:

SARNASUS: *munajas, traatjas, siidjas, harkjas, viltjas, tinajas*

VÄIKSEM MÄÄR: *valkjas, tömpjas, pruunjas, ümarjas, tuhmjas*

Paiknemise väljendamine: -mine

mine-tuletised väljendavad paiknemist kui omadust:

all olev sahtel = alumine sahtel

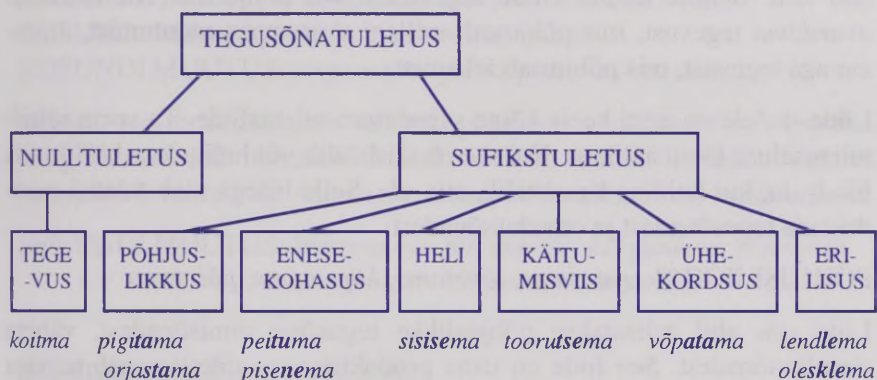
taga olev ratas = tagumine ratas

Tegusõnatuletuse liigid

Tegusõnade tuletamiseks on kaks moodust: sufikstuletus, mille puhul tüvele lisatakse tegusõnu tuletav liide ja nulltuletus, mille puhul sõnatüvele lisatakse lihtsalt tegusõna tunnused ja lõpud. Nulltuletuse puhul muutub ainult sõnaliik, tuletusaluse tähendus jääb enamasti samaks (*kogu* → *kogu-ma*), sufikstuletuse korral muutub sageli ka tuletusaluse tähendus. Prefikstuletust tegusõnade puhul ei kasutata.

Tegusõnu tuletavatest liidetest on kõige sagedasem *-ta/-da*, mille tuletusaluseks on omadussõnad ja tegusõnad. Selle liitega saab tuletada põhjuselise tähendusega tegusõnu. Põhjuselise tähendusega tegusõnu saab tuletada ka liidete *-sta* (*julgestama*) ja *-nda* (*eestindama*) abil. Enesekohaseid tegusõnu moodustatakse liidete *-u* (*sulguma*) ja *-ne* (*tervenema*) abil. Mitmesuguseid hääli väljendavaid tegusõnu saab tuletada liite *-ise* (*krabise*) abil, käitumisviisi väljendavaid tegusõnu liite *-tse* (*vagatsema*) abil. Hetkelist tegevust väljendab liide *-ata* (*nuuksatama*), tegevuse erilisust *-skle* (*tantsisklema*) ja *-le* (*naljatlema*).

Tegusõnade nulltuletus

Nulltuletuse puhul moodustatakse tegusõnasid põhiliselt nimi- ja omadussõnadest. Nulltuletuse puhul liidetakse tegusõna tunnused ja lõpud otse tüvele. Saadud tuletis annab edasi tuletusalusega väljendatud asja või omadusega seotud tegevust.

film → *filmima*, *riiv* → *riivima*, *must* → *mustama*

Eesti keeles on tüvesid, mis iseenesest väljendavad mingit tegevust. Sellised tüved on nagu kahepaiksed – nende puhul pole võimalik öelda, kas tegu on nimi- või tegusõnatüvega, sest niihästi nimisõna- kui ka tegusõnavorme saab neist moodustada lihtsalt vastavate tunnuste ja lõppude lisamisega.

Nimisõnavormid		Tüvi		Tegusõnavormid
<i>koiduni</i>	←	<i>koit</i>	→	<i>koidab</i>
<i>ravile</i>	←	<i>ravi</i>	→	<i>ravin</i>
<i>vooluga</i>	←	<i>vool</i>	→	<i>voolab</i>

Põhjuslikkust väljendavad tuletised

Põhjuslikkust väljendavaid tuletisi moodustatakse liidete *-ta/-da*, *-sta* ja *-nda* abil. Selline tuletis viitab tegevusele kui põhjusele. Nii tähendab *avardama* tegevust, mis põhjustab millegi avaramaks muutumist, *äratama* aga tegevust, mis põhjustab ärkamist.

Liide *-ta/-da* on eesti keele kõige sagedasem tuletusliide. Ta vorm sõltub tuletusaluse lõpuhäälikust. Kui see on täishäälik või helitu kaashäälik, siis liitub *-ta*, kui heliline kaashäälik, siis *-da*. Selle liitega saab tuletisi moodustada tegusõnadest ja omadussõnadest:

PÕHJUSLIKKUS: *avardama, lõpetama, küpsetama, põletama*

Liite *-sta* abil tuletatakse põhjuslikke tegusõnu nimisõnadest, vähem omadussõnadest. See liide on üsna produktiivne – tuletise saab temaga moodustada väga paljudest nimisõnadest:

PÕHJUSLIKKUS: *sandistama, orjastama, tõkestama, toestama*

Liitel *-nda* on üks kindel kasutusvaldkond. Tema abil väljendatakse põhiliselt tõlkimist mingisse keelde. Selliste tuletiste tuletusaluseks on keelte nimetused. Mõnikord kasutatakse *nda*-tuletisi ka lihtsalt põhjuslikkuse väljendamiseks:

TÕLKIMINE: *eestindama, soomendama, rootsindama, saksandama*

PÕHJUSLIKKUS: *laiendama, hapendama, suurendama*

ENAMKASUTATAV TEGUSÕNALIIDE ON *-ta/-da*,
MILLEGA VÄLJENDATAKSE PÕHJUSLIKKUST

Enesekohasuse väljendamine

Enesekohaseid tegusõnu moodustatakse liidetega *-u* ja *-ne*. Selliste tuletistega väljendatud tegevus juhtub tegija või olija endaga.

Liide *-u* on eesti keeles väga produktiivne. Selle liitega moodustatakse tuletisi niihästi teistest tegusõnadest, omadussõnadest kui ka nimisõnadest. Olenevalt tuletusaluse sõnaliigist on tuletisel mõnevõrra erinev tähendusvarjund. Kõige sagedasemad on enesekohasust ja seisundit väljendavad tuletised. Nende puhul on tuletusaluseks tegusõna. Omadus- ja nimisõnalise tuletusalusega *u*-tuletised väljendavad seisundi muutust:

ENESEKOHASUS: *peituma, anduma, relvastuma, kaevuma*

SEISUND: *leiduma, pettuma, tunduma, seostuma*

SEISUNDI MUUTUS: *sirguma, selguma, puituma, vaesuma*

Liitega *-ne* moodustatakse tuletisi põhiliselt omadussõnast. Tuletised märgivad seisundi muutust. Mõnikord saab samast omadussõnatüvest moodustada niihästi *ne-* kui ka *u*-tuletise, mille tähendused on lähedased:

SEISUNDI MUUTUS: *kõhnenema, tühjenema, kõrgenema, pisenema*
kõhnuma, tühjuma, kõrguma, -----

Käitumisviisi väljendamine: -tse

Liitega *-tse* moodustatakse tegusõnu, mis väljendavad käitumisviisi. Tuletusaluseks on enamasti nimisõnad ja omadussõnad. Mõned erandid välja arvatud (*nukrutsema, õrnutsema, muretsema, hoolitsema, tegutsema*), on liitega *-tse* moodustatud tuletised halvustava tähendusega:

KÄITUMISVIIS: *toorutsema, tujutsema, mõnutsema, ilatsema*

Helide väljendamine: -ise

Liitega *-ise* antakse edasi helisid väljendavaid tegevusi. Tuletusaluseks on mingit heli või häält matkiv tüvi. Tavaliselt sellised tüved omaette sõnana ei esine. Nii näiteks esineb tüvi *sis-* vaid tuletise *sisisema* tuletusalusena. Ka teised *ise*-liitega moodustatud tegusõnade tuletusalused ei esine iseisivate sõnadena.

HELI: *sisisema, susisema, kohisema, lurisema, korisema, kägisema*

Hetkelisuse väljendamine: -ata

Ka liitega *-ata* moodustatakse sageli helisid väljendavaid tuletisi, kuid erinevalt *ise*-tuletistest, on liitega *-ata* moodustatud tegusõnadel hetkelisuse või ühekordsuse kõrvaltähendus. Sellisel juhul on tuletusaluseks heli matkiv tüvi. Liitega *-ata* saab tuletisi moodustada ka liikumist tähistavatest tegusõnatüvedest. Sellisel juhul tähistab tuletis ühekordset äkilist liigutust:

HETKELINE HELI: *piuksatama, oiatama, rõhatama, kraaksatama*

ÄKILINE LIIGUTUS: *vilgatama, võpatama, seisatama, läigatama*

Tegevuse erilisust väljendavad tuletised

Liidetega *-skle* ja *-le* saab tegusõnatüvedest moodustada uusi tegusõnu, mis väljendavad sedasama põhitähendust, mis tuletusalus, kuid millel on juures eriline tähendusnüanss. Eri tuletusaluste puhul on liite poolt lisatav tähendusosa erinev. Liitega *-skle* moodustatud tuletised tähendavad põhiliselt nautiva varjundiga tegevusi. Liitega *-le* moodustatud tuletised tähistavad tuletusalusest sõltuvalt kas korduvat, kuid ebakorrapärast tegevust või veidi halvustava varjundiga seisundit.

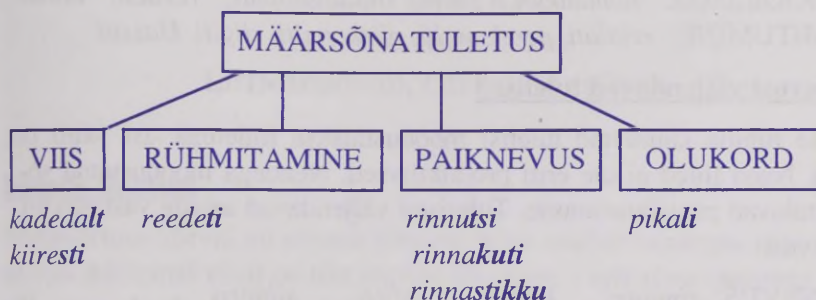
NAUTIV TEGVUS: *olesklema, peesisklema, lamasklema*

KORRATU TEGEVUS: *karglema, huiklema, lendlema, uitlema*

SEISUND: *unelema, mõnulema, ihalema, ilulema*

Määrsõnatuletuse liigid

Määrsõnaliiteid on eesti keeles umbes paarikümne ringis, kuid paljud neist on väga harva kasutusega. Produktiivseid liiteid on vähe. Pääaegu kõik määrsõnaliited moodustavad viisi väljendavaid tuletisi. Kõige neutraalsema tähendusega on *-lt* (*kurvalt*) ja *-sti* (*ilusti*), millega moodustatakse määrsõnu omadussõnadest. Liitega *-ti* (*perekonniti*) väljendatakse rühmitumist, liidetega *-tsi* (*küljetsi*), *-stikku* (*vastastikku*) ja *-kuti* (*vastakuti*) paiknevust, liitega *-li* (*rinnuli*) asendit. Prefikstuletus ei ole määrsõnade tuletamisel võimalik. Määrsõnatuletuse liigid on esitatud järgneval skeemil:

Viisi väljendavad tuletised

Kõige sagedasemad määrsõnaliited on *-lt* ja *-sti*. Nende liidetega moodustatakse omadussõnadest määrsõnu, mis väljendavad viisi. Liide *-lt* on väga produktiivne. Temaga võib määrsõnu tuletada igast omadussõnast. Liite *-sti* produktiivsus on väiksem.

Mõlemad liited moodustavad viisitähendusega tuletisi. Mõnikord on ühest ja samast tuletusalusest moodustatud tuletised sama tähendusega (*kehvalt – kehvasti*), mõnikord osaliselt kattuvad (*kergelt saadud* või *kergesti saadud*, aga *kergelt väsinud*, kuid mitte **kergesti väsinud*) ja mõnikord erineva tähendusega (*uuesti – uelt*).

KÕIGE PRODUKTIIVSEMAD MÄÄRSÕNALIITED ON
-lt JA *-sti*. NENDEGA MOODUSTATUD TULETISED
VÄLJENDAVALD TEGEVUSE VIISI

Rühmitumise väljendamine: *-ti*

Liide *-ti* on üsna produktiivne määrsõnaliide, millega moodustatakse tuletisi nimisõnatüvedest. Kui tuletusalus on aega väljendava tähendusega, siis on tuletisel perioodilisust väljendav tähendus. Kui tuletusalus on asja väljendav nimisõna, siis näitab tuletis tuletusaluses väljendatud asjade rühmitumist:

PERIOODILISUS: *hommikuti, suviti, nädalalõputi, reedeti, õhtuti*
RÜHMITUMINE: *erialati, perekonniti, piirkonniti, riigiti, klassiti*

Paiknevust väljendavad tuletised

Sellesse rühma kuuluvaid tuletisi moodustatakse liidetega *-tsi, -kuti* ja *-stikku*. Need liited ei ole eriti produktiivsed. Nendega moodustatud sõnad kuuluvad püsisõnavarasse. Tuletised väljendavad asjade vastastikust paiknevust:

PAIKNEVUS: *rinnutsi, külitsi, selitsi, silmitsi*
rinnakuti, küljekuti, seljakuti, - - - - -
rinnastikku, küljestikku, - - - - - - - - - -

Viimasel ajal on liide *-tsi* muutunud sagedamini kasutatavaks koos tegevusvahendit väljendava tuletusalusega. Need tuletised ei väljenda paiknevust, vaid hoopis tegevusvahendit või *-viisi*: *telefonitsi, käsitsi, meritsi, relvitsi, sõnutsi*.

Asendi väljendamine: -li

Liitega *-li* moodustatakse asendit väljendava tähendusega tuletisi:

ASEND: *kummuli, pikali, siruli, hajali, selili, kõhuli, jaluli, küljeli, rinnuli, näoli, põlvili*

ÜLESANDED

Ülesanne 103. Asenda järgmised sõnaühendid tuletistega.

punnis silmadega, ilma hammasteta, piima sarnane, mahla poolest rikas, mitte meeldiv, kukkumist põhjustama, läti keelde tõlkima, sopiliseks muutuma, ennast riietama, bandiidi kombel käituma, rõõmsal kombel, klasside kaupa, telefoni teel

Ülesanne 104. Tuleta sõnadest *mees* ja *kurb* niipalju erinevaid omadussõnu, tegusõnu ja määrsõnu kui oskad.

Ülesanne 105. Muuda järgmised tegusõnad enesekohasteks: *sulgema, jagama, alandama, lendama, lükkama, avama, segama, rikkuma*.

Ülesanne 106. Moodusta järgnevatest sõnadest määrsõnu ja moodusta nendega lauseid: *osa, vale, kõva, õhtu, tasa, nina, käsi, vastas*.

23. PEATÜKK

LIITSÕNAMOODUSTUS

LIITNIMISÕNAD, LIITOMADUSSÕNAD

Sõnade liitmine

Sõnatuletuse kõrval on sõnade liitmine teine oluline sõnavara rikastamise viis. Mõlemal viisil on üks oluline ühisjoon – uus sõna saadakse kahe või enama keelelemendi ühendamise teel. Sõnatuletuse korral on nendeks tüvi ja liide, liitsõnamoodustuse puhul kaks tüve.

Sõnatuletusel ja liitsõnamoodustusel on ka erijooni. Kõige olulisem on see, et sõnatuletuse võimalused on palju avaramad kui liitsõnamoodustuse võimalused. Tuletusliited nihutavad sõnu ühest sõnaliigist teise, muudavad või modifitseerivad nende tähendust. Seetõttu annab sõnatuletus meile avarad võimalused lausete moodustamiseks: *kõik on vaikne, kõik vaikivad, kõik on vaikselt, vaikus on kõikjal*. Sõnade liitmisel on aga peaaesjalikult üks funktsioon: muuta sõna tähendus kitsamaks. Võtame näiteks sõna *laps*. Liites talle erinevaid sõnu, saame liitsõnad, mille tähendus on kitsam ja täpsem kui sõnal *laps*: *tütarlaps, poisslaps, vaeslaps, vallaslaps, koolilaps* jne. Sõnaliik jääb sõnade liitmisel muutmatuks. Nii *laps* kui *tütarlaps* on mõlemad nimisõnad ja käituvad seetõttu lauses samamoodi. Tuletamine aga võimaldab sõnadel käituda lauses erinevalt.

LIITMINE VÕIMALDAB SÕNA TÄHENDUST KITSENDADA JA
TÄPSUSTADA

Liitsõna moodustusosad

Liitsõna moodustusosadeks on tüved, mis teineteisele liidetakse. Kõige sagedamini koosneb liitsõna kahest moodustusosast (*sõidu + auto*), mis omakorda võivad olla liitsõnad (*kaug-sõidu + auto-buss*). Mõni üksik liitsõna koosneb ka kolmest võrdväärsest moodustusosast (*üks + kord + üks*). Viimased on üsna erandlikud ja neid on vähe.

Kahest moodustusosast koosnevatel liitsõnadel on esimene osa täiendosa ja teine põhiosa. Põhiosa määrab liitsõna sõnaliigi ja annab edasi põhitähendust, täiendosa täpsustab ja kitsendab seda.

TÄIENDOSA   PÕHIOSA

tütar + laps

poiss + laps

vaes + laps

Liitsõna moodustusosadeks võivad olla ka liitsõnad. Ka sellised liitliitsõnad koosnevad täiend- ja põhiosast.

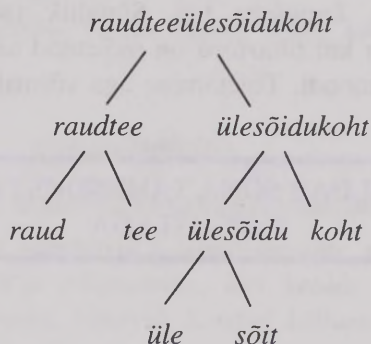
TÄIENDOSA   PÕHIOSA

raud-tee + ülesõidu-koht

kaug-sõidu + tüüri-mees

kirjutus-laua + sahtel

Kui liitsõna moodustusosaks on liitsõna, siis koosneb see omakorda kahest moodustusosast, keerukamate liitsõnade sisestruktuur võib seetõttu olla kuni kolmetasandiline. Sellistes moodustistes tuleb liitsõnamoodustuse Lego-laadne iseloom eriti selgelt esile:

LIITSÕNA KOOSNEB PÕHIOSAST JA TÄIENDOSAST.
 PÕHIOSA ANNAB PÕHITÄHENDUSE, TÄIENDOSA
 TÄPSUSTAB JA KITSENDAB SEDA

Liitsõnamoodustuse mallid

Liitsõna täiend- ja põhiosa liitmiseks on neli põhilist võimalust. Vastavalt sellele eristatakse liitsõnamoodustuses nelja erinevat malli: tüveline liitumine, nimetavaline liitumine, omastavaline liitumine ja lühitüveline liitumine.

Tüveline liitumine esineb tegu- ja mäarsõnade puhul. Tegusõnadel eraldatakse *ma*-tegevusnime tunnus ja saadud tüvi liidetakse põhiosale: *leid/ma* → *leid* + *laps*, *pist/ma* → *pist* + *oda*. Kuna mäarsõnadel tunnuseid ja lõppe pole, siis liitub ta tervikuna liitsõna põhiosale: *täna* + *päev*, *lukku* + *panek*, *alla* + *minek*.

Nimetavaline ja omastavaline liitumine on võimalik siis, kui täiendosaks on käändsõna (nimi-, omadus-, arv- või asesõna). Nimetavalise liitumise korral liitub täiendosa nimetava käände kujul põhiosale: *jalg* + *ratas*, *kolm* + *nurk*, *noor* + *tööline*. Omastavalise liitumise korral liitub täiendosa omastava käände kujul: *jala* + *matt*, *kolme* + *kohaline*, *noore* + *poolne*.

Lühitüvelise liitumise puhul liitub põhiosale täiendosa lühenenud tüvekuju. Lühitüveline liitumine on võimalik kõigis sõnaliikides: *kuning* + *riik*, *inim* + *ohver*, *kõrg* + *hoone*, *hõõg* + *lamp*, *püst* + *koda*.

LIITSÕNAMOODUSTUSES ERISTATAKSE NELJA
LIITUMISMALLI: TÜVELIST, NIMETAVALIST,
OMASTAVALIST JA LÜHITÜVELIST LIITUMISMALLI

Liitsõna ja sõnaühend

Ei ole vist inimest, kes poleks kordki kirjutades kahelnud, kas kirjutada mõned kõrvuti asetsevad sõnad kokku üheks sõnaks või mitte. Selles ei ole ka midagi imelikku, sest liitsõna ja sõnaühendi erinevus on mõnikord üsna väike. Võrdleme kasvõi liitsõna *raudteeülesõidukoht* ja sõnaühendit *raudtee ülesõidukoht*. Sisulist vahet neil kahel on peaaegu võimatu teha. Mõnel teisel juhul on liitsõna ja sõnaühendi erinevus muidugi hulga selgem, võrdleme näiteks *vanaisa* ja *vana isa*.

Põhiline tunnus, mille alusel liitsõnu ja sõnaühendeid eristada, on tähenduslik erinevus. Liitsõna väljendab üht terviklikku mõistet. Nii näiteks on *koolipnk* teatud tüüpi pink, *köögiriul* aga teatud laadi riul. Liitsõna täiendosa viitab väga üldiselt, mis liiki pingi või riuliga on tegu.

Sõnaühendis valitseb sõnade vahel mingi muu seos, kõige sagedamini omastav seos. Seetõttu tähendab *kooli pink* koolile kuuluvat pinki, mis võib olla koolipink, aga sama hästi ka aiapink, *köögi riul* aga köögis olevat riulit, olgu see või raamaturiul.

LIITSÕNA MOODUSTAB ÜHE MÕISTE, SÕNAÜHEND VÄLJENDAB SEOST KAHE MÕISTE VAHEL

Liitsõna ja sõnaühendit on kõige raskem eristada omastavalise ja tüvelise liitumismalli korral, sest need liitumismallid on vormiliselt samasugused kui kõige sagedasemad sõnaühendid: *lehmalaud* ja *lehma laut*, *lapsesuu* ja *lapse suu*, *siiatulek* ja *siia tulek* jne. Kirjas tehakse neil vahet kokku- ja lahkukirjutamisega, kõnes aga sõnarõhu abil. Kui tegu on liitsõnaga, siis hääldatakse ühendit ühe pearõhuga, kui on tegu sõnaühendiga, siis on mõlemal osisel oma pearõhk. Tinglikult võib öelda, et kui tegu on ühe mõistega, siis on ka üks pearõhk, kui kahe või enam mõistega, siis kaks või enam pearõhku.

LIITSÕNA

Üks rõhk
 ´siiatulek
 ´vagunisaatja
 õunamahl

SÕNAÜHEND

Mitu rõhku
 ´siia ´tulek
 ´vaguni ´saatja
 ´suure ´õuna ´mahl

Nimetavalise ja lühitüvelise liitumismalliga moodustatud liitsõnu on sõnaühenditest palju kergem eristada, sest nende liitumismallide puhul on täiendosis niisugusel kujul, mis sõnaühendis omaette sõnana ei esine. Proovige näiteks muuta liitsõnad *inimohver*, *jalgpall* ja *puiestee* lahkukirjutamisega sõnaühenditeks. See on võimatu, sest sedalaadi sõnaühendeid eesti keel lihtsalt ei tunne: *inim ohver*, *jalg pall*, *puies tee*. Vaid omadussõnalise täiendosisega puhul on see võimalik: *kaunishing* ja *kaunis hing*, *kuivsil* ja *kuiv silo*, *suurfirma* ja *suur firma*.

Liitnimisõnad

Liitnimisõnad on sõnad, mille põhiosaks on nimisõna. Meenutame, et liit-sõna sõnaliigi määrab liitsõna põhiosa. Sellest ka nimetus liitnimisõna. Liitnimisõnad moodustavad liitsõnade hulgas kõige suurema alaliigi. See on ka igati ootuspärane, sest nimisõnu on keeles üldse kõige rohkem ja kõiki neid on täiendosa lisamisega võimalik täpsemalt piiritleda ja isoleerimustada. Liitsõna täiendosaks võib olla mitmesuguste sõnaliikide sõnu. Kõige rohkem on nimisõnalise ja omadussõnalise täiendosaga liitnimisõnu (*külamees, noormees*), kuid leidub ka arvsõnalise (*kolmjalg*), asesõnalise (*eneseusaldus*) ja määrsõnalise (*vastuarmastus*) täiendosaga liitnimisõnu.

Nimisõna + nimisõna

See on kõige arvukam liitnimisõnade tüüp. Nimisõnade liitmisel nimisõnadele on väga suured võimalused. Üks ja sama sõna võib esineda nii täiendosana kui ka põhiosana. See omadus on nii üldine, et sageli saab osiste ümbertõstmise teel moodustada uue liitnimisõna: *piimapakk – pakipiim, metsamari – marjamets, lauaarvuti – arvutilaud, keelpill – pillikeel*.

Kõige sagedasemad liitnimisõnade liitumismallid on nimetavaline ja omastavaline liitumine, mida vaatlesime eespool. Liitumismalli valik on enamasti kokkuleppeline. Nii näiteks liituvad *us-lõpulised* tuletised põhiosale tavaliselt nimetavas käändes (*armastuskiri, ehitusdisainer*), liiki väljendav täiendosa aga enamasti omastavas (*lambanahk, koerakuut*). Küllalt sageli saab samu liitsõnu liita nii nimetavalise kui ka omastavalise malli alusel. Sellisel juhul on saadud liitsõnade erinevus sageli vaid stiililine (*ahiküte – ahjuküte, merimees – meremees, veritasu – veretasu*), kuigi mitte alati: *veeklaas ja vesiklaas, käsikiri ja käekiri*.

Mõningatel juhtudel võib täiendosa esineda ka teistes käänetes. Sellistest liitumismallidest on kõige sagedasem mitmuse omastavaline liitumine: *lastekirjandus, naistepesu, noorteklubi*. Üsna harvad on liitnimisõnad, mille täiendosa on sisseütlevas (*vettehüpe, töössesuhtumine*), seesütlevas (*kooliskäimine*), alaleütlevas (*töölevõtmine*), alalütlevas (*töölkäija*) või ilmaütlevas (*töötatööline*).

Omadussõna + nimisõna

Omadussõna esineb harilikult nimisõna laiendina sõnaühendis: *vana paber, suur tööstus, väike linn*. Sellisel juhul iseloomustab ta nimisõna, toob esile mingi olulise tunnuse. Kui omadussõna moodustab nimisõnaga liitsõna, siis kaotab ta oma kirjeldava rolli ja hakkab tähistama liiki: *vana-paber, suurtööstus, väikelinn*.

Mõnikord on omadussõnalise täiendosaga liitsõnade tähendus vaid kaudselt seotud vastava sõnaühendi tähendusega: *vanemõde* ja *vanem õde*, *vanatüdruk* ja *vana tüdruk*, *suurtükk* ja *suur tükk*. Sellised liitsõnad kuuluvad püsisõnavarasse. Küllalt sageli on aga omadussõnalise täiendosaga liitsõna sõnaühendiga lähedase tähendusega: *sügavküünd* on peaaegu sama, mis *sügav küünd*, *kumerpeitel* on *kumer peitel* ja *teravnurk* *terav nurk*. Selliseid liitsõnu saab moodustada kõnelemise käigus. Tuleks siiski arvestada, et liitsõna kasutamine (kokkukirjutamine) on õigustatud vaid siis, kui tahetakse rõhutada tervikmõistet. Muudel juhtudel tuleks eelistada lahkukirjutamist.

Muu sõnaliik + nimisõna

Arvsõnalise täiendosaga liitsõnu ei ole palju. Sellistes liitsõnades iseloomustab täiendosa põhiosa arvuliselt: *viievõistlus*, *kolmkõla*, *nelinurk*, *üksilm*, *miljonilinn*.

Asesõnalise täiendosaga liitsõnad ei erine vastavatest sõnaühenditest tähenduse poolest oluliselt: *eneseharimine* ja *enese harimine*, *iseõppija* ja *ise õppija*, *omalooming* ja *oma looming*. Liitsõna kasutatakse siis, kui soovitakse rõhutada terviklikku mõistet.

Määrsõnalise täiendosaga liitsõna väljendab täiendosa ruumilist või ajalist seost põhiosaga: *kõrvalkorter*, *järeilmärkus*, *tagakamber*. Et määrsõnad nimisõnadega sõnaühendeid ei moodusta, siis ei ole siin liitsõna ja sõnaühendi paralleelne esinemine võimalik ja mõlemad osad tuleb alati kokku kirjutada.

Liitomadussõnad

Liitomadussõnad võimaldavad täpsustada liitomadussõnadega väljendatud omadusi mingi teise omaduse (*helepunane*), asja (*veripunane*) või nähtuse (*tundeküllane*) kaudu. Liitomadussõna täiendosaks on enamasti nimisõna (*tulikuum*) või omadussõna (*tumepruun*). Muude sõnaliikidega moodustatakse liitomadussõnu harva.

Nimisõna + omadussõna

Nimisõnalise täiendosaga liitomadussõnades märgib täiendosa enamasti põhiosaga väljendatud omaduse määra. Sellised liitsõnad on nagu kokkurusutud võrdlused: *nõelterav* = *terav nagu nõel*, *juuspeen* = *peenike nagu juuksekarv*, *ronkmust* = *must nagu ronk*. Mõningad nimisõnad aga ei väljenda liitomadussõna täiendosana mitte võrdlust, vaid muudavad omaduse intensiivsemaks. Sellised on *tuli*, *surm* ja *veri*: *tuliuus*, *tulipunane*, *surmtõsine*, *surmigav*, *surmväsinud*, *verinoor*, *verivaene*, *verivärske*.

Omadussõna + omadussõna

Omadussõnalise täiendosaga moodustatakse enamasti liitomadussõnu, mis väljendavad kahe värvitooni vahepealseid varjundeid. Põhiosa tähistab seda tooni, mis tundub tugevam. Nii on *sinakasroheline* sinise varjundiga roheline, aga *rohekassinine* roheline varjundiga sinine. Lisaks sellele saab omadussõnalise täiendosaga väljendada ka värvide intensiivsust: *ererohteline*, *helepruun*, *kahvatu roheline*, *tuhmkollane*, *tumeroheline*.

Muud liitsõnaliigid

Lisaks liitnimisõnadele ja liitomadussõnadele on eesti keeles vähesel määral ka liitmäärsõnu ja liittegusõnu. Enamik liitsõnalise struktuuriga määrsõnu, nagu *vastuoksa*, *suusoojaks*, *peaaegu* jt, ei ole tegelikult liitmäärsõnad, vaid on tekkinud mitmesuguste väljendite struktuurilisel kiivistumisel. Ainus produktiivne liitmäärsõna esikomponent on *pool*: *poolkinni*, *poolmuidu*.

Ka liittegusõnu on eesti keeles vähe. Palju sagedasemad on tegusõna ja mingi teise sõnaliigi sõna ühendid: ühendverbid ja väljendverbid (vt 25. peatükk). Liittegusõnu on siiski mõningal määral moodustatud selliste seotud tüvedega, nagu *esi-* (*esietenduma*), *üld-* (*üldõpetama*), *eel-* (*eelregistreerima*). Ainus produktiivne liittegusõna esikomponent on *taas*: *taaskohtuma*, *taastootma*, *taasleidma*, *taaslooma*.

Sõnad ja sõnaraamatud

Sõnad on selleks, et tähistada asju, nähtusi, tegevusi ja omadusi, mis on meie ümber või millest me mõtleme. Aeg kulgeb ja sellega ühes muutub maailm järjest keerukamaks. Tekivad uued teadused, areneb tehnika ja kultuur. Nende väljendamiseks on keelel pidevalt vaja uusi sõnu. Kõige avaramaid võimalusi pakub uute sõnade tekkeks laenamine, tuletamine ja liitmine.

Kuivõrd hästi me ka oma emakeelt ei tunneks, ei ole inimest, kes teaks keele kõiki sõnu. Sõnu laenavad, tuletavad ja liidavad vajaduse järgi kõik kõnelejad. Kellelgi ei ole uute sõnade moodustamiseks ainuõigust. Seetõttu on keeles alati sõnu, mida osa kõnelejaist ei tunne. Samal ajal on suhtlemiseks hädavajalik, et inimesed üksteisest õigesti aru saaksid. Et seda võimaldada, koostatakse sõnaraamatuid.

Esimese teadaoleva sõnaraamatu koostas 5. sajandil e.m.a Abdera Protegoras. See sisaldas Homeroose eepostes leiduvaid vähetuntud sõnu. Esimese täieulatusliku sõnaraamatu koostas Marcus Verrius Flaccus 1. sajandil ladina keele kohta. Esimene eesti keele sõnaraamat ilmus 1637. aastal Heinrich Stahli eesti keel õpiku lisana sajal leheküljel.

Sõnaraamatu koostamine ei ole lihtne töö, sest kõiki sõnu, mis keeles olemas on, ei saa ega ole ka mõtet sõnaraamatus kajastada. Sõnaraamatu koostajad peavad seetõttu tegema valiku, milliseid sõnu sõnaraamatusse võtta. Kindlasti kajastavad kõik suuremad sõnaraamatud valdavat enamikku lihttüvedest. Kuid ka kõiki lihttüvesid ei ole võimalik sõnaraamatus kajastada, sest igas keeles leidub suur hulk murdelisi ja arhailisi sõnu, mida peaaegu ei kasutata ja mis võivad ka sõnaraamatu tegijail kahe silma vahele jääda. Palju sagedamini sunnib aga hoopis ruumipuudus selliseid sõnu välja jätta. Kajastada pole mõtet ka niisuguseid tuletisi ja liitsõnu, mida moodustatakse kõnelemise käigus, sest nende hulk on liiga suur ja nende tähendus mõistetav moodustusosade tähenduste järgi. Seega kajastab ka kõige põhjalikum sõnaraamat vaid üht osa keele sõnavarast.

Suured sõnaraamatud valmivad enamasti kollektiivse töö viljana, sest neis kajastuva materjali hulk on väga suur. Ometi on olemas ka suuri sõnaraamatuid, mille on koostanud üksainus inimene. Nii koostas Noah Webster esimese ameeri-

ka inglise keele sõnaraamatu, mis ilmus 1828. aastal kahes köites, sisaldades kokku umbes 70 tuhat märksõna. Seda sõnaraamatut on pidevalt täiendatud ja korduvalt uuesti trükitud. Tänapäevani tuntakse seda Websteri sõnaraamatu nime all.

Eesti keele sõnaraamatutest võiks Websteri sõnaraamatuga võrrelda F. J. Wiedemanni eesti-saksa sõnaraamatut, mis ilmus 1869. aastal, ja Paul Saagpaku eesti-inglise sõnaraamatut, mis ilmus 1982. aastal.

ÜLESANDED

Ülesanne 107. Leia alltoodud liitsõnade täiend- ja põhiosa. Joonista liitsõnade struktuuri kajastavad skeemid.

lasteaiaküps, rasketööstustootmiskoondis, kergekuulipilduja, reoveepuhastuskaev, haldusõigusrikkumine, elevandiluurannik, maailmasõjaveteran, kõrgepingevoolumõõtja

Ülesanne 108. Moodusta 4 liitsõna, mis erineksid tähenduse poolest samadest sõnadest moodustatud sõnaühendist (näit: *vana isa – vanaisa*). Tee laused, milles ilmneks liitsõna ja sõnaühendi tähenduserinevus (Näit: *Mul on üsna vana isa, aga vanaisa on juba surnud*).

Ülesanne 109. Moodusta 5 liitsõna, mille täiend- ja põhiosa ümber tõstes saad uue liitsõna. Näide: *lihloom - loomaliha*.

Ülesanne 110. Leia neli liitsõna, mille puhul nimetavaline ja omastavaline liitumine väljendab eri mõisteid. Näiteks *vesijahuti* (jahuti, kus kasutatakse jahutamiseks vett) – *veejahuti* (jahuti, millega jahutatakse vett).

Ülesanne 111. Moodusta alltoodud omadussõnadest liitsõnu, mis väljendaksid antud omadust suuremal määral.

igav, suur, paks, kuum, koer, noor, haige, loll, väsinud, uus, vana, tõsine, rahvuslik

LAUSEÕPETUS

24. PEATÜKK

LAUSE. LAUSE STRUKTUUR. LAUSELIHKMED

MOODUSTAJATE VAHELISED SEOSSED

Mis on lause?

Lause on ühe mõtte terviklik väljendus. Selle väga levinud definitsiooni puuduseks on see, et keegi ei tea täpselt, mida pidada üheks mõtteks. Nii võib väita, et ka sõna *suvi* väljendab ühte mõtet, kuid lauseks seda vaevalt pidada saab, sest tegu ei ole tervikliku väljendusega.

Loogikateaduse eeskujul peetakse terviklikuks niisugust väljendust, mis koosneb subjektist (sellest, **mille kohta** midagi väidetakse) ja predikaadist (sellest, **mida** subjekti kohta **väidetakse**). Paljude lausete kohta sobib see määratlus hästi, on aga lauseid, kus subjekt puudub hoopis:

SUBJEKT	PREDIKAAT
<i>Minu väike vend</i>	<i>sõi kõik jäätise ära.</i>
<i>Vana professor</i>	<i>läks pensionile.</i>
-----	<i>Sajab.</i>
-----	<i>Lahkuti hommikul.</i>

Seega ei ole lauset kerge täpselt defineerida. Keeleteaduses on lausele antud üle 200 erineva definitsiooni. Ühes on keeleteadlased siiski üksmeelsed: lause on keeleüksus nii nagu häälik, morfeem või sõna. Lause on vaid keerukama struktuuriga. Erinevalt häälikutest, morfeemidest või sõnadest ei saa lause olla ühegi suurema keeleüksuse moodustusosaks. Lause on seega kõige suurem keeleüksus, mida grammatika käsitleb. Lausetest saab muidugi moodustada tekste, kuid see on juba tekstiõpetuse valdkond.

LAUSE ON KEELEÜKSUS, MIS VÄLJENDAB ÜHT
MÕTET KEELELISELT TERVIKLIKUL KUJUL

Lause tähendus

Lause tähendus on mitmekihiline. Eelkõige väljendab lause mingit tegevust, protsessi või seisundit. Seda nimetatakse lause situatiivseks tähenduseks. Situatiivne tähendus annab edasi asjade seisu. Ta on olemas igas lauses ning moodustab lause põhisisu:

TEGEVUS	PROTSESS	SEISUND
<i>Arno puhub pasunat.</i>	<i>Teele armastab Kiirt.</i>	<i>Tootsil on igav.</i>
<i>Köster suusatab.</i>	<i>Parv vajub põhja.</i>	<i>Lible on kaine.</i>

Lisaks situatiivsele tähendusele võib lause edasi anda ka seda, kuidas kõneleja hindab lausega väljendatud tegevust, protsessi või seisundit. Seda tähenduskihti nimetatakse modaalseks tähenduseks. Modaalset tähendust väljendatakse tegusõna tingiva ja kaudse kõneviisiga ning suhtumist ja tõenäosust väljendavate sõnade abil. Nendega on võimalik edasi anda seda, kas sündmus on kõneleja arvates tõenäoline või paratamatu, kohustuslik või vältimatu, kas see meeldib talle või mitte. Tavalisel jutustavatel laused on modaalsete suhtes neutraalsed: kõneleja edastab ainult informatsiooni ilma omapoolset hinnangut andmata. Sellised on ka ülaltoodud laused. Allpool on samadele lausetele lisatud ka modaalne tähendus:

LUBATAVUS	TÕENÄOSUS	SUHTUMINE
<i>Arno pidi pasunat puhuma.</i>	<i>Teele armastavat Kiirt.</i>	<i>Tootsil on vist igav.</i>
<i>Köster võib suusatada.</i>	<i>Parv vajus kindlasti põhja.</i>	<i>Ka Lible on kaine.</i>

Esimeses näites väljendab modaalsete sõnaga *pidi*, et pasuna mängimine oli Arnole kohustuslik, teises märgib kaudse kõneviisi tunnus, et kõneleja on kuskilt kuulnud, et Teele armastab Kiirt, kuid ei ole väite tõesuses kindel, kolmandas näites annab *vist* edasi kõneleja oletuse, et Tootsil on igav.

LAUSE TÄHENDUS KOOSNEB SITUATIIVSEST JA
MODAALSEST TÄHENDUSEST

Millest koosneb lause?

Lause koosneb sõnadest, kuid mitte ainult. Selles on kerge veenduda. Kui lause oleks lihtsalt sõnade rida, siis võiks sõnade järjekorda vabalt muuta, ilma et lause tähendus muutuks. See aga pole võimalik:

Suur kollane allveelaev vajus kiiresti sügava mere põhja.

Mere vajus allveelaev kiiresti suur sügava põhja kollane.

Nii nagu häälikud moodustavad silpe ja silbid sõnu, nii moodustavad sõnad sõnaühendeid ja sõnaühendid lauseid. Ja nii nagu häälikud ei saa silbis esineda, kuidas juhtub, nii ei saa ka sõnad sõnaühenditeks olla suvaliselt järjestatud. See tähendab, et laused ei koosne lihtsalt sõnadest, vaid teatud kindlate reeglite alusel moodustatud sõnaühenditest – fraasidest. Fraasidest pannakse kokku laused. Seepärast nimetatakse fraase lause moodustajateks.

LAUSE KOOSNEB FRAASIDEST, FRAASID KOOSNEVAD SÕNADEST

Mis on fraas?

Fraas on sõnaühend, mis koosneb põhisõnast ja laiendist. Põhisõna sõnaliik annab fraasile nime. Nii kutsutakse nimisõnast põhisõnaga fraasi nimisõnafraasiks, omadussõnast põhisõnaga fraasi omadussõnafraasiks. Grammatikas tähistatakse fraasi nurksulgudega, millele on lisatud fraasi nime lühend. Erinevaid fraasiliike on kokku viis:

	LAIEND	PÕHISÕNA
nimisõnafraas	[_{NF} suur	linn]
omadussõnafraas	[_{OF} väga	suur]
kaassõnafraas	[_{KF} haiguse	tõttu]
määrsõnafraas	[_{MF} väga	kiiresti]

Erinevalt ülaltoodud neljast fraasist on viienda, hulgasõnafraasi laiend põhisõna järel, mitte ees:

	PÕHISÕNA	LAIEND
hulgasõnafraas	[_{HF} kaks	hammast]

Tegusõnal omaette fraasi ei ole, sest tegusõna on kogu lause põhisõna. Kui lauset võiks kutsuda fraasiks, siis oleks see tegusõnafraas.

Kui põhisõnasid peab fraasil olema täpselt üks, siis laiendeid võib olla ka rohkem (*suur magus kollane õun*) või vähem. Viimasel juhul koosneb fraas ainult põhisõnast (*õun*). Fraasiks kutsutakse teda sellegipoolest.

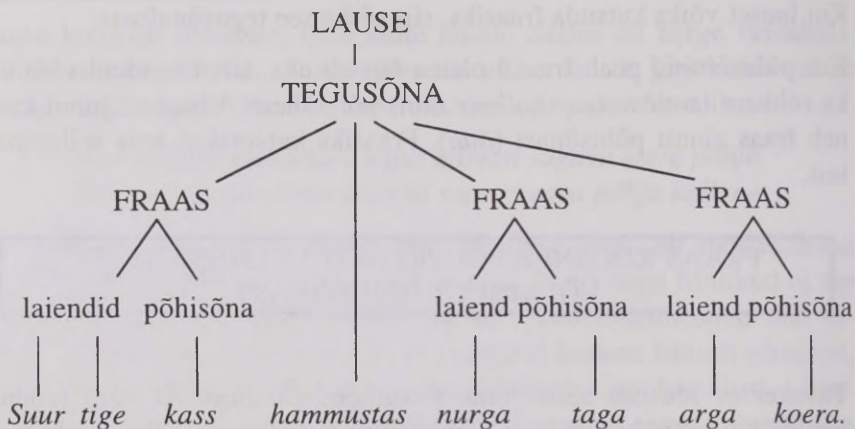
FRAAS KOOSNEB PÕHISÕNAST JA LAIENDITEST VÕI AINULT PÕHISÕNAST

Tavakeeles seostub sõna fraas sõnaühendiga. Seetõttu võib tunduda imelik, kuidas põhisõna üksi võib moodustada fraasi. Selles ei ole siiski midagi eriskummalist. Meenutame, et silbi mõistega on täpselt samamoodi: silbi osad on silbi algus, silbi tuum ja silbi lõpp. Silbi tekkeks on vaja ainult silbi tuuma, silbi algus ja lõpp ei ole kohustuslikud. Ka fraasi tekkeks on vaja vaid põhisõna, laiendid pole kohustuslikud.

Lause struktuur ja Lego

Lause on kõige suurem keeleüksus. Selleks et üldse moodustada lauset, on tulnud eelnevalt ühendada häälikud silpideks, silbid sõnadeks, sõnad ja muutelõpud sõnavormideks, ja kus vaja, tuletada kahest sõnast liitsõna. On jäänud veel viimane etapp: panna sõnadest kokku fraasid ja fraasidest lause. Lause moodustamine on seega nagu Lego-ehitise lõpetamine: kõik vajalikud konstruktsiooni osad on juba klotsidest kokku pandud, vaja vaid osad omavahel ühendada ja ongi valmis. Kuidas seda teha, määravad lauseõpetuse reeglid.

Kõige tähtsam on lauses tegusõna. Ta on nagu tuum või vundament, millele liidetakse ülejäänud osad – fraasid. Fraasid pannakse eelnevalt kokku põhisõnast ja laienditest. Seda protsessi on võimalik kujutada järgmise skeemi abil:

Lauseliikmed

Nagu öeldud, on lause tuumaks tegusõna. Tegusõna on nagu väike näidend, millel on oma tegevustik, tegevuspaik ja tegelased, kes selles osalevad. Võtame näiteks tegusõna *hammustama*. Hammustamise näidendi etendamiseks on vaja kahte osalist: tegijat (seda, kes hammustab) ja objekti (seda, keda või mida hammustatakse). Peale osaliste on näidendi jaoks oluline ka tegevuspaik. Selleks et moodustada lauset tegusõnaga *hammustama*, on samuti vaja kahte osalist, mis täidaksid tegija ja objekti ülesannet, ning tegevuspaika.

Lause osalisi kutsutakse lauseliikmeteks. Kõige tähtsamad lauseliikmed on alus ja öeldis. Öeldiseks on tegusõna, mis väljendab lause tegevust. Alus väljendab tegijat või olijat. Alus ja öeldis on lause pealiikmed. Lisaks pealiikmetele võivad lauses olla ka kõrvalliikmed: sihitis, öeldistäide ja määrus. Sihitis väljendab seda, millele öeldisega väljendatud tegevus on suunatud (*Kass leidis hiire*), öeldistäide aga annab edasi mingit alusele iseloomulikku omadust (*Kass on karvane*). Määrus väljendab tegevuse aega, viisi, kohta või vahendit (*Kass leidis täna öösel hiire*).

LAUSE PEALIHKMED ON ÖELDIS JA ALUS,
KÕRVALLIHKMED ON SIHITIS, ÖELDISTÄIDE JA MÄÄRUS

Lauseliikmeteks on lause moodustajad, fraasid. Fraasid iseenesest ei ole seotud mingi kindla lauseliikmega. Näiteks võib nimisõnafraas *kass* olla ühtviisi edukalt nii aluseks (nagu ülaltoodud näidetes) kui ka sihitiseks, kellele tegevus on suunatud (*Vanatüdruk paitas kassi*). Millist ülesannet see fraas mingis konkreetses lauses täidab, oleneb sellest, millises seoses ta on lause öeldisega.

Moodustajatevahelised seosed

Lause moodustajad on omavahel grammatiliselt seotud. Neid seoseid väljendatakse erinevates keeltes erinevate vahendite abil. Eesti keeles väljendavad moodustajatevahelisi seoseid enamasti muutetunnused (käände- ja pöördelõpud), inglise keeles aga põhiliselt lause sõnajärg. Moodustajatevahelise seose järgi saab teada, millist funktsiooni (alus, sihitis, öeldistäide jne) nad lauses täidavad. Võrdleme lauset *Kass murdis hiire* inglise keele lausega *The cat killed the mouse* 'kass tappis hiire':

Kass murdis hiire.

The cat killed the mouse.

Hiire murdis kass.

The mouse killed the cat.

Kassi murdis hiir.

Eesti keeles väljendatakse lause alust nimetava käändega (*kass*), sihitist aga osastava või omastavaga (*hiire*). Inglise keeles on nii alus (*the cat*) kui ka sihitis (*the mouse*) mõlemad samas käändes. Alusel ja sihitisel tehakse inglise keeles vahet sellega, et alus eelneb öeldisele *killed*, sihitis aga järgneb sellele. Kui alust ja sihitist väljendavad fraasid ära vahetada, siis eesti keeles muutub ainult teate edastamise laad, *kass* väljendab ikkagi alust (seda, kes maha murdis) ja *hiire* sihitist (seda, kes maha murti). Inglise keeles muutub sellise vahetuse tulemusel ka lause liige: *the mouse* muutub aluseks ja *the cat* sihitiseks. Kogu lause tähendus muutub sellega vastupidiseks: 'hiir murdis kassi'. Eesti keeles on selleks vaja muuta moodustajate käännet, sõnajärg ei ole oluline.

GRAMMATILINE SEOS NÄITAB, MILLINE ON
MOODUSTAJA SEOS TEISTE MOODUSTAJATEGA

Grammatilise seose liigid

Grammatilise seose liike on kolm: rinnastus, alistus ja predikatsioon.

Rinnastusseos esineb siis, kui tegemist on loeteluga. Rinnastatud moodustajad seotakse omavahel enamasti sidesõnade (*ja, ning, vaid, aga* jt) või koma abil. Rinnastus võib esineda kõigi lauseliikmete puhul:

RINNASTUS

Lapsed, linnud ja loomad hüppavad aias.

Paljud inimesed suusatavad, uisutavad ja kelgutavad meelsasti.

Ema ostis poest saia, leiba, juustu ja piima.

Kevadel, suvel ja sügisel on metsas väga ilus.

Esimeses lauses on rinnastatud alused, teises näites öeldised, kolmandas sihitised ja neljandas määrused.

RINNASTUSSEOS VALITSEB SÜNTAKTILISELT SAMAVÄÄRSETE MOODUSTAJATE VAHEL

Alistusseos valitseb põhisõna ja tema laiendi vahel. Et öeldisverb on kogu lause põhisõna, siis valitseb alistusseos ka öeldisverbi ja tema laiendite (lause kõrvalliikmete) vahel. Alistuse puhul määrab alistav moodustaja alistatava vormi:

ALISTUS

suurele metsale

suurtesse metsadesse

saabus asulasse

hoolib sõbrast

ALISTUSSEOS VALITSEB PÕHISÕNA JA LAIENDI VAHEL

Alistusseost on kaks liiki: ühildumine ja sõltumine. Kui põhisõna nõuab, et laiend on temaga samas vormis (nagu *suurele metsale*), siis on

tegemist ühildumisega. Eesti keeles näiteks ühildub omadussõnaline laiend nimisõnast põhisõnaga. See tähendab, et omadussõna on nimisõnaga alati samas arvus ja käändes.

Kui põhisõna tähendus määrab laiendi vormi, siis on tegemist sõltumisega. Sõltumine valitseb sagedasti öeldisverbi ja tema laiendite vahel. Nii näiteks tingib tegusõna *lahkuma* tähendus laiendi seestütleva käände (*lahkus linnast*), tegusõna *saabuma* aga sisseütleva käände (*saabus küllasse*). Mõnikord on raske näha tegusõna tähenduses mingit takku, mis laiendi vormi tingib. *Hoolima* näiteks tingib seestütleva käände (*hoolib raamatutest*), kuigi tähenduslikku põhjendust sellele ei ole. Ka sellisel juhul on tegu sõltumisega. Seestütleva käände tingimine on lihtsalt antud tegusõna eripära.

ALISTUSE LIIGID ON ÜHILDUMINE JA SÕLTUMINE

Predikatsioon on lause aluse ja öeldise vahel valitsev seos. Predikatsiooniseose puhul tingib öeldisverb aluse olemasolu, alus aga omakorda ühildab endaga öeldisverbi. Predikatsioon on seega vastastikune alistusseos. Vaatleme mõningaid näiteid:

Mina söön hommikul putru.

Poisid söövad hommikul putru.

Hommikul süüakse putru.

Aluse (*mina, poisid*) olemasolu kahes esimeses näites tingib öeldise isikuline tegumood, tema puudumise kolmandas näites aga öeldise umbisikuline tegumood. Öeldise vorm (*söön, söövad*) on tingitud aluse vormist: kui alus on esimeses isikus, siis on seda ka öeldis, kui aga mitmuse kolmandas isikus, siis on ka öeldis mitmuse kolmandas isikus.

PREDIKATSIOON ON ALUSE JA ÖELDISE VAHEL VALITSEV VASTASTIKUNE ALISTUSSEOS

Noam Chomsky ja generatiivne grammatika

Noam Chomsky [nõum tšomski] (sündinud 1928. a, pildil) on kahtlemata üks tänapäeva ja ka kogu keeleteaduse ajaloo suurimaid keeleteadlasi. 1957. aastal avaldas ta õhukese raamatukese "Syntactic structures" ("Süntaktilised struktuurid"), milles esitas oma generatiivse grammatika põhialused. See raamat sai keeleteaduses revolutsiooniliseks. Sealtpeale on N. Chomsky ideed keele kohta olnud väga mõjukad, ulatudes isegi välja-poolse keeleteaduse piire, eeskätt psühholoogiasse. Generatiivne grammatika on aga läbi teinud keerulise arengutee, olles praegugi üks arvestatavamatest teooriatest keele kohta. Arengule vaatamata on Chomsky teooria selgroog jäänud suhteliselt muutumatuks kogu oma 40-aastase ajaloo jooksul.

Chomsky revolutsiooniliselt peitub selles, et ta hakkas esimesena rõhutama inimese keelevõime loominguilist külge. Kui varasemad keeleteadlased uurisid tekste ja kirjeldasid seal kajastuvaid keelenähtusi, siis N. Chomsky väitis, et mis tahes teksti kirjeldamine ei ole piisav, sest tekst on lõplik, aga inimene võib moodustada lõpmatu hulga lauseid. Selles on võimalik kergesti veenduda: võtame kõigepealt lause *lammas sööb rohtu*, siis lause *kaks lammast sööb rohtu*, siis *kolm lammast sööb rohtu* jne, jne. Et arvude hulk on lõputu, siis saab moodustada ka lõputu arvu lauseid, mis kirjeldavad, mitu lammast rohtu sööb. Seega, nagu väidab N. Chomsky, pole mõtet kirjeldada tegelikke lausehulki (ehk tekste), mis moodustavad ainult tühise osa kõigist mõeldavaist lauseist, vaid hoopis inimese ajus olevat mehhanismi, nn keelepädevust, mille abil on võimalik moodustada ehk genereerida lõpmatu hulk lauseid.

N. Chomsky arvates on keelepädevus teatud lõplik hulk reegleid, mille abil on sõnade lõplikust hulgast võimalik kokku panna lõputu hulk lauseid. Keeleteadlase ülesanne on need reeglid avastada ja kirja panna nii, et nad genereeriks ainult grammatiliselt õigeid lauseid, aga mitte valesid.

N. Chomsky teine revolutsiooniline idee on see, et inimesel peab suur hulk keelereeglitest olema kaasa sündinud. Muidu oleks väga raske seletada, miks väikelapsed õpivad rääkima nii kiiresti, kuigi nende üldine vaimne areng on alles täiesti algjärgus (neil ei ole arvuõistust, nad ei oska joonistada ega üldistada jne). Pealegi ei räägi nende lähedased peaaegu kunagi täiesti korrektsete täislausetega, ilma pauside, keelevääratuste ja kordamisteta, mis teeb keele-

omandamise ülesande veelgi keerulisemaks. Kui lapsel ei oleks keele struktuurist mingit aimu, siis ei suudaks ta nii kergesti rääkima õppida, väidab N. Chomsky. Laste imepärasest keeleomandamisvõimetest oleks aga lihtne seletada, kui eeldada, et inimese ajus on evolutsiooni käigus välja kujunenud teatavat laadi keelemeel, mida antakse põlvest põlve geneetiliselt edasi. Keelemeel on nagu grammatika, kuid sinna kuuluvad vaid väga üldised reeglid, mis on ühised kogu maailma keeltele. Keelemeel on niisiis nagu päris grammatika tuum või alge. Kui laps sünnib, siis on tal vaja ära õppida vaid selle keele sõnad, mida tema ümber kõneldakse, ning see osa reeglitest, mida talle ei ole sündides kaasa antud. Kuna keelemeele reeglid on ühised kogu maailma keeltele, siis on iga imik võimeline ära õppima iga keele.

Vaidlused selle üle, milline on inimese kaasasündinud keelemeel, on tänapäeva keeleteaduses väga aktuaalsed. Kuigi enamik keeleteadlasi ei eita, et inimesel peab olema mingi osa keelepädevusest kaasa sündinud, ei olda keelemeele ulatuse ega ka sisu suhtes sugugi üksmeelel.

ÜLESANDED

Ülesanne 112. Leia alltoodud fraasides põhisõna ja määra fraasi liik (nimisõnafraas, omadussõnafraas jne).

suur poiss, eriti magus, kolm musketäri, põdra maja, tooli all, kiiresti, enne lõunat, isa mantel, suur must koer, päris kirju, väga aeglaselt, sinine, palju naisi, hooletu käitumine, läbi ukse, üks mõte, liiga õrnalt

Ülesanne 113. Määra lauseliikmed.

Külmal talvel magab karu sügavalt. Kolm autot tegi avarii. Väike vend pani laua peale punase õuna. Peigmees kinkis oma pruudile ilusa kollase salli. Päike tõuseb hommikul idast. Keegi ei näinud maja taga ufot.

Ülesanne 114. Määra alltoodud sõnaühendites grammatilise seose liik.

osales etenduses, valgele riidele, tantsis ja laulis, lapsed laulavad, väga kiiresti, ilma loata, siidised põsed, õhk ja tuul, tugineb faktidele, hiir hüppas, ülemuse sekretäri, väga hoolas

Ülesanne 115. Millistes lausetes on lisaks situatiivsele tähendusele ka modaalne tähendus? Mille abil seda väljendatakse?

Hommikul on arvatavasti külm. Soomes on palju metsi ja järvi. Koristaja olevat haigeks jäänud. Metsaserval asub väike maja. Ma pean täna vara magama minema. Kahjuks mul ei ole koera. Matkajad teevad õhtul lõket ja laulavad vanu laule. President on muidugi kõige tähtsam.

25. PEATÜKK

ÖELDIS. ÖELDISTÄIDE

TEGUSÕNA REKTSIOON. EITUS

Mis on öeldis?

Öeldis on lause pealiige, mis väljendab tegevust. Öeldiseks on tegusõna. See on ainuke lauseliige, mis peab lauses tingimata olema. Tavaliselt on lauses peale öeldise teisi lauseliikmeid. Nii koosneb lause *Lind laulab* alusest (*lind*) ja öeldisest (*laulab*), lauses *Lind laulab laulukest* on lisaks alusele ja öeldisele ka sihitist (*laulukest*). Samas on eesti keeles lauseid, mis koosnevad vaid öeldisest: *Lauldakse. Müristab*. Ilma öeldiseta lauset aga pole võimalik moodustada: *Lind laulukest* ei ole lause.

ÖELDIS ON LAUSE PEALIIGE, MIS VÄLJENDAB TEGEVUST

Öeldis kui lausetuum

See, millised lauseliikmed saavad lauses esineda, sõltub öeldisest. Sellepärast kutsutakse öeldist ka lausetuumaks. Tinglikult võib öeldist võrrelda ka võtmerõngaga, mis seob ja ühendab erinevad võtmed üheks kimbuks – lauseks. Erinevad tegusõnad käituvad öeldisena erinevalt, nõudes erineval hulgal teisi lauseliikmeid.

Öeldisel on nii suur mõju kogu lause ülesehitusele sellepärast, et öeldis on kogu lause põhisõna. Kõik ülejäänud lauseliikmed on tema laiendid. Millised laiendid öeldisel olla võivad, sõltub öeldisverbi tähendusest. Mõni tegusõna nõuab üht laiendit (alust), mõni kaht (alust ja sihitist). On tegusõnu, mis nõuavad kolme laiendit.

ÖELDIS ON KOGU LAUSE PÕHISÕNA.
KÕIK ÜLEJÄÄNUD LAUSELIIKMED ON TEMA LAIENDID

Tegusõna valents

Tegusõnade võime endaga erinevaid laiendeid siduda meenutab seda, kuidas aatom seob endaga keemiliselt teatava arvu teisi aatomeid. Keemias nimetatakse seda aatomi omadust valentsiks. Selle eeskujul kutsutakse keeleteaduses tegusõna omadust endaga laiendeid siduda tegusõna (verbi) valentsiks. Valents sõltub tegusõna tähendusest.

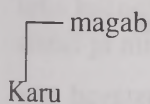
VALENTS ON TEGUSÕNA VÕIME SIDUDA ENDAGA LAIENDEID

Paljude tegusõnade tähendus on selline, mis eeldab ainult üht tegevuse osalist, näiteks *magama*, *käima*, *kukkuma*, *oigama* jne, mis nõuavad, et lauses oleks üks laiend, mis tähistab tegijat (alust). Selliseid tegusõnu nimetatakse ühevalentseteks.

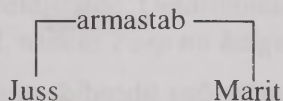
Teine liik tegusõnu eeldab, et tegevusse oleks haaratud kaks osalist: tegija ja see, kellele või millele tegevus on suunatud. Sellesse liiki kuuluvad tegusõnad, nagu *armastama*, *lööma*, *sööma*, *ehitama* jne. Need tegusõnad nõuavad lause kaht laiendit – alust ja sihitist –, mistõttu neid kutsutakse kahevalentseteks tegusõnadeks. Et nende tegusõnadega väljendatud tegevus on alati suunatud mingile objektile, siis nimetatakse neid ka sihilisteks tegusõnadeks. Ühevalentseid tegusõnu kutsutakse sihituteks, sest nende puhul pole sihitis võimalik.

Kolmevalentsed tegusõnad on sellised, mille tegevus eeldab kolme osalist: tegijat, objekti ja vastuvõtjat või kohta. Kolmevalentsete tegusõnade klassi kuuluvad näiteks *kinkima*, *andma*, *panema*, *asetama*. Nende tegusõnadega moodustatud lausetes täidavad tegija ja objekt aluse ja sihitise rolle, vastuvõtja või koht on väljendatud määrusega: *Peeter kinkis Enele lille. Ene pani lille vaasi*. Tegusõna valentsi väljendab alltoodud skeem:

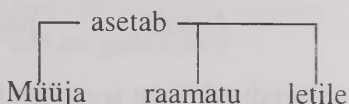
ÜHEVALENTNE

KAHEVALENTNE

KOLMEVALENTNE

Liht- ja liitöeldis

Kõikides siiani esitatud näidetes on öeldise funktsioonis olnud ühesõnaline tegusõna. Tegusõna võib aga lause öeldisena esineda vormiliselt väga mitmesugusel kujul. Mõnikord on öeldiseks koguni neljast või viiest sõnast koosnev sõnaühend.

Tüdruk vaatab filmi.

Tüdruk on seda filmi vaadanud.

Tüdruk pidi tüli pealt vaatama.

Tüdruk näis olevat nendega ühise keele leidnud.

Esimeses näites on öeldiseks üksikverbi lihtvorm. Üksikverb on ühest sõnast koosnev tegusõna, lihtvorm on ühest sõnast koosnev vorm. Teises näites on öeldiseks üksikverbi liitvorm. Tegusõna liitvormideks on täismineviku (*on vaadanud*), ennemineviku (*oli vaadanud*) ja eitava kõne vormid (*ei vaata, ei ole vaadanud* jne).

ÖELDIST, MIS KOOSNEB ÜKSIKVERBI LIHT- VÕI LIITVORMIST, NIMETATAKSE LIHTÖELDISEKS

Liitöeldisega on tegu kolmandas ja neljandas näitelauseis. Liitöeldiseks on öeldis, mis koosneb mitmest sõnast, mis moodustavad ühtse tähendusliku terviku. Mitmest sõnast koosnevaid tegusõnu on kolme liiki: ahelverbid, ühendverbid ja väljendverbid.

Ahelverbid on kahest tegusõnast moodustatud ühendid. Ühendi pöörde- liseks osaks on modaalse tähendusega tegusõna (*võima, tohtima, saama, pidama* või *näima*), teiseks osaks on täistähendusliku tegusõna tegevus- nimi:

AHELVERB			
modaalverb		täistähenduslik verb	
<i>Tüdruk</i>	<i>võib</i>	<i>vaadata</i>	<i>filmi.</i>
<i>Tüdruk</i>	<i>peab</i>	<i>vaatama</i>	<i>filmi.</i>

Ühendverbid on tegusõna ja määrsõna ühendid, mis moodustavad ena- masti ka tähendusliku terviku. Silmas tuleb pidada, et mitte kõik tegu-

sõna ja määrsõna ühendid pole ühendverbid. Ka määrus esineb sageli määrsõna kujul. Et määrus on öeldise vaba laiend, siis saab ta lausest välja jätta, ilma et lause muutuks puudulikuks. Ühendverbist pole aga määrsõna võimalik välja jätta.

ÜHENDVERB			ÖELDIS	MÄÄRUS
tegusõna	määrsõna		tegusõna	määrsõna
Tüdruk ronis	<i>trepist</i>	üles.	Tüdruk ronis	<i>köiel osavalt.</i>
Tüdruk sõitis	<i>linnast</i>	läbi.	Tüdruk sõitis	<i>linnas kiiresti.</i>

Väljendverbid koosnevad tegusõnast ja ühest või enamast käändsõnast. Neid tunneb ära selle järgi, et kõik osised moodustavad ühtse terviku, millel on ülekantud (metafooriline) tähendus:

Poliitikud leidsid ühise keele. Naised panid seda pahaks.

MITMEST SÕNAST KOOSNEVAT ÖELDIST NIMETATAKSE
LIITÖELDISEKS

Mis on öeldistäide?

Tegusõnad väljendavad enamasti mingit tegevust. Seisundi väljendamiseks on tegusõnu suhteliselt vähe, kõikmõeldavaid seisundeid on aga väga palju. Võtame näiteks haigeolemise. Selle seisundi väljendamiseks omaette tegusõna puudub, seisundit ennast on ju kuidagi vaja väljendada. *Haige* on omadussõna ja seetõttu ei saa ta lauset moodustada. Et haigeolemise seisundit lausega väljendada, on vaja mingit tegusõna, mis oleks lauses öeldiseks.

Selliseks tegusõnaks sobib kõige paremini *olema*, sest ta väljendab olekut kõige üldisemas plaanis. Samas on *olema* liiga sisutihhi, et iseseisvalt lauset moodustada. Tal on vaja laiendit, mis annaks talle sisu. Selliseks laiendiks on öeldistäide. Öeldistäitena esinevad enamasti omadussõnad ja nimisõnad, näiteks *Peep on haige. Peep on poliitseinik.*

Vormiliselt on öeldistäide küll omaette lauseliige, kuid sisuliselt on ta öeldise osa. See tuleb eriti ilmekalt esile juhtudel, kus öeldistäitelise konstruktsiooni saab asendada seisundit tähistava tegusõnaga:

Arst on kurb.

Arst kurvastab.

Aas on roheline.

Aas rohetab.

Samuti oleneb öeldistäitega lauses lauseterviku moodustamine öeldistäite valentsist, mitte tegusõna *olema* valentsist. Nii eeldab politseiinikuks olemine või haigeolemine üht osalist (alust), millestki teadlik olemine aga kaht osalist (alust ja asjaolu märkivat määrust):

Peep on politseinik.

Peep on teadlik meie vigadest.

ÖELDISTÄIDE ON TEGUSÕNA *olema* LAIEND, MIS ON VORMILISELT ISESEISEV LAUSELIIGE, KUID SISULISELT MOODUSTAB ÖELDISEGA ÜHTSE TERVIKU

Tegusõna reksioon

Eelmises peatükis oli juttu grammatilise seose liikidest. Alistuse ühe alaliigina vaatlesime sõltumist ehk reksiooni (sõltumine on selline grammatilise seose liik, mille puhul laiendi vorm sõltub põhisõna tähendusest). Tegusõna reksioon on tegusõnade omadus nõuda oma laienditelt teatud kindlat käänat. Aluse ja sihitise käände valikul tavaliselt ei eksita. Teiste laiendite puhul aga mõnikord siiski, eriti harvemini kasutatavate tegusõnade korral. Tegusõna reksioonimallid on väga mitmekesised. Eesti keeles sellist käänat polegi, mida mõni verb oma laiendilt ei nõuaks. Nimetav, omastav ja osastav on sihitise käanded, ülejäänute kohta on mõned näited allpool:

SISSEÜTLEV: *Barbi armus Arnoldisse. Arnold kaldus äärmustesse.*

Teele suhtus Arnosse hästi. Toots nakatus leetritesse.

SEESÜTLEV: *Kiir pettus köstris. Köster osales rongkäigus.*

Mõisapoisid veendusid köstri aususes.

SEESTÜTLEV: *Kirik vabanes kellalööjast. Lible joobus vabadusest.*

Kõik sõltus Kiire pikkadest hammastest.

ALALEÜTLEV: *Teele alistus kandle häälele. Kiir vihjas Imelikule.*

Arnold eelistab viulile kuulipildujat.

ALALÜTLEV: Süüdistus **põhineb** faktidel. Mässulistel on vaja relvi.
Poliitikute kokkulepe **rajanes** aususel.

ALALTÜTLEV: Köster **palus** Tootsilt vabandust.

SAAV: Isa ostis jõuluks kuuse. Teele **kohandas** sauna baariks.

RAJAV: Tõnisson **vihastas** hingepõhjani.

OLEV: Vanaisa **töötas** kolhoosis traktoristina.

ILMAÜTLEV: Valitsus **jäi** peaministrita.

KAASAÜTLEV: Poiss **sarnaneb** isaga. Kaamel ei **kohane** külmaga.

Eituse väljendamine

Eitusega väljendatakse seda, et mingi väide ei vasta tõe. Väite enda võib olla esitanud vestluskaaslane otse või peetakse seda tõeseks vaiki-misi (kui keegi alustab näiteks vestlust eitava lausega *Ma ei puudunud täna koolist*, siis eeldab ta, et vestluskaaslane arvab millegipärast vastu-pidist).

Eituse väljendamiseks on kaks võimalust: kas eitada väidet tervikuna või ainult mõnda väitega kaasnevat asjaolu. Esimest võimalust nimeta-takse üldeituseks, teist erieituseks.

EITUS ON VÄITE VÕI ASJAOLU TÕESUSE KUMMUTAMINE.
EITUS JAGUNEb ÜLDEITUSEKS JA ERIEITUSEKS

Üldeitus

Üldeitus annab kogu lausele eitava tähenduse. Üldeitust väljendatakse lause aluseks oleva tegusõna eitava kõne vormide abil. Eitava kõne vormid saadakse eitussõna *ei* abil, mis moodustab tegusõnaga sõna-ühendi. Eitava kõne vormides puuduvad tegusõnal pöördelõpud. Lauses kuulub eitussõna *ei* öeldise koosseisu.

JAATUS

Lapsed sõidavad homme maale.

ÜLDEITUS

Lapsed ei sõida homme maale.

ÜLDEITUS NÄITAB, ET LAUSEGA VÄLJENDATUD
TEGEVUS EI TOIMU

Erieitus

Erieituse korral eitatakse mingit väite osa, väite kui terviku tõesust kahtluse alla ei seata. Erieitust antakse edasi eitussõna *mitte* abil, millele võib sidesõnaga *vaid* järgneda ka väite täpsustus. Tavaliselt on erieitust väljendavates lausetes ka öeldis eitavas kõnes, kuid tänapäeval võib üha enam kuulda ka lauseid, kus erieitust väljendab *vaid* eitussõna *mitte*:

JAATUS

Lapsed sõidavad maale.

ERIEITUS

Lapsed ei sõida mitte maale, vaid linna.

Lapsed sõidavad mitte maale, vaid linna.

ERIEITUS NÄITAB, ET MÕNI TEGEVUSE OSALINE VÕI
ASJAOLU EI VASTA TÕELE

Kuidas genereeritakse lauseid?

N. Chomsky väidete kohaselt on grammatika inimese teadvuses olev süsteem, mis lõpliku hulga reeglite abil on võimeline sõnadest genereerima lõpmatu hulga lauseid. Üle neljakümne aasta on N. Chomsky ja tema järgijad telegenud selle reeglitehulga ehk generatiivse grammatika teadusliku uurimisega. Vaatleme veidi lähemalt, kuidas generatiivse grammatika reeglid lauseid genereerivad.

Lause genereerimine algab mõtte formuleerimisest. Kui mõte on formuleeritud, siis antakse grammatikale ülesanne koostada selle väljendamiseks lause. N. Chomsky teooria kohaselt koosneb lause kahest fraasist: nimisõnafraasist ja tegusõnafraasist. Nimisõnafraas on alus ja tegusõnafraas öeldis koos ülejäänud laienditega. Selline liigendus järgib loogikas kasutatavat väidete liigendamist subjektiks ja predikaadiks (vt lk 184). Seda seaduspärasust väljendab generatiivse grammatika esimene reegel: $S \rightarrow NF - VF$. Reegel tähendab: selleks et saada lauset (S), võta nimisõnafraas (NF) ja verbifraas (VF).

Antud reeglist on aga vähe kasu, kui ei ole teada, kuidas koostada nimisõnafraasi ja verbifraasi. Nende moodustamiseks on grammatikas oma reeglid. Nagu me teame, koosneb nimisõnafraas nimisõnalisest põhisõnast ja omadussõnalisest laiendist. Nimisõnafraasi moodustamise reegli saab generatiivse grammatika sümboleite abil kirjutada nii: $NF \rightarrow (O) - N$. Omadussõna (O) on sulgudes sellepärast, et iga kord ei pea fraasis laiendit üldse olema, peaasi, et nimisõnast põhisõna (N) oleks olemas.

Verbifraasi moodustamiseks on muidugi vaja verbi, mis on fraasi põhisõnaks, ja laiendeid: sihitist ja määrusi. Sihitisena saab esineda nimisõnafraas, määrusena nimisõnafraas ja kaassõnafraas (KF). Verbifraasi moodustamise reegel näeb välja nii: $VF \rightarrow V - (NF) - (KF)$. Nimisõna- ja kaassõnafraas on sulgudes seepärast, et sihitutel verbidel ju sihitist ei ole ja määrused on nagunii vabad laiendid. Kaassõnafraasi moodustamiseks on vaja kaassõna ja laiendiks nimisõnafraasi: $KF \rightarrow NF - K$.

Loomulikult on generatiivse grammatika reeglid tegelikult mõnevõrra keerukamad ja neid on palju rohkem, kuid ka nende kolme reegluga saab näidata, kuidas generatiivne grammatika töötab. Lisaks on vaja veel sõnu. Allpool ongi esitatud tilluke sõnavara ja neli reeglit. Kutsume seda väikest grammatikast päkapikugrammatikaks:

Päkapikugrammatika

Sõnastik

N: Lumivalguke, prints, teemant, laud, nurk

V: armastab, tahab, ootab, nutab, vihastab

O: ilus, vapper, sädelev, ahne, lonkav

K: all, taga, tõttu

Reeglid

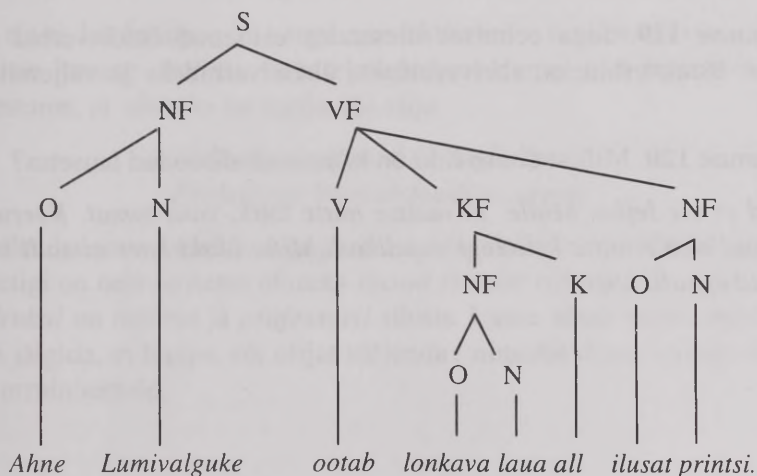
$S \rightarrow NF - VF$

$NF \rightarrow (O) - N$

$VF \rightarrow V - (NF) - (KF)$

$KF \rightarrow NF - K$

Selleks et päkapikugrammatikaga lauseid moodustada, tuleb alustada sümbolist S ja moodustada lausepuu, mille harude otsas oleksid ühetähelised sümbolid. Seejärel tuleb sümbolid asendada sõnastiku sõnadega (vt alltoodud lausepuud). Proovi, kui palju erinevaid lauseid on nende nelja reegli ja sõnastiku abil võimalik moodustada.

ÜLESANDED

Ülesanne 116. Määra alltoodud tegusõnade valents.

ehitama, ohkama, kinkima, unistama, saatma, vaikima, sisse murdma, ostma, andestama, koitma, roomama, veenma, saabuma, annetama, kahtlustama, elama

Ülesanne 117. Leia alltoodud lausetest öeldise seotud ja vabad laiendid.

Ballil armus Nataša Andresesse. Jaanipäeva paiku koidab nii ilusti. Alatud vargad varastasid kontorist seitsesada krooni. Vaene mees elas rahulikult oma väikeses onnis. Kuningas kinkis oma tütrele sünnipäevaks rulluisud. Vanasti olid mehed rauast. Mari eelistas Jussile Andreid.

Ülesanne 118. Leia alltoodud lausetest öeldis. Määra, kas on tegu liitvõi liitöeldisega.

Ilm muutub külmaks. Ema pidi poest leiba tooma. President olevat lahkunud. Kohtunik näib olevat tingimusi muutnud. See mees peaks ohu korral kohe sääred tegema. Sellest ei tohi valesti aru saada. Talle tehti kõik puust ette. Seinad olid maast laeni täis kritseldatud. Vesi hakkas potis üle ajama. Rahvavaenlased viidi autoga ära.

Ülesanne 119. Jaga eelmises ülesandes esinenud öeldisverbid nelja klassi: üksikverbideks, ahelverbideks, ühendverbideks ja väljendverbideks.

Ülesanne 120. Millist eituse liiki on kasutatud alltoodud lauses?

Laual ei ole leiba. Mulle ei maitse mitte kurk, vaid tomat. Keerulised valemid ei ole mitte kellelegi vajalikud. Mitte ükski koer ei salli kasse. Kassid ei salli koeri.

26. PEATÜKK

ALUS, SIHITIS, MÄÄRUS TÄIS- JA OSASIHITIS. MÄÄRUSE LIIGID

Öeldise laiendid

Eelmises peatükis käsitlesime öeldist, lause tähtsaimat ja ainsat vältimatut moodustajat. Öeldisena on igal tegusõnal omadus siduda endaga teatav arv teisi lauseliikmeid, mis täidavad mitmesuguseid tegevusega seotud rolle. Neid rolle täitvad lauseliikmed on alus, sihitis ja määrus. Selles peatükis vaatleme alust, sihilit ja määrust lähemalt.

Alus

Alus on lause moodustaja, mis tähistab tegevuse tegijat või olekus olijat. Alus vastab küsimusele *kes?/mis?* Aluseks on lauses tavaliselt öeldisega väljendatud tegevuse kõige aktiivsem osaline: *Emma ostis Annile poest kampsuni. Meri on sinine.*

ALUS MÄRGIB LAUSES TEGIJAT VÕI OLIJAT

On siiski lausetüüpe, kus tegevuse aktiivseim osaline ei ole aluseks. Selliste lausete analüüs võib tekitada probleeme, sest intuiitiivselt me arvestame, et aluseks on tegija või olija.

Tüdrukul on ilusad sinised silmad.

Professorit huvitab teaduse areng.

Nendes lausetes on *tüdruk* ja *professor* tegevuse aktiivseimad osalised. Ometigi on neis lausetes aluseks *ilusad sinised silmad* ja *teaduse areng*. *Tüdrukul* on määrus ja *professorit* sihitis. Lause aluse määramisel tuleb alati jälgida, et tegijat või olijat väljendav nimisõna fraas vastaks ka aluse vorminõuetele.

Aluse vormivariandid

Aluseks on tavaliselt nimisõnafaas, mille põhisõna on nimetavas käändes. Sellist alust nimetatakse täisaluseks. Täisalus ühildab endaga öeldise arvus ja isikus. See tähendab, et kui aluseks on näiteks asesõna *mina*, siis on öeldisverb ainsuse esimese isiku vormis. Kui aluseks on mingi nimisõna, näiteks *kala* või *raamatud*, siis on öeldis vastavalt kas ainsuse või mitmuse kolmanda isiku vormis:

Mina jooksen kiiresti.

Kala ujub vees.

Raamatud lebavad laual.

Ühes lausetüübis, nn olemasolulauses võib alus olla ka osastavas käändes. Osastavas käändes olevat alust kutsutakse osaaluseks. Osaalus ei ühilda endaga öeldist, mis on osaaluse korral alati ainsuse 3. isiku vormis. Osaaluse asemel võib olemasolulauses esineda ka täisalus.

OLEMASOLULAUSE

OSAALUS

Metsas elab hunte.

Laual lebab raamatuid.

TÄISALUS

Metsas elavad hundid.

Laual lebavad raamatud.

Lisaks nimisõnafaasile võivad aluseks olla veel a) *da*-tegevusnimi või b) omadussõna, mis käitub nimisõnana:

a) *Elada on ilus.*

b) *Loll saab kirikuski peksa.*

Sellist alust on kõige kergem ära tunda, kui proovida see asendada asesõnaga *kes* või *mis*. Kui see õnnestub, siis on tegu alusega: *Elada on ilus.* – *Mis on ilus?*, *Loll saab kirikuski peksa.* – *Kes saab kirikuski peksa?*

NIMETAVAS KÄÄNDES OLEVAT ALUST KUTSUTAKSE
TÄISALUSEKS, OSASTAVAS KÄÄNDES ALUST OSAALUSEKS

Sihitis

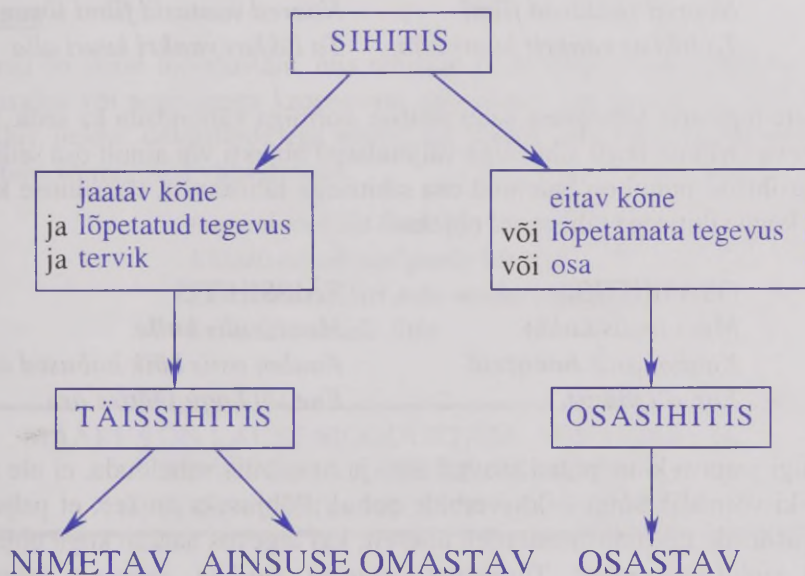
Sihitis on lause moodustaja, mis väljendab olendit või asja, kellele või millele on öeldisega väljendatud tegevus suunatud. Sihitiseks on tavaliselt osastavas, omastavas või nimetavas käändes olev nimisõnafraaas:

Juhan pügab lammast.

Arno ostis viiuli.

Sõda lõpetati võidukalt.

Osastavalist sihitist kutsutakse osasihitiseks ja omastavalist ning nime-
tavalist täissihitiseks. Täis- ja osasihitis vahelduvad olenevalt sellest,
milline on verbiga väljendatud tegevus. Osasihitist kasutatakse lõpetama-
mata tegevuse või ebamäärase hulga edasiandmiseks, täissihitist lõpetatud
tegevuse ja terviku väljendamiseks. Eitavas lauses esineb alati
ainult osasihitis:

SIHITIS ON LAUSE MOODUSTAJA, MIS TÄHISTAB TEGEVUSE OSALIST, KELLELE VÕI MILLELE ON TEGEVUS SUUNATUD

Sihitise vormivõimalused

Sihitise vormivalikul on esmase tähtsusega see, kas lause on jaatavas või eitavas kõnes. Täis- ja osasihitise vaheldumine on võimalik ainult jaatavas kõnes. Eitavas kõnes saab kasutada vaid osasihitist. See on tingitud eitava kõnega väljendatud tegevuse piiritlematusest ning piiritlematu tegevusega esineb ainult osasihitis:

*Kass ei leia hiirt.
Lambaid ei tapetud.*

Jaatava kõne puhul on enamasti võimalik valida täis ja osasihitise vahel: osasihitist kasutatakse siis, kui tegu on lõpetamata (piiritlemata) tegevusega, täissihitist siis, kui tegu lõpetatud (piiritletud) tegevusega:

OSASIHITIS

*Noored vaatavad **filmi**.
Ta lükkas **vankrit** kuuri alla.*

TÄISSIHITIS

*Noored vaatasid **filmi** lõpuni.
Ta lükkas **vankri** kuuri alla*

Peale tegevuse lõpetatuse saab sihitise vormiga väljendada ka seda, kas tegevus haarab kogu sihitisega väljendatud objekti või ainult osa sellest. Osasihitise puhul on haaratud osa sihitisega tähistatust, täissihitise korral kogu sihitisega tähistatud objekt:

OSASIHITIS

*Mees leidis **kulda**.
Kauboi ostis **hobuseid**.
Ene sõi **jäätit**.*

TÄISSIHITIS

*Mees leidis **kulla**.
Kauboi ostis **kõik** hobused ära.
Ene sõi **kogu** jäätise ära.*

Kuigi jaatava kõne puhul saavad täis- ja osasihitis vahelduda, ei ole see siiski võimalik kõigi öeldisverbide puhul. Põhjuseks on see, et paljude tegusõnade tähendus määratleb üheselt, kas tegevus haarab kogu objekti või ainult osa sellest. Tunnetust (*nägema, kuulma, soovima, tahtma, imetlema* jt), liigutamist (*puudutama, suudlema, lehvitama* jt) ja kulgemist (*jätkama, alustama* jt) väljendavad tegusõnad võimaldavad enamasti ainult osasihitist:

*Lumi puudutas **mu** põske.
Künnimees jätkas **tööd**.*

Tegusõnad, millega väljendatud tegevus vältab vaid lühikese hetke, nagu näiteks *leidma, kaotama, andestama, unustama* jt võimaldavad ainult täissihitist:

Karjapoiss leidis oma õnne.

Kuningatiitar kaotas sõrmuse.

Sihitis esineb enamasti sihiliste tegusõnadega lauseis. Mõnikord juhtub siiski, et sihiline tegusõna võib lauses esineda ka ilma sihitiseta, juhul kui tahtakse tungivalt rõhutada tegevust, tegevusobjekt aga pole oluline (a). On ka vastupidiseid näiteid, st sihitul tegusõnal võib olla ka sihitis, eriti lauseis, kus rõhutatakse enesekohasust (b):

a) *Röövkäigul ainult riisuti ja põletati.*

b) *Noormees unistas end haigeks.*

Määrus

Määrus on lause moodustaja, mis tähistab tegevusega kaudsemalt seotud osalisi või tegevusega kaasnevaid asjaolusid. Iga lauseliige, mis ei ole alus, öeldis, öeldistäide ega sihitis, on määrus. Seetõttu on määruse sisulised võimalused väga avarad:

Lapsed jooksid õues.

Külalised tulevad peale lõunat.

Süüdlane lahkus asju maha unustades.

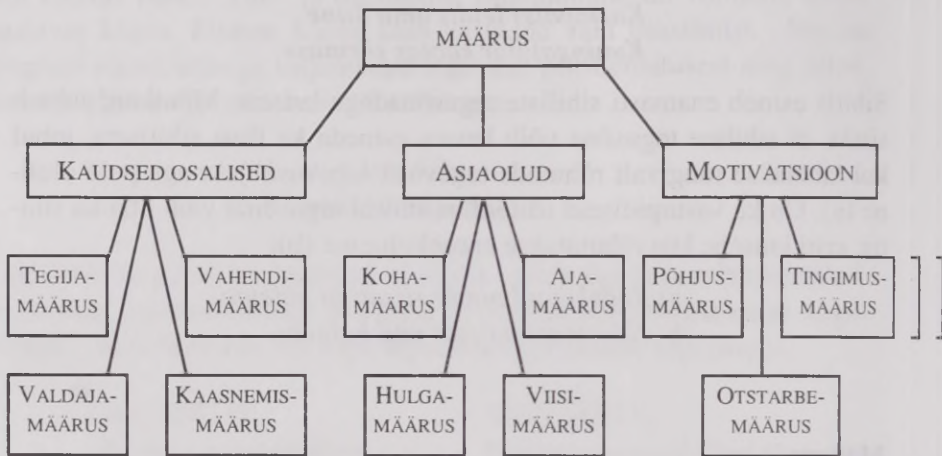
Isa andis emale lille.

MÄÄRUS ON LAUSE MOODUSTAJA, MIS TÄHISTAB
TEGEVUSE KAUDSEID OSALISI
VÕI TEGEVUSEGA SEOTUD ASJAOLUSID

Määruse liigid

Tegevuse kaudseid osalisi tähistavaid määruseid on nelja liiki: valdajamäärus, tegijamäärus, vahendimäärus ja kaasnemismäärus. Tegevusega seotud asjaolusid väljendatakse kohamääruse, ajamääruse, hulgamääruse

se ja viisimääruse abil. Tegevuse motivatsiooni väljendavad põhjusemäärus, tingimusemäärus ja otstarbemaaruse:

Kaudseid osalisi tähistavad määrused

Valdajamäärus tähistab tavaliselt saajat (a), omajat (b) või andjat (c). Tegijamäärus väljendab umbisikulise tegumoe lauseis tegijat (d). Vahendimäärus tähistab vahendit, mille abil (e) või mille puudumisel (f) tegevust sooritatakse. Kaasnemismäärus märgib olendit, eset või nähtust, millega koos (g) või mille puudumisel (h) tegevus toimub.

- a) *Ma annan selle lindi **Edgarile**. Ma annan selle lindi **Edgari kätte**.*
- b) ***Maalil** on kodus kaks lehma. **Maali valduses** on kaks lehma.*
- c) *Piret sai **Juhanilt** raamatu. Piret sai **Juhani käest** raamatu.*
- d) *Operatsioon sooritati **arstide poolt**.*
- e) *Mari joonistab **pliiatsiga**. Analüüs toimub **arvuti abil**.*
- f) *Mari joonistab **ilma pliiatsita**. Analüüs toimub **arvuti abita**.*
- g) *Isa läks **koos lastega** kinno. Karjus leidis **ute ühes talledega**.*
- h) *Ta läks **peole ilma sõpradeta**.*

VALDAJA-, TEGIJA, KAASNEMIS- JA VAHENDIMÄÄRUS
VÄLJENDAVALD TEGEVUSE KAULSEID OSALISI

Asjaolusid tähistavad määrused

Kohamäärus väljendab tegevuse kohta. Kohamäärusena esinevad kas kohamäärsõnad (a) või kohakäänetes nimisõna(fraasi)d (b). Ajamäärusega väljendatakse sündmuse toimumise aega (c), kestust (d), algusaega (e) ja muud. Ajamäärusena esinevad ajamäärsõnad (c) ja nimisõnafraasid (d) või kaassõnafraasid (e). Hulgamäärusega väljendatakse aluse (f) või sihitise (g) arvulisi ja hulgaomadusi. Viisimäärus iseloomustab tegevuse toimumise viisi (h):

- a) *Väljas on täna külm.*
- b) *Liblikad lendlesid haljal aasal.*
- c) *Rong saabub hommikul.*
- d) *Vaheaeg kestab nädal aega.*
- e) *Veebruarist peale on olnud sula.*
- f) *Ta on ligi kaks meetrit pikk.*
- g) *Vanaema ostis suure kotitäie räimi.*
- h) *Kass sõi kiirustades kala.*

AJA-, KOHA, HULGA- JA VIISIMÄÄRUS VÄLJENDAVAD
TEGEVUSEGA SEOTUD ASJAOLUSID

Motivatsiooni tähistavad määrused

Põhjusemäärus tähistab lausega väljendatud tegevuse põhjust (a, b, c). Tingimusmäärus väljendab lausega väljendatud tegevuse tingimust (d, e). Otstarbemäärus väljendab lausega tähistatud tegevuse otstarvet (f).

- a) *Valitsus sattus meelevaldusest ärevusse.*
- b) *Soo kuivendamise tekkis tulekahju oht.*
- c) *Sinu pärast sain ma märkuse.*
- d) *Tugeva tuulega ei maksa merele minna.*
- e) *Vihma korral tee lahti vihmavari.*
- f) *Koolimaja remondi jaoks on tarvis miljon krooni.*

PÕHJUS-, TINGIMUS-, JA OTSTARBEMÄÄRUSEGA
ANTAKSE EDASI TEGEVUSE MOTIVATSIOONI

Informatsiooni liigendamine lauses

Kõnelemine on lineaarne protsess. See tähendab, et sõnad tulevad üksteise järel suust justkui mööda nõõri ja jõuavad täpselt samas järjekorras kuulaja meeltesse. Et kuulamisel ei ole kogu informatsioon korraga kättesaadav, siis on selle järjestus lauses üsna oluline.

Info järjestamiseks on olemas universaalne viis, mida kasutavad kõik maailma keeled. See viis nõuab, et lause ehitataks üles nii, et kõigepealt tuleb teate lähtepunkt, mis on kuidagi seotud eelneva vestlusega, ja sellele järgneb uus informatsioon. Teate lähtepunkti kutsutakse teemaks ja uut informatsiooni reemaks.

Kõige paremini vastab lause moodustajate järjestus teema – reema liigendusele neis keelis, kus öeldis on lauses alati teisel positsioonil, ülejäänud lause liikmete järjekord ei ole aga kindlalt määratletud. Selliseid keeli kutsutakse keeleteaduses V2-keelteks (V2 tähendab, et verb on lauses teisel positsioonil). Ka eesti keel on V2-keel. Selles on kerge veenduda väikese näite varal:

<i>Arno</i>	<i>ootas</i>	<i>Teelet</i>	<i>iga päev</i>	<i>suure paju juures.</i>
<i>Teelet</i>	<i>ootas</i>	<i>Arno</i>	<i>iga päev</i>	<i>suure paju juures.</i>
<i>Teelet</i>	<i>ootas</i>	<i>iga päev</i>	<i>suure paju juures</i>	<i>Arno.</i>
<i>Suure paju juures</i>	<i>ootas</i>	<i>Arno</i>	<i>Teelet</i>	<i>iga päev.</i>
<i>Iga päev</i>	<i>ootas</i>	<i>Arno</i>	<i>Teelet</i>	<i>suure paju juures.</i>

Kõigis neis lauseis on tegusõna teisel positsioonil. Esimesel positsioonil, st teema kohal on aga erinevad moodustajad vastavalt sellele, mida lausega rõhutada tahetakse. Kõige tavalisem on muidugi, et teema kohal on alus. Ka eesti keeles on julgelt üle poole lausetest sellise järjestusega. Niisuguse lause infostruktuur on neutraalne: teade annab edasi, mida Arno tegi. Kui jututeemaks on Arno tüdrukud, siis asub lause esimesele kohale Teele. Selline teate organiseerimine justkui eeldab, et Arnol on lisaks Teelele teisigi, keda ta kuskil mujal ootab. Iga moodustajate järjekorra muutusega muutub mõnevõrra ka lausega väljendatud sõnum. Võtke mõni hetk aega ja leidke, millised need erinevused on.

V2-sõnajärge nimetatakse vabaks sõnajärjeks. Paljude keelte sõnajärg on seevastu suhteliselt jäik. Inglise keeles näiteks eelneb alus alati öeldisele ja öeldis alati sihitisele. Määrused võivad olla kas lause alguses enne alust või lause lõpus. Moodustajaid ei ole inglise keeles võimalik info organiseerimiseks ümber tõsta: sihtis ei saa tulla lause algusesse ega alus lause lõppu. Inglise keeles on see-eest teisi võimalusi, kuidas moodustajate järjekorda lause infostruktuuri-ga vastavusse viia. Võtame näiteks lause *Juss armastab Marit*. Selle lausega öeldakse midagi Jussi kohta. Kui on juttu Mari kallimatest, siis on teemaks Mari ja reemaks Juss: *Marit armastab Juss*. Vaatame, kuidas sama asja inglise keeles väljendatakse:

John loves Mary. 'John armastab Maryt'

Mary is loved by John. 'Mary on armastatud Johni poolt'

Esimeses lauses on teemaks John, reemaks Mary, teises lauses teemaks Mary ja reemaks John. Asja teeb põnevaks see, et esimeses lauses on aluseks (tegijaks) *John*, teises lauses aga *Mary*. Seega peaks teine lause tähendama 'Mary armastab Johni'. Tegelikult on mõlema lause sisu sama - John on tegija, kelle tegevus on suunatud Maryle. See on võimalik, sest teise lause öeldis on passiivis, mis märgib, et sellise lause alus ei ole sisult mitte tegija, vaid hoopis see, kellele tegevus on suunatud. Grammatiliselt on ta aga ikkagi alus. Sellise võttega saab inglise keel muuta lause osaliste järjekorda teema – reema skaalal, muutmata samal ajal lause moodustajate ranget järjekorda: alus, öeldis, sihitis, määrus. Lause moodustajate järjekord on seotud põhisõna ja laiendite järjekorraga fraasis. Sellel peatume järgmises peatükis.

ÜLESANDED

Ülesanne 121. Määra alltoodud tekstis lause moodustajad.

Õhus lendles üksik vahtraleht. See tüdruk tegi minu tuju terveks päevaks heaks. Nutt vaigistati lohutuste abil. Meie Tiiu viskas eile õhtul minu köögis taldriku maha. Mina ei anna oma allkirja sellele üleskutsele. Mul on väga ilus kass.

Ülesanne 122. Moodusta kolm lauset, kus alltoodud kolm nimisõna-fraasi oleksid aluse, sihitise ja määruse rollis. Ükski fraas ei tohi samas rollis olla kaks korda.

klassi miss, suur vahetund, mister x.

Ülesanne 123. Määra lauseliikmed ja sihitise ning määruse liik.

Hiljuti olevat läbirääkimised võtnud uue pöörde. Pärast rasket viiulimängu magas Arno alati nohinal terve öö saabastega valgete linade vahel. Tüdrukud leiti poiste seltsis direktori poolt koduseid ülesandeid lahendamas. Pese alati enne sööki käed puhtaks! Meremehed ei teinud ekvaatori ületamiseks sel korral mingisuguseid ettevalmistusi.

Ülesanne 124. Muuda sihitis määruseks lause tähendust muutmata.

Karjane trampis jalgu. Politseinik vaatas pätti. Laps igatses ema. Koer haukus võõraid. Poiss viskas palli korvi suunas. Vana mees kannatas puudust.

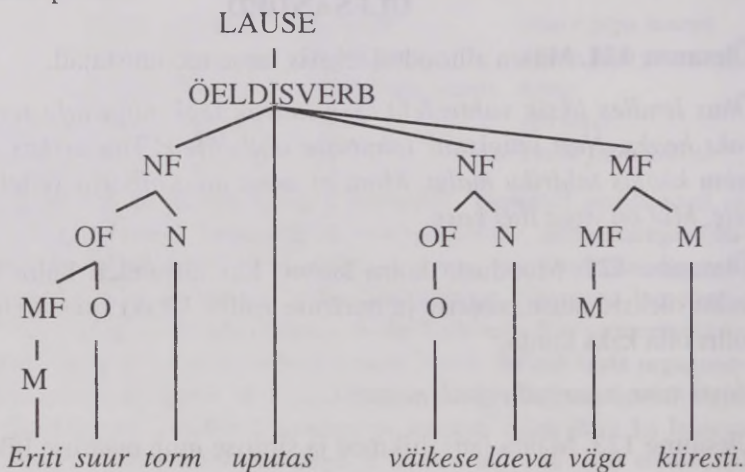
27. PEATÜKK

FRAASI MOODUSTAJAD. TÄIEND. LISAND

MOODUSTAJATE JÄRJEKORD FRAASIS. SÕNAJÄRJE TÜPOLOOGIA

Lause struktuur ja fraasi struktuur

Nagu laused koosnevad moodustajatest, nii ka fraasid. Lause moodustajateks on öeldisverb ja selle laienditeks olevad fraasid. Fraasid koosnevad fraasi põhisõnast ja selle laienditest, milleks on omakorda fraasid. Kui lause analüüsida kuni kõige väiksemate moodustusosadeni, siis ilmneb, et kõik lause sõnad, välja arvatud side- ja küsisõnad, on mingi fraasi põhisõnad. Sellest on kõige lihtsam aru saada, kui lause struktuuri kujutada lausepuuna:

Ülalesitatud lause põhisõnaks on öeldisverb *uputas*, millel on kolm laiendit, millest esimene nimisõnafras täidab aluse funktsiooni, teine nimisõnafras sihitise funktsiooni ja mäarsõnafras määruse funktsiooni. Need fraasid omakorda koosnevad põhisõnast (*torm*, *laeva* ja *kiiresti*) ja laienditest. Põhisõnade *torm* ja *laeva* laienditeks on omadussõnafrasid *eriti suur* ja *väikese*, põhisõna *kiiresti* laiendiks on mäarsõnafras *väga*. Ka need fraasid koosnevad kas põhisõnast ja laiendist (*eriti suur*) või ainult põhisõnast (*väikese*, *väga*). Nii nagu igal lause moodustajal on oma kindel funktsioon (alus, sihitis jne), nii on kindel funktsioon ka fraasi moodustajatel.

Fraasi moodustajad

Nagu öeldud, koosneb fraas põhisonast ja laiendi(te)st. Erinevatel põhisonadel on erineva funktsiooniga laiendid. Nimisõnafraasi laiendi ülesanne on iseloomustada põhisonaga väljendatud asja, nähtust või olen-dit. Seetõttu kutsutakse nimisõnafraasi laiendit täiendiks:

TÄIEND	PÕHISÕNA
<i>eriti suur</i>	<i>torm</i>
<i>väike</i>	<i>laev</i>

Täiend on põhisonast alati nii sisuliselt kui ka vormiliselt sõltuv. Sisuli-ne sõltuvus väljendub selles, et täiend ei saa ilma põhisonata väljendada kogu fraasi tähendust, vormiline sõltuvus aga selles, et täiend ühildub oma põhisonaga käändes ja arvus.

Erinevatel fraasidel on eriliigilised laiendid. Nimisõnafraasi, hulgasõna-fraasi ja kaassõnafraasi laiendit kutsutakse täiendiks, omadussõnafraasi ja määrsõnafraasi laiendit nimetatakse määruseks:

MÄÄRUS	PÕHISÕNA
<i>eriti</i>	<i>suur</i>
<i>väga</i>	<i>kiiresti</i>

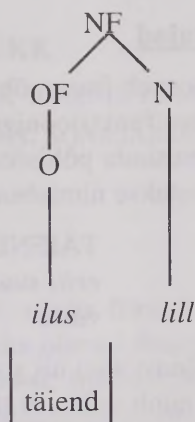
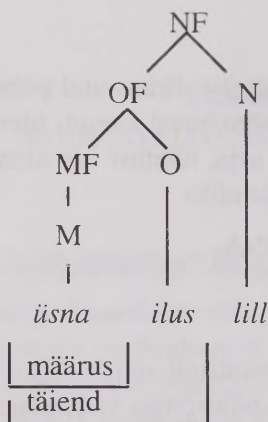
FRAASI MOODUSTAJAD ON PÕHISÕNA NING
TÄIEND VÕI MÄÄRUS

Täiendi liigid

Olenevalt sellest, milline fraas täiendi funktsioonis esineb, jagunevad täiendid omadussõnalisteks ja nimisõnalisteks.

Omadussõnaline täiend

Omadussõnalise täiendi ülesandeks on väljendada mingit põhisona ise-loomustavat omadust. Omadussõnaline täiend on omadussõnafraas, mis võib koosneda kas põhisonast ja määrusest või ainult põhisonast:

Harilikult on omadussõnafraasi põhisõnaks omadussõna, kuid ka teiste sõnaliikide sõnad saavad lauses funktsioneerida omadussõnadena. Väga sageli esinevad omadussõna funktsioonis tegusõna kesksõnad:

TÄIEND	PÕHISÕNA
<i>virgutav</i>	<i>jook</i>
<i>puhkav</i>	<i>vägilane</i>
<i>pestud</i>	<i>põrand</i>
<i>uinunud</i>	<i>lapsuke</i>

Nii nagu omadussõnu võib ka kesksõnu omadussõnafraasi põhisõnana laiendada määrus: *väga virgutav jook, raskelt magav vägilane, äsja pestud põrand, kiiresti uinunud lapsuke*. Kui omadussõnafraasi põhisõnaks on *v-* ja *tav-*kesksõna, siis ühildub selline täiend põhisõnaga nagu tavaline omadussõnaline täiend (*virgutava joogi, virgutavat jooki* jne). *nud-* ja *tud-*kesksõna ei käändu ning seetõttu täiendina oma põhisõnaga ei ühildu (*pestud põranda, pestud põrandat* jne).

Omadussõnalise täiendina võivad esineda ka järgarvsõnad. Selline täiend ühildub oma põhisõnaga nagu tavaline omadussõnaline täiend: *esimene võistleja, esimesele võistlejale, esimesed võistlejad* jne.

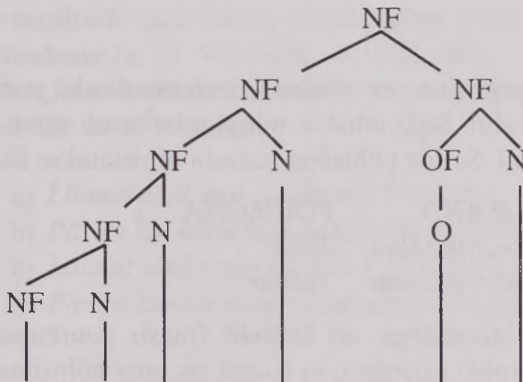
OMADUSSÕNALINE TÄIEND ISELOOMUSTAB PÕHISÕNA JA ÜHILDUB TEMAGA ENAMASTI KÄÄNDES JA ARVUS

Nimisõnaline täiend

Nimisõnafraasis väljendab nimisõnaline täiend põhisõna kuuluvust või mõnda lisatunnust (materjali, kohta, ulatust jne). Nimisõnaline täiend ei ühildu põhisõnaga. Kuuluvust väljendav täiend on alati omastavas käändes, lisatunnust väljendavad käänded võivad olla väga mitmesugustes käänetes:

	TÄIEND	PÕHISÕNA
KUULUVUS:	<i>riigi</i>	<i>rahakott</i>
MATERJAL:	<i>siidist</i>	<i>kleit</i>
ULATUS:	<i>õlgadeni</i>	<i>juuksed</i>
TUNNUS:	<i>sarvedega</i>	<i>saatan</i>

Nimisõnalisel täiendil võib omakorda olla täiend. Vahel võivad sellised mitmekordsete täienditega fraasid olla vägagi keeruka struktuuriga:

Reinu naise täditütre klassivenna kollane kass

Nimisõnaline täiend esineb ka hulgasõnafraasis, kus ta järgneb oma põhisõnale ja esineb kas osastavas või seestütlevas käändes:

PÕHISÕNA	TÄIEND
<i>kaks</i>	<i>linna</i>
<i>kaks</i>	<i>linnadest</i>

Kaassõnafraasi täiendiks on samuti nimisõnafraas. Ta esineb enamasti omastavas käändes. Mõningad kaassõnad (*mööda, piki, pärast*) nõua-

vad oma täiendilt osastavat käännet. Enamasti täiend eelneb kaassõnale, kuid eesti keeles on ka selliseid kaassõnu, mille täiendid järgnevad neile, mitte ei eelne:

TÄIEND	PÕHISÕNA	PÕHISÕNA	TÄIEND
<i>halva ilma</i>	<i>tõttu</i>	<i>pärast</i>	<i>veeuputust</i>
<i>õpetaja</i>	<i>asemel</i>	<i>enne</i>	<i>jaanipäeva</i>
<i>koolimaja</i>	<i>lähedal</i>	<i>piki</i>	<i>puiesteed</i>

NIMISÕNALINE TÄIEND ESINEB NIMISÕNA-, HULGASÕNA-,
JA KAASSÕNAFRAASIS. NIMISÕNALINE TÄIEND ON
PÕHISÕNALE ALISTATUD

Lisand

Nimisõnafraasi põhisõna on võimalik iseloomustada ja täiendada ka teisiti kui täiendi abil. Seda tehakse mingi teise sisult sama tähendusega nimisõnafraasi abil. Sellist põhisõna laiendit nimetatakse lisandiks:

LISAND	PÕHISÕNA
<i>Suurim sõber</i>	<i>Kalle</i>
<i>Eesti pealinn</i>	<i>Tallinn</i>

Võrreldes teiste laienditega, on lisandil fraasis suuremad vormilised võimalused. See tuleb asjaolust, et lisand on oma põhisõnaga sisult samaväärne: ta on põhisõna kordus, tema variatsioon, mis esitab sama mõtet teistsugusel kujul. Lisand võib oma põhisõnale eelneeda või järgneeda. Põhisõnale eelnevat lisandit kutsutakse eeslisandiks, järgnevat lisandit järellisandiks:

EESLISAND	PÕHISÕNA	PÕHISÕNA	JÄRELLISAND
<i>minu hea semu</i>	<i>Edgar</i>	<i>Edgar,</i>	<i>minu hea semu</i>

LISAND JA TEMA PÕHISÕNA ON SISULT SAMAMAHULISED
JA TÄIENDAVALD TEINETEIST VASTASTIKKU

Lisandi vormivõimalused

Kõige sagedamini võtab lisandi ja tema põhisõna vaheline täiendusseos ühildumise kuju. Nii on järellisand alati oma põhisõnaga samas arvus ja käändes (a). Ka eelisand on sagedasti põhisõnaga ühildunud (b). Vaid sugulust, ametit või aunimetust väljendavad lisandid ei ühildu põhisõnaga, kui neid ei rõhutata (c, d, e):

- a) *Kolumbusele, Ameerika avastajale, püstitati ausammas.*
- b) *Ameerika avastajale Kolumbusele püstitati ausammas.*
- c) *Sa pead isa Peetrilt selleks luba küsima.*
- d) *Töölissöökla kokad armastasid kõik kaevur Matit.*
- e) *Rüütel von Mönnikhusenil oli väga ilus tütar.*

Kui põhisõnaks on asutuse, kauba, teose või perioodikaväljaande nimi, siis käändub tavaliselt vaid lisand, nimekujuline põhisõna aga jääb nimetavasse käändesse (a, b). Võimalik on siiski käänata ka nimekujulist põhisõna, jättes lisandi nimetavasse käändesse (c, d). Sellisel juhul ei tohi põhisõnal olla muid laiendeid:

- a) *Lõunat sõid nad restoranis President.*
- b) *Pärast kuulasid nad ansamblit Apelsin.*
- c) *Lõunat sõid nad restoran Presidendis.*
- d) *Pärast kuulasid nad ansambel Apelsini.*

Moodustajate järjekord lauses

Igal keelel on oma kindel viis, kuidas moodustajaid lauses järjestada. Nii mõneski keeles on moodustajate järjekord lauses suhteliselt rangelt määratud. Selliseid keeli kutsutakse range sõnajärgjega keelteks. Mõned keeled aga võimaldavad moodustajaid lauses vabalt ümber tõsta, kui informatsiooni esitamise vajadused seda nõuavad. Selliseid keeli nimetatakse vaba sõnajärgjega keelteks (vt eelmise peatüki lisalugemist). Hoolimata sõnajärje vabadusest, on ka vaba sõnajärgjega keeltes üks sõnajärg teistest sagedasem ja tavalisem. Sellist sõnajärge kutsutakse põhisõnajärgjeks.

Põhisõnajärje alusel jagunevad maailma keeled kolme suurde rühma: SVO-keeled, SOV-keeled ja VSO-keeled (S tähendab subjekti ehk alust, V öeldisverbi ja O objekti ehk sihitist). Kui võtta näiteks lause *Arno mängib viiulit*, siis järjestaksid erinevatesse rühmadesse kuuluvad keeled selle lause moodustajad järgmiselt:

SVO-keeled: *Arno mängib viiulit.*

SOV-keeled: *Arno viiulit mängib.*

VSO-keeled: *Mängib Arno viiulit.*

Eesti keel on vaba sõnajärjega keel, kuid ka eesti keelel on oma põhisõnajärg. See on SVO. Ka inglise, soome ja vene keel on SVO-keeled. Saksa keel on samuti vaba sõnajärjega keel nagu eesti keelgi, kuid saksa keele põhisõnajärg on SOV. See tuleb eriti ilmekalt esile saksa keele kõrvallausetes. Saksapärase sõnajärg oli ka eesti keeles väga levinud ja seepärast saab saksa keele sõnajärge ilmestada eesti keele näitega:

KÕRVALLAUSE PEALAUSE

Kui Arno viiulit mängis, olid kõik lapsed vait.

S O V

VSO-sõnajärg on suhteliselt haruldane. Euroopa keeltest kasutab VSO põhisõnajärge vaid walesi keel, mida kõneldakse Inglismaa läänerrannikul Walesis.

PÕHISÕNAJÄRJE ALUSEL JAGUNEVAD MAAILMA KEELED
SVO-KEELTEKS, SOV-KEELTEKS JA VSO-KEELTEKS.
EESTI KEEL ON SVO-KEEL

Moodustajate järjekord fraasis

Fraasimoodustajate järjekorra määrab põhisõna ja laiendite omavaheline paiknemine. Kui lausemoodustajate järjekord on paljudes keeltes suhteliselt vaba, siis fraasimoodustajate järjekord on enamikus keeltes range. Võimalikud on kaks sõnajärge: põhisõna–laiend või laiend–põhisõna. Üks keel võib kasutada erinevate laiendite puhul erinevat järjekorda, kuid üht tüüpi laienditel on peaaegu alati sama sõnajärg.

Eesti keele fraasides on kasutusel mõlemad sõnajärjed. Nimisõnafraasis on põhisõna oma laiendi (täiendi) järel. See kehtib niihästi omadussõnalise kui ka nimisõnalise täiendi puhul.

OMADUSSÕNALINE TÄIEND: *tormine meri*

NIMISÕNALINE TÄIEND: *venna raamat*

Omadussõnafraasi ja määrsõnafraasi laiend (määrus) aga eelneb oma põhisõnale:

OMADUSSÕNAFRAAS: *kiiresti sulav*

MÄÄRSÕNAFRAAS: *väga kiiresti*

Kaassõnafraasis on erinevate kaassõnade puhul võimalikud erinevad sõnajärjed, kuid mõningad kaassõnad võimaldavad ka mõlemat sõnajärge:

LAIEND-PÕHISÕNA: *ukse juures, akna all, tema pärast*

PÕHISÕNA-LAIEND: *enne lõunat, läbi udu, kuni ukseni*

MÕLEMAD SÕNAJÄRJED: *ümber kaela, mööda teed, koos isaga
kaela ümber, teed mööda, isaga koos*

Hulgasõnafraasis eelneb põhisõna laiendile:

PÕHISÕNA-LAIEND: *üks mees, palju mehi, kolm lille*

Ka tegevusnimed võivad olla fraasi põhisõnaks. Tegevusnime laiendiks on sihtis nagu tegusõna pöördeliste vormide puhulgi. Kui öeldisverbi sihtis eesti keeles tavaliselt järgneb oma põhisõnale, siis tegevusnime sihtis eelneb oma põhisõnale:

LAIEND-PÕHISÕNA: *lammast tapma, vett juua, pilvi vaatama*

EESTI KEELE FRAASIDES EELNEB LAIEND ENAMASTI
PÕHISÕNALE

Harmooniline sõnajärg

Lausemoodustajate ja fraasimoodustajate sõnajärgesid analüüsid on selgunud, et nende vahel valitseb tihe seos. See tuleb eriti hästi esile, kui jagada kolm põhisõnajärje tüüpi (SVO, SOV ja VSO) kahte tüüpi, võttes aluseks V (põhisõna) asendi O (oma laiendi) suhtes. Selle põhimõtte alusel jaguneksid keeled VO keelteks (põhisõna eelneb laiendile: SVO- ja VSO-tüüp) ja OV keelteks (põhisõna järgneb laiendile: SOV-tüüp). See võimaldab lause- ja fraasimoodustajate järjekorda võrrelda.

Maailmas on loodud keelte struktuurierinevuste võrdlemiseks üsna mitu suurt andmebaasi. Võrreldud on ka eri keelte sõnajärge ja püütud keeli tüüpidesse jagada vastavalt sellele, millist sõnajärge mingi keel mingis fraasis kasutab. Tulemused on üsna huvitavad. Nimelt on selgunud, et maailmas on kõige rohkem niisuguseid keeli, millel kõikide fraaside laiendid kas ainult eelnevad või siis ainult järgnevad oma põhisõnale. Sellist sõnajärge nimetatakse harmooniliseks sõnajärjeks.

Harmoonilise sõnajärje hüpoteesi püstitas parkümmend aastat tagasi saksa keeleteadlane Theo Vennemann. Tema hüpoteesi kohaselt on keele loomulik olek selline, kus kõikide fraaside laiendid ja lause sihitis on samal pool oma põhisõna. Selle järgi oleks olemas kaks harmoonilist sõnajärje tüüpi (põhisõna-laiend, laiend-põhisõna), kuhu kuuluksid kõik maailma keeled. Paraku ei ole see hüpotees faktidega eriti hästi kooskõlas. Ka eesti keeles on kaks fraasitüüpi, kus sõnajärg erineb teiste fraaside ja sihitise sõnajärjest. Ja selliseid keeli on veelgi. Kuidas seda seletada?

T. Vennemanni hüpoteesi kohaselt on kahe erineva sõnajärje koosseksiteerimine ühes keeles ajutine nähtus, mis on tingitud asjaolust, et keel on parasjagu üle minemas ühest harmoonilisest tüübist teise. See on päris kena seletus, kuid tekitab kohe küsimuse, miks peaks üks keel harmoonilisest tüübist üldse lahkuma, et läbi teha pikk ja keerukas areng, et jõuda teise harmoonilisse sõnajärje tüüpi.

T. Vennemanni idee kohaselt saab selline areng alguse puhtjuhuslikult, kui väikesed lapsed ei suuda keeleomandamise käigus õiget tegusõna sõnajärge selgeks saada ja hakkavad kasutama vastupidist. Et tegusõna sõnajärg on T. Vennemanni arvates kõige olulisem, siis muutuvad kõigi teiste fraaside sõnajärjed aegamööda tema sarnaseks. Sellise arengu lõpptulemuseks ongi jälle harmooniline sõnajärg kõigis fraasitüüpides.

Nii ilusalt, kui see ka ei kõla, ei ole see siiski faktidega täiesti kooskõlas. Ajaloolise keeleteaduse andmete kohaselt on ühest alguspunktist teise arenenud vaid väike osa keeli. Enamik, nagu eesti keelgi, on olnud juba väga pikka aega "ebaharmoonilise" sõnajärjega ega ole vähimatki märki, et selles midagi muutuks.

ÜLESANDED

Ülesanne 125. Joonista alltoodud lausete struktuuri kirjeldavad puudia-grammid.

Ilus tüdruk tantsib. Väga vihane sääsk tappis ühe hoobiga hiiglasuure elevandi. Hästi reipalt sammusid lõbusad semud kodu poole.

Ülesanne 126. Leia järgnevatest fraasidest täiend.

kollane allveelaev, palju lilli, arstiteaduse üliõpilane, mustad püksid, puust rist, vanaema pannkoogid, üllatav uudis, koltunud lehed, pärast tunde, elu lõpuni, külmast hoolimata, vastu tuult, metsa sanitar

Ülesanne 127. Koosta kaks eeslisandiga lauset ja kaks järellisandiga lauset ning kaks lauset, kus oleks nii täiend kui ka lisand.

Ülesanne 128. Koosta alltoodud fraaside struktuuri kirjeldavad puudia-grammid.

väga suur suu, vanema venna raamatu juures, kaks kahtlast meest

Ülesanne 129. Määra, millist sõnajärjetüüpi (SVO, SOV, VSO) alljärgnevad laused esindavad.

Peeter sööb suppi. Igal hommikul püüavad kassid käpaga tügist kalu. Mina seda sinust küll ei oodanud. Leidis taat kuldkalakese. Vargad vahistati vastu hommikut. Salakuulaja pidi leidma sobiva koha oma harrastuse jaoks. Minul hakkab sinuga reisil kindlasti lõbus. Kristale ei ostnud Tiit sünnipäevaks midagi.

28. PEATÜKK

LIHT- JA LIITLAUSE, RINDLAUSE, PÕIMLAUSE LAUSELÜHEND

Lihtlause ja liitlause

Lauseõpetuse alguses defineerisime lause kui keeleüksuse, mis väljendab üht mõtet keeleliselt terviklikul kujul. Keeleliselt terviklik lause koosneb öeldisverbist ja selle laienditest. Küllalt sageli tuleb aga ette lauseid, kus on rohkem kui üks öeldisverb, igapähe oma laiend:

*Ta ei teadnud, et Malle tuleb.
Kati tuleb ja Mati läheb.*

Sellised laused koosnevad mitmest lausest. Tegu ei ole siiski kahe iseisva lausega, sest nad on vormiliselt seotud sidesõnadega *et* ja *ja*. Iseisvad laused on vormiliselt sõltumatud:

*Malle tuleb. Ta ei teadnud seda.
Kati tuleb. Mati läheb.*

Lauset, mis koosneb kahest või enamast sidesõna või koma abil ühendatud lausest, kutsutakse liitlauseks. Liitlause koosseisu kuuluvaid lauseid kutsutakse osalauseteks. Lihtlause on lause, millega ükski teine lause ei ole vormiliselt seotud.

MITMEST OMAVAHEL VORMILISELT SEOTUD LAUSEST
KOOSNEVAT LAUSET KUTSUTAKSE LIITLAUSEKS.
VORMILISELT SÕLTUMATUT LAUSET NIMETATAKSE
LIHTLAUSEKS

Liitlauseid on kahte liiki: rindlauseid ja põimlauseid. Rindlause osalauseid on omavahel rinnastatud ja seetõttu teineteisest suhteliselt sõltumatud. Kui ei oleks vormilist seost, siis oleks tegu kahe kõrvutiasetseva lihtlausega (*Kati tuleb ja Mati läheb.* → *Kati tuleb. Mati läheb.*). Põimlause puhul on üks osalause teise osalause moodustaja. Moodus-

taja rollis olev osalause on alistatud teises osalauses olevale põhisõnale. Kui osalused lahutada, siis kaotab üks neist vormilise tervikkuse (*Ta ei teadnud, et Malle tuleb.* → *Ta ei teadnud. Malle tuleb.*).

LIITLAUSED JAGUNEVAD RINDLAUSETEKS JA PÕIMLAUSETEKS

Rindlause

Rindlause osalused on seotud sidesõnadega *ja, ning, ega, või, kuid, ent, aga* jne või asetsevad lihtsalt kõrvuti, olles ühendatud koma, semi-kooloni, kooloni või mõttekriipsuga. Erinevad sidumisviisid väljendavad osalause erinevaid loogilisi seoseid:

- ÜHENDAV: *Vihm jäi üle ja päike hakkas paistma.
Üks aasta tuli ning teine läks..
Saabus õhtu, päike läks looja.*
- VASTANDAV: *Malle ootas küll, kuid Mati ei tulnud.
Juhan proovis küll, aga tal ei tulnud välja.*
- SELETAV: *Mõtlen, järelikult elan.
Asi oli selge: Agnes oli viidud kloostriisse.
Kõik hakkasid äkki kiljuma – lauale ronis hiir.*
- ERALDAV: *Kas sa hakkad minema või jood veel kohvi?*

Enamasti on osalause järjekord rindlause vaba, kuid arvestada tuleb osalausetega väljendatud sündmuste ajalist järgnevust ja põhjuslikke seoseid. Ebaloogiline osalause järjestus muudab lause raskesti mõistetavaks või absurdseks:

- Mati tuleb ja Malle läheb. Malle läheb ja Mati tuleb.*
Tunnid lõppesid ja nad läksid koju. ? Nad läksid koju ja tunnid lõppesid.
Mul on sall kaelas, sest on külm. ? On külm, sest mul on sall kaelas.

Põimlause

Kui rindlauses on osalaused lihtsalt kõrvutatud ja teineteisest suhteliselt sõltumatud, siis põimlauses kuulub üks osalause mingi lauseliikmena teise osalause koosseisu. Seda osalause, mille sisse teine osalause on põimitud, nimetatakse pealauseks, teist osalause kutsutakse kõrvallauseks. Pea- ja kõrvallause on alistusseoses: pealause alistab kõrvallause.

PEALAUSE	KÕRVALLAUSE
<i>Mees teadis,</i>	<i>mida teised ei teadnud.</i>
<i>Eerik ei usu,</i>	<i>et maakera on ümmargune.</i>

Mõlemas ülaltoodud lauses on kõrvallause sihitise rollis. Selles on kerge veenduda, kui asendada kõrvallause asesõnaga *sed*: *Mees teadis seda. Eerik ei usu seda*. Mõlemas lauses on sõna *sed* sihitise funktsioonis ja võib asendada kõrvallausega väljendatud mõtet. Mõnikord on põimlauses korruga nii asesõna kui ka temaga sama funktsiooni täitev osalause. Selline osalausega samafunktsiooniline asesõna on osalause vasteks pealauses:

PEALAUSE	VASTE	KÕRVALLAUSE
<i>Mees teadis</i>	<i>sed</i> ,	<i>mida teised ei teadnud.</i>

PÕIMLAUSE ON LIITLAUSE, MILLE ÜKS OSALAUSE ON ALISTATUD TEISELE

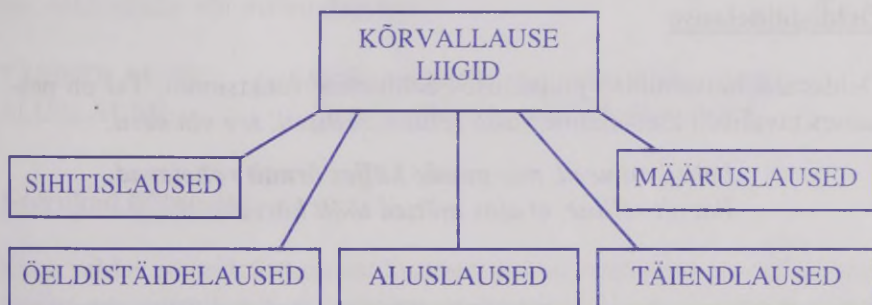
Vormiliselt on kõrvallause pealausega seotud sidendi abil. Sidendiks võivad olla alistavad sidesõnad (*et, kui, sest, nagu, sellepärast* jne), siduvad asesõnad (*kes, mis, kumb, missugune, millal, kuidas* jne) ja küsiv rõhumäärsõna *kas*:

Ütle mulle, kui sa lõpetad.
Saabusid need, keda oodati.
Ütle mulle, millal rong saabub.
Ega sa ei tea, kas ta tuli juba.

Põimlause liigid

Põimlause kõrvallause esineb alati pealause mingi moodustaja funktsioonis. Vastavalt sellele, millise lause või fraasiliikme funktsioonis kõrvallause on, jagatakse kõrvallaused alaliikideks: aluse funktsioonis esinevat kõrvallauset nimetatakse aluslauseks (*Kes ei söö, ei pea ka tööd tegema*), sihitise funktsioonis kõrvallauset sihitislauseks (*Vares ootas, et rebane ära läheks*), määruse funktsioonis kõrvallauset määruslauseks (*See juhtus siis, kui vanaema oli väike*), öeldistäite funktsioonis lauset öeldistäidelauseks (*Mets on, nagu oleks keegi ta üle kullanud*). Sellist kõrvallauset, mis täiendab pealause mingi fraasi põhiosa, kutsutakse täiendlauseks (*Mees, kes seal seisab, on president*). Kõrvallausete liigid on esitatud alltoodud skeemil:

Aluslause

Aluslause esineb põimlause aluse funktsioonis. Aluslause tervikuna vastab küsimusele *kes?* või *mis?* ja seda on võimalik asendada aluse funktsioonis oleva asesõnaga *see* või *tema*:

ALUSLAUSE

Kes ei ole meie poolt, on meie vastu.
Miks ta meile valetas, on teadmata.
Mulle meenus, kuidas ma kokkusin.
Kirjast selgus, millal ta tagasi tuleb.

ALUS

Tema on meie vastu.
See on teadmata.
Mulle meenus see.
Kirjast selgus see.

Sihitislause

Sihitislause täidab põimlause sihitise funktsiooni ja vastab sihitise küsimusele *mida?* Sihitislause laiendab põhiliselt pealauset, kus on mingit tunnetusprotsessi väljendav tegusõna. Ka otse- ja kaudkõne esinevad sihitislause kujul. Sihitislause saab asendada asesõnaga *seda*.

	SIHITISLAUSE	SIHITIS
<i>Ta teadis,</i>	<i>et mul on õigus.</i>	<i>Ta teadis seda.</i>
<i>Kass kujutles,</i>	<i>nagu oleks ta hiir.</i>	<i>Ta kujutles seda.</i>
<i>Mai küsis,</i>	<i>kas kevad tuleb juba.</i>	<i>Mai küsis seda.</i>
<i>Juuli ütles:</i>	<i>“Minge kõik ujuma!”</i>	<i>Juuli ütles seda.</i>
<i>August ütles,</i>	<i>et vara veel.</i>	<i>August ütles seda.</i>

Öeldistäidelause

Öeldistäidelause täidab põimlause öeldistäite funktsiooni. Tal on pealauses tavaliselt asesõnaline vaste *selline, sellised, see või need*.

*Lehed on need, mis puude küljes õrnalt rohetavad.
Ilm oli selline, et ajas mõtted töölt kõrvale.*

Määruslause

Määruslauseid esinevad põimlause määruse ülesandes. Nii nagu määruseid on üle kümne erineva liigi (vt 26. peatükki), on ka vastavaid määruslauseid niisama palju. Määruslauseid vastavad määruse küsimustele ja neil on enamasti pealauses määrsõnaline vaste.

AJALAUSE:	<i>Kui ma ärkasin, oli juba hommik.</i>
KOHALAUSE:	<i>Kus on suitsu, seal on ka tuld.</i>
VIISILAUSE:	<i>Päike paistis nii, et süda hakkas hõiskama.</i>
PÖHJUSLAUSE:	<i>Auto jäi seisma sellepärast, et bensiin oli otsas.</i>
TINGIMUSLAUSE:	<i>Ma söön oma mütsi ära, kui ma peaks viie saama.</i>

Täiendlaused

Täiendlaused esinevad pealause mõne fraasi põhisõna täiendi funktsioonis. Erinevalt teistest osalauseste tüüpidest pole täiendlaused niisiis mitte lausemoodustaja, vaid fraasimoodustaja funktsioonis. Täiendlause algab tavaliselt sidendiga *kes* või *mis*.

TÄIENDLAUSE

Siin on mees, kellel on must müts.
Mulle meeldib roos, mis on punane.

TÄIEND

*Siin on **musta mütsiga** mees.*
*Mulle meeldib **punane** roos.*

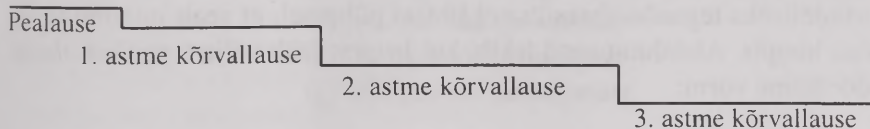
Täiendlause õigeaks määramiseks on oluline teada, et täiendlause täiendab alati nimisõna, mitte asesõna. Asesõna, mida kõrvallause näib täiendavat, on vaste ja seega ei ole tegu täiendlausega, vaid alus- sihitis-, öeldistäide- või määruslausega.

TÄIENDLAUSE: *Lõpuks saabus kevad, mida kõik ootasid.*
ALUSLAUSE: *Lõpuks saabus see, mida kõik ootasid.*

Keerukad liitlaused

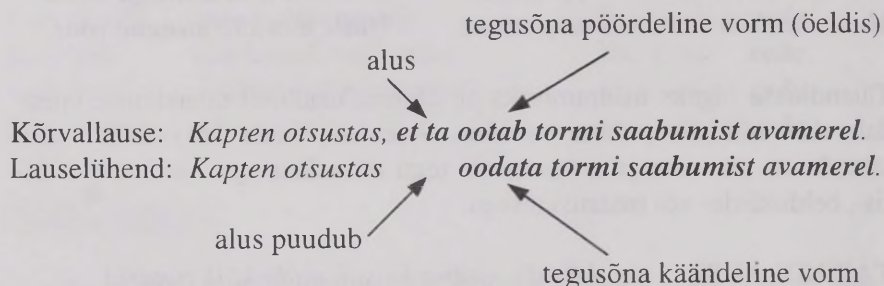
Kuigi valdav enamik liitlauseist koosneb kahest osalausest, ei ole mingit sisulist ega vormilist piiri, mitmest osalausest liitlause koosneda võib. See tuleb asjaolust, et mis tahes liitlause osalause võib omakorda olla liitlause. Mõnikord on põimlause kõrvallausel omakorda kõrvallause, millel võib omakorda olla kõrvallause. Iga selline kõrvallause on pealause suhtes ühe tasandi võrra kaugemal:

Ma nägin, et lill pandi vaasi, mis pärast maha kukkus, kuna kass ta ümber ajas.

Lauselühend

Lauselühend on sisult lähedane lausele, kuid vormiliselt on tegu fraasiga, mis esineb teises lauses mingi moodustaja rollis just nagu osalause. Erinevalt osalausest puudub lauselühendil alus. Seetõttu ei saa lauselühendis olla ka öeldisverbi pöördelist vormi, vaid seda asendab käändeline tegusõnavorm. Käändelised tegusõnavormid on tegevusnimed ja keksõnad. Kõik teised lauseliikmed esinevad lauselühendis samamoodi kui päris lauseski:

Et lauselühendil puudub lause kõige olulisem vormiline tunnus – pöördeline tegusõnavorm –, siis peetakse lauselühendiga lauset lihtlauseks. Vormiliselt on lauselühend fraas, seetõttu esineb ta lause moodustajana ilma sidendi ja vaste abita. Lauselühendi põhisõnaks on tegusõna käändeline vorm ja laienditeks sihitis ja määrus. Et fraasi nimetus tuleneb tema põhisõna liigist, siis on lauselühendi puhul tegu tegusõnafrasiga. Funktsioonilt võib lauselühend olla alus, sihitis, öeldistäide, määrus või täiend.

LAUSELÜHEND ON KÄÄNDELINE TEGUSÕNAFRAAS

On siiski üks lauselühendi liik, nn absoluuttarind, mida ei saa pidada käändeliseks tegusõnafrasiks sel lihtsal põhjusel, et sealt puudub tegusõna hoopis. Absoluuttarind tekib, kui lausest jääb välja tegusõna *olema* pöördeline vorm:

OSALAUSE: *Mees tuli metsast, kirves oli seljas.*

ABSOLUUTTARIND: *Mees tuli metsast, kirves seljas.*

Lauselühendi liigid

Lauselühendid jagatakse liikidesse selle alusel, millist funktsiooni nad lauses täidavad. Nii on olemas aluslühendid, sihitislühendid, öeldistäidelühendid, määruslühendid ja täiendlühendid.

Erinevate lauseliikmete ülesandeid täidavad erineva käändelise vormiga lauselühendid. Aluslühendina ja sihitislühendina saab esineda enamasti *da*-tegevusnimelise põhisõnaga lauselühend, sihitislühendina ka *vat*-tegevusnimi:

ALUSLÜHEND: *Avalikult nina nokkida ei ole ilus.*
SIHITISLÜHEND: *Zorro tahtis pärlid sigade ette loopida.*
Isa nägi lapsi pahandust tegevat.

Öeldistäidelühendina esinevad lauselühendid, mille põhisõna on *da*-tegevusnimi ja *mata*-vorm:

ÖELDISTÄIDELÜHEND: *Sõja eesmärk oli alistada diktaator.*
Ma olen teist päeva magamata.

Määruslühendeid on väga mitmesuguste käändeliste vormidega. Samaaegselt toimuva tegevuse edasiandmiseks kasutatakse *des*-lühendit (a), eelnenud tegevuse edasiandmiseks *nud*- ja *tud*-lühendit (b). Põhjust väljendatakse *maks*-lühendiga (c), mitte toimuva tegevuse edasiandmiseks kasutatakse *mata*-lühendit (d), pidevat tegevust märgivad teised *ma*-tegevusnime vormid (e, f, g):

MÄÄRUSLÜHEND: (a) *Oma päevad veetis ta raamatuid lugedes.*
(b) *Lugenud raamatud läbi, hakkas tal igav.*
(c) *Ta pidi lahkuma helistamaks koju.*
(d) *Mees pani sõnagi lausumata mantli selga.*
(e) *Margus läks jalutama.*
(f) *Margus käis jalutamas.*
(g) *Margus tuli jalutamast.*

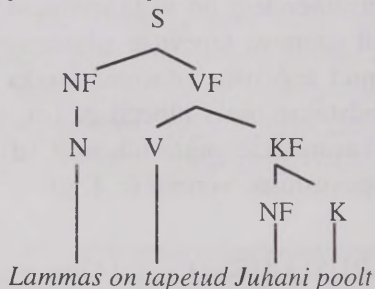
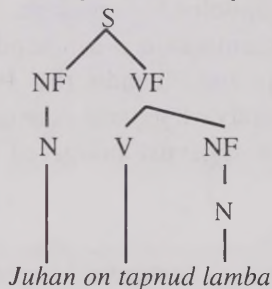
Nii nagu täiendlause, laiendab ka täiendlühend fraasi põhiseona ja kuulub seega fraasi koosseisu. Täiendlühendina esinevad kõige sagedamini kesksõna vormid:

TÄIENDLÜHEND: *Laulu ümisev mees keeras selja.*
                           Kirjutatav kiri on väga salajane.
                           Äsja uinunud kaunitar ei tahtnud ärgata.
                           Koka keedetud liha ei kõlvanud süüa.

Pindstruktuur ja süvastruktuur

Üks Noam Chomsky generatiivse grammatika omapärasemaid tunnuseid on see, et igal lausel on kaks struktuuritasandit: pindstruktuur ja süvastruktuur. Varasemates grammatikates on lausel ainult üks struktuuritasand. Vaatame lähemalt, mis on süva- ja pindstruktuur ja milleks generatiivses grammatikas neid vaja on.

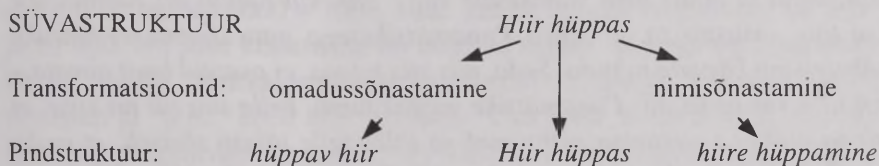
Oletame, et kellelgi on vaja teatada sündmusest, et Juhan on tapnud lamba. Generatiivse grammatika reeglite järgi genereeritakse selle mõtte väljendamiseks lausepuu samamoodi, nagu me vaatlesime 25. peatüki lisalugemises (vt vasakpoolne lausepuu). Täpselt sama mõtet on võimalik väljendada ka lausega *Lammas on tapetud Juhani poolt* (parempoolne lausepuu).

Sedalaadi sisuline vastavus on iseloomulik paljudele lausetele: *Mall ostis sõrmuse – Sõrmus on ostetud Malle poolt*; *Pätt on varastanud raha – Raha on varastatud päti poolt* jne, jne. See viis N. Chomsky mõttele, et tegelikult on meil selliste paaride puhul tegu sisuliselt ühe lausega, millel on ainult erinev vorm. Samasugune sisuline samasus, kuid vormiline erinevus valitseb ka lausete ja teonimega nimisõnafaaside vahel: *Ma tulen metsast – minu metsast tulemine*; *Jaanus laseb püssist karu – Jaanuse püssist karu laskmine*; *Hiir hüppas – hiire hüppamine*.

N. Chomsky väitis, et kui keelekõnelejad saavad aru, et need paarid väljendavad sama mõtet, siis peab neil olema ka sama struktuur. Kuid nagu ülalesitatud lausepuudest võib järeldada, ei ole see sugugi nii. Nimetatud vastuolu ületamiseks väitis N. Chomsky, et igal lausel (ja ka fraasil) on pindstruktuur ja süvastruktuur. Süvastruktuuri tasandil on samatähenduslikel lausetel täpselt sama struktuur. Süvastruktuure on aga võimalik modifitseerida eriliste reeglite, nn transformatsioonide abil, mille tulemusel tekivadki erinevad pindstruktuurid. Alltoodud skeemil on esitatud süvastruktuur *Hiir hüppas* ja temale vastavad pindstruktuurid *hiire hüppamine*, *hüppav hiir* ja *hiir hüppas*. Esimesed kaks pindstruktuuri on saadud nn omadussõnastamise ja nimisõnastamise transformatsiooni abil, viimase, lausekujulise pindstruktuuri saamiseks pole transformatsioone rakendatud, ta langeb täpselt kokku süvastruktuuriga:

SÜVASTRUKTUUR

Generatiivse grammatika mõisteid kasutades oleks ka lauselühendid saadud transformatsioonide teel lausekujulistest süvastruktuuridest.

ÜLESANDED

Ülesanne 130. Määra rinnastuse liik (ühendav, eraldav jne).

Ma ei tea sellest midagi ega tahagi teada. Tuul undas, sadas vihma. Hakkas koitma, niisiis tuli teele asuda. Elu oli ilus, aga natuke igav. Mägi ei tule Muhamedi juurde, vaid viimane peab mäe juurde minema. Kas sa tahad isaga kinno minna või emaga kodus telelavastust vaadata. Arno pani viiuli kasti sisse: pidu oli läbi.

Ülesanne 131. Otsusta, kas tegu on rind- või põimlausega, viimase puhul määra pea- ja kõrvallause, ning kõrvallause puhul selle liik (aluslause, sihitislause jne).

Pidu oli igav, aga ma ei kurtnud. Seda, et külalisi oli kutsutud, ma ei teadnud. Külalised, kellel oli samuti igav, lahkusid varakult. Aitasin nõud

ära koristada ja viisin prügikasti välja. Õues on soe – kevad on vist saabunud. Mulle ei meeldi, et päike tundide ajal kõrvetab. Kas hakkame koos õppima või läheme hoopis jalutama? Kui sa Imelikule rehkendust näitad, siis ma löön sind. Kohe näha, et vanad sõbrad. Tänaval ei olnud kedagi, kes oleks võinud appi tulla.

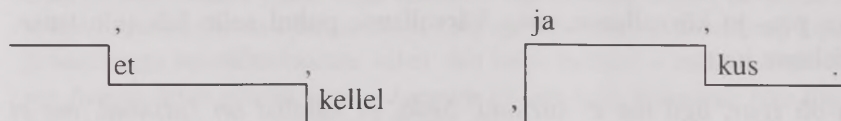
Ülesanne 132. Joonista alltoodud keerukate liitlausete skeemid ja määra kõrvallause liik.

Hunt tuli koju, võttis mantli seljast ja pesi käed puhtaks, et saaks sööma asuda. Punamütsike, kes ei aimanud, et hunt teda jälgib, korjas rahulikult lilli, mida ta tahtis oma vanaemale viia. Siis, kui hundil oli vaatamisest isu täis, otsustas ta, et läheb Punamütsikesega juttu ajama, et tüdruku tähelepanu kõrvale juhtida. Seda, mis siis juhtus, ei osanud hunt aimata – nii tark kui ta ka oli. Punamütsike vaatas hunti, kelle suu oli nii suur, et sinna oleks ka vanaema mahtunud, ja ütles talle täiesti tõsiselt, et pesku hambad puhtaks. Nende sõnadega andis Punamütsike hundile mürgitatud hambapastat ja enne kui hunt arugi sai, oli ta juba surnud.

Ülesanne 133. Leia alltoodud lausetest lauselühendid ja määra nende liik.

Nähes, et hunt on surnud, kattis Punamütsike ta uimastavalt lõhnavate lilledega. “Nii ilus on noorelt surra,” mõtles ta seejuures, valades kibedaid pisaraid. Tal oli natuke kahju ka muinasjutu kuulajaist, kes olid sündmuste sellisest käigust ärritatud. Hetkelist segadust kasutades lahkus Punamütsike, müts peas, sündmuskohalt jälgi jätmata. Tagamaks endale alibit, läks ta vanaema juurde ja jäi sinna terveks pühapäevaks. Keegi ei saanud midagi teada ja Punamütsikese poolt alatult petetud hunt ei topinud oma vastikut nina iial enam sellesse muinasjuttu.

Ülesanne 134. Moodusta liitlause, mis vastaks järgmisele skeemile.

KEELKONNAD

29. PEATÜKK

MAAILMA KEELED. KEELKONNAD

EESTI KEEL KUI SOOME-UGRI KEEL

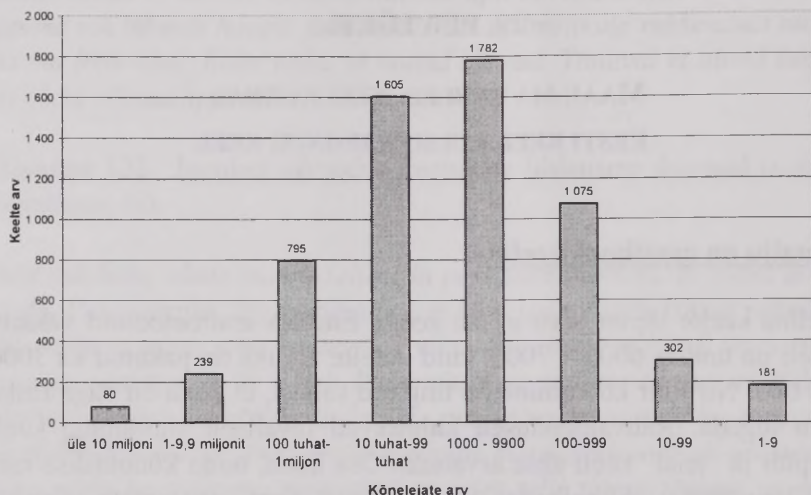
Kui palju on maailmas keeli?

Maailma keelte täpset arvu ei tea keegi. Enamik teatmeteoseid väidab, et keeli on umbes 6000 – 7000, kuid keelte arvuks on pakutud ka 3000 ja 10 000. Nii suur kõikumine on tingitud sellest, et keeli on väga raske kokku lugeda. Rahvaloendused kajastavad tavaliselt suuremaid keeli nimepidi ja “teisi” keeli ühte arvatuna. Osa keeli, mida kõneldakse raskesti ligipääsetavais paikades, on kindlasti veel avastamata. Teisest küljest jälle kõigub ka avastatud keelte arv, sest väiksemaid keeli sureb märkamatuks välja. Ja kõige lõpuks teeb keelte arvu määramise keerukaks ka see, et iseseisva keele ja murde vahelist piiri on väga raske määrata.

Kui palju on eri keeltel kõnelejaid?

See on veelgi raskem küsimus, sest kõnelejate arv sõltub väga paljudest asjaoludest ning võib juba kümnekonna aasta vältel palju muutuda (sõdade, näljahädade tõttu). Lisaks sellele on kõnelejate arvu loetlemine palju keerukam kui keelte arvu loetlemine. Seepärast puudub keelte enamiku kõnelejaskonna suuruse kohta üldse igasugune informatsioon. Nende andmete põhjal, mis on saadud, selgub üks kindel tõsiasi: valdav enamik (neli viiendikku) maailma keeli on väikesed, nende kõnelejate arv ei ulatu üle saja tuhande. Maailma keelte jagunemine kõnelejate arvu järgi on esitatud järgneval diagrammil:

Keelte jagunemine kõnelejate arvu järgi

Me oleme harjunud oma emakeelt pidama kõnelejate arvult väikseks keeleks, kuid maailma mastaape arvestades on eesti keel siiski suur keel. Loomulikult on eesti keel kõige suuremate keeltega võrreldes väike, kuid kui arvestada, et enamik keeli on veel väiksemad, siis ei ole häbeneda midagi. Olgu öeldud, et 1985. aastal arvas Ameerika Ühendriikide valitsus eesti keele 169 maailma kõige tähtsama keele hulka, mille tundmine on oluline Ühendriikide kultuurilise, teadusliku ja majandusliku arengu jaoks. Tolle nimekirja kümme kõige suuremat keelt on aga järgmised (kõnelejate arv miljonites; 350 miljoni kõnelejaga inglise keel nimekirjas loomulikult ei ole):

hiina	hispaania	hindi	araabia	bengali	vene	portugali	jaapani	saksa	prantsuse
1000	250	200	150	150	150	135	120	100	70

Kuidas keeli liigitatakse?

Kõnelejate arvu või kultuurilise tähtsuse järgi liigitamine ei ole siiski ainuke keelte liigitamise viis. Õigupoolest on selline liigitus pigem poliitiline kui keeleteaduslik. Keeleteaduses kasutatakse põhiliselt kaht liigitust: tüpoloogilist ja geneetilist.

Tüpoloogilise liigitusega oleme juba tuttavad. Sellise liigituse aluseks võetakse struktuurilised iseärasused, mille alusel keeled jagatakse erinevatesse tüüpidesse. Morfoloogilistest tüüpidest (aglutinatiivsed, flektiivsed ja isoleerivad keeled) oli juttu 10. peatükis, sõnajärje tüüpidest (SVO, SOV, VSO) 27. peatükis.

Geneetilise liigituse aluseks on keelte omavaheline sugulus. Keelesuguluse mõiste põhineb eeldusel, et mingi rühm keeli on ajaloolise arengu tulemusel kujunenud ühest algkeelest, mida kõneldi aastatuhandeid tagasi. Ühest algkeelest pärinevad keeled kuuluvad ühte rühma, mida kutsutakse keelkonnaks.

TÜPOLOOGILISE LIIGITUSE ALUSEKS ON
STRUKTUURIERINEVUSED, GENEETILISE LIIGITUSE
ALUSEKS KEELESUGULUS

Keelesuguluse tuvastamine

Et tänapäevaste keelte eellased – algkeeled on ammu unustusse vajunud, siis on keelesuguluse tuvastamiseks otseseid andmeid väga napilt. Nende keelte puhul, millel on pikaajaline kirjakeele traditsioon ja mille kohta on säilinud vanu tekste, on võimalik varasest keelekasutusest nende vahendusel informatsiooni saada. Paraku on algkeeled siiski nii palju varasemad, et nendest mingeid kirjalikke andmeid säilinud ei ole. Seetõttu tuleb keelesuguluse tuvastamiseks kasutada põhiliselt võrdlev-ajaloolist meetodit.

Võrdlev-ajaloolise meetodi puhul võrreldakse erinevate keelte samatähenduslikke sõnu. Teada on, et aja jooksul muutuvad sõnad mitmesuguste häälikumuutuste tagajärjel. Erinevates keeltes aga võib olla toimunud erinevaid häälikumuutusi. Neid häälikumuutusi arvesse võttes püütakse taastada (rekonstrueerida) sõna esialgne kuju. Kui sellise rekonstrueerimise tulemusel osutub, et kaks eri keeltesse kuuluvat sõna olid kunagi sama kujuga, siis on alust eeldada keelesugulust. Muidugi ei tuvastata keelesugulust ühe või paari sõna põhjal: võrdlev-ajalooline meetod uurib lisaks muutetunnuseid ja lausestruktuure. Kui ka nende puhul on võimalik taastada ühesugused algkujud, siis on üsna tõenäoli-

ne, et võrreldavad keeled pärinevad ühisest algkeelest ja kuuluvad samasse keelkonda.

Keelkondade kujunemise põhjuseks on keeles toimuvad muutused ja hõimude rändamine. Kui algkeelest eraldus üks hõim ja rändas mujale, siis kadus neil side teiste algkeele kõnelejatega. Aja jooksul toimus mõlemas rühmas erisuguseid keelemuutusi, mille tulemusel need keeled muutusid erinevaks. Mida kauem aega mingi algkeele hargnemisest on möödunud, seda rohkem erisuguseid muutusi on toimunud ja seda erinevamaks on muutunud keeled.

Keelkonnad

Keelkondi arvatakse olevat umbes paarsada, kuid see arv on niisama ligikaudne kui keeltegi arv. Kõnelejate arvult on suurim indoeuroopa keelkond, mille keeli kõneleb kokku üle kahe miljardi inimese. Indoeuroopa keelkonda kuuluvad sellised maailmakeeled nagu inglise, hispaania, saksa ja prantsuse. Teisel kohal on hiina-tiibeti keelkond ühe miljardi ja 40 miljoni kõnelejaga. Lõviosa selle keelkonna keelte kõnelejaist langeb hiina keele arvele. Uurali keelte kõnelejaid on 23 miljonit. Uurali keelkonda kuuluvad ka soome-ugri keeled. Kõnelejate arvult on see keskmise suurusega keelkond. Umbes pooled keelkonnad on kõnelejate arvult väga väikesed, alla saja tuhande kõnelejaga.

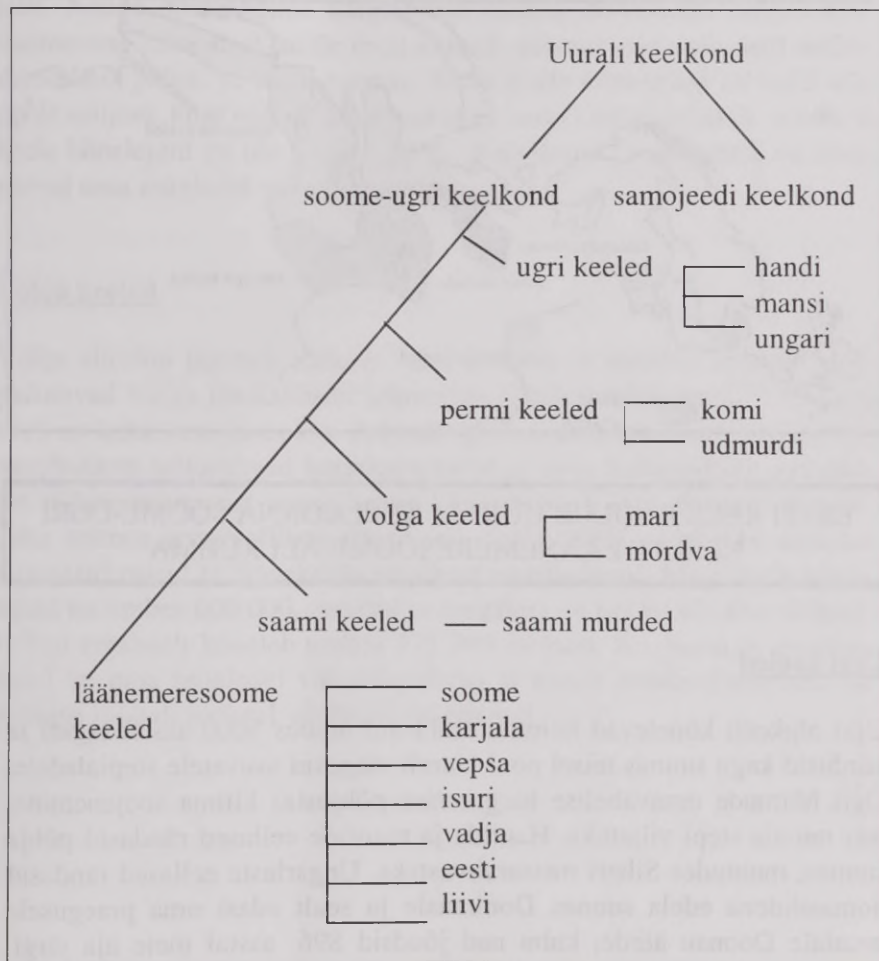
Uurali keelkond

Uurali keelkond on indoeuroopa keelkonna kõrval teine keelkond, mille keeli kõneldakse Euroopas, kuigi suur osa uurali keeltest paikneb Kesk-Venemaal ja Siberis. Uurali keelkonna ühte harusse kuulub ka eesti keel.

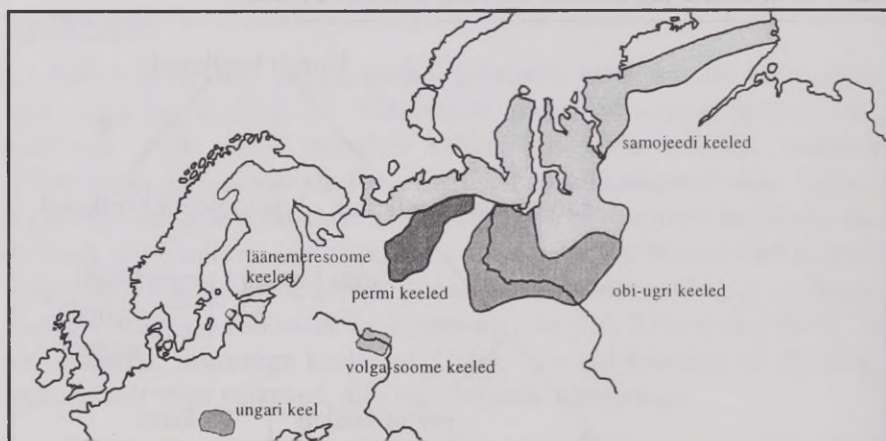
Uurali algkeele paiknemise kohta on esitatud erinevaid hüpoteese, kuid kõige laiemalt on levinud seisukoht, et see asus kuskil Volga lisajõgede vahelisel alal Uurali mäestikust lääne pool. Arvatakse, et uurali algkeelt kõneldi umbes 8000 aastat tagasi. Nii nagu indoeuroopa algkeel on ka uurali algkeel jagunenud aja jooksul mitmeks haruks. Esimene jagunemine toimus umbes 7000 aastat tagasi, kui tekkis kaks uut algkeelt: soome-ugri ja samojeedi. Samojeedi algkeel jagunes aja jooksul iseseis-

vateks samojeedi keelteks, soome-ugri algkeel aga arenes järk-järgult viieks: ugri, permi, volga, lapi ja läänemeresoome keelteks.

Kõige varem eraldus soome-ugri algkeelest ugri algkeel, millest hiljem kasvasid välja ugri allrühma kuuluvad handi, mansi ja ungari keel. Edasi hargnesid ülejäänud permi algkeeleks, millest tekkisid komi ja udmurdi keel, ning läänemeresoome-volga algkeeleks. Viimane jagunes seejärel volga algkeeleks, mis on tänapäeva mari ja mordva keelte eelane, ja läänemeresoome-lapi algkeeleks ning see omakorda pooltuhat aastat hiljem lapi murrete aluseks olevaks alglapi keeleks ja läänemeresoome algkeeleks, millest on arenenud tänapäeva läänemeresoome keeled. Uurali keelte jagunemist kujutab alltoodud skeem:

Soome-ugri keeleühtsuse lagunemine arvatakse olevat seotud hõimude pideva ja pikaajalise läänesuunalise migratsiooniga. Välja arvatud handi ja mansi keel, mille rännutee viis ida suunas, ning ungari keel, mille kõnelejad siirdusid Karpaatide taha, paikneb iga järgnev soome-ugri keelte allrühm geograafiliselt oma naabrist veidi lääne pool. Arvatakse, et kunagi asustasid soome-ugrilased kogu Uuralite ja Läänemere vahelise ala ühtlaselt, kuigi hõredalt. Soome-ugri asustusühtsus lagunes siis, kui slaavi hõimud saabusid oma praegustele asualadele. Tänapäeval on enamik uurali keeli üksteisest suhteliselt suurte vahemaadega eraldatud. Uurali keelte paiknemist kujutab alltoodud kaart:

EESTI KEEL KUULUB UURALI KEELKONNA SOOME-UGRI
KEELTE LÄÄNEMERESOOE ALLRÜHMNA

Ugri keeled

Ugri algkeelt kõnelevad hõimud eraldusid umbes 5000 aastat tagasi ja siirdusid kagu suunas teisel pool Uurali mägesid asuvatele stepialadele. Ugri hõimude omavahelise hargnemise põhjustas kliima soojenemine, mis muutis stepi viljatuks. Hantide ja manside eellased rändasid põhja suunas, muutudes Siberi metsarahvasteks. Ungarlaste eellased rändasid nomaadidena edela suunas Donimaale ja sealt edasi oma praegusele asualale Doonau äärde, kuhu nad jõudsid 896. aastal meie aja järgi.

Ungarlased on soome-ugri suurim rahvus ja läbi aegade ka poliitiliselt kõige edukam. Ungari keele kõnelejaid on praegu umbes 14 miljonit. Hante ja mansisid on kokku umbes 25 000 ja nende keel ning kultuur on tõesises ohus naftatööstusega kaasneva saaste ja migratsiooni tõttu.

Permi keeled

Permi algkeelt kõneldi üsna soome-ugri algkodu aladel ja nii ei kujunenud selle allrühma keeled mitte eraldumise, vaid pigem paigalejäämise tulemusel. Permi keeli on kolm: (sürja)komi, permikomi ja udmurdi keel. Nende omavaheline hargnemine toimus arvatavasti samuti kliimamuutuse tulemusel, mille tõttu komide esivanemad eelistasid nihkuda rohkem põhja ja loode suunas. Komi keele kõnelejaid on veidi alla poole miljoni, kuid nad on hajutatud väga suurel territooriumil, udmurdi keele kõnelejaid on üle poole miljoni. Komilased ja udmurdid on tänapäeval oma asualadel vähemusrahvus.

Volga keeled

Volga allrühm jaguneb kaheks: mari keeleks ja mordva keelteks, mis paiknevad Volga jõe kallastel udmurtide asualast edela suunas. Mordva keeli on kaks: ersa ja mokša. Arheoloogilistel andmetel olid marilaste ja mordvalaste esivanemad karjakasvatajad ja oma kultuuriliselt arengult ees põhjapoolsemaist permi keelte kõnelejaist. Volga algkeele hargnemine toimus geograafiliste tingimuste toel - Volga idakalda asukaist kujunesid marid ja läänekalda elanikest mordvalased. Mari keele kõnelejaid on umbes 600 000, ersalasi ja mokšlasi on kokku üle ühe miljoni, kellest emakeelt kõneleb umbes 775 000 inimest. Ka marid ja mordvalased on oma asualadel vähemusrahvus ja nende emakeelsuse tase on eelmise sajandi jooksul ohtlikult vähenenud.

Saami murded

Saami (ehk lapi) keel on keeleteadlastele pikka aega uurimisainet pakkunud, sest saamide rassilised omadused erinevad tunduvalt teiste soome-ugri hõimude rassilistest omadusest. Samal ajal pole kahtlust, et keeleliselt kuuluvad saamid soome-ugri keelkonda. Rassierinevuse põhjuseid seletatakse harilikult sellega, et meile tundmatu arktiline rahvas on sulandunud saami keelt kõneleva rahva hulka. Tänapäeval on saamisid umbes 50 000 ja nad elavad Skandinaavia põhjaosas ja Koola poolsaarel, hajutatuna mitme riigi (Venemaa, Soome, Rootsi ja Norra) territooriumil. Põhjamaades on palju tehtud saami keele ja kultuuri arendamiseks ja saamide rahvuslik eneseteadvus on nende väikse arvu kiuste kõrge. Saamidil on ka oma kirjakeel, mis põhineb norralapi murretel.

Läänemeresoome keeled

Läänemeresoome algkeelt kõneldi umbes kuni meie ajaarvamise algusajanditeni Soome lahe lõuna- ja põhjarannikul. Ida suunas ulatus asustusala teisel pool Peipsi järve kuni Ilmeni järveni. Aja jooksul algkeele murdelised erinevused süvenesid, kuni kujunesid välja tänapäeva läänemeresoome keeled: soome, karjala, vepsa, isuri, vadja, eesti ja liivi keel.

Läänemeresoome keelte hulgas on suurim soome keel, mida kõneleb umbes 5 miljonit inimest. Algselt kõneldi soome keelt vaid Lõuna- ja Edela-Soomes, Kesk- ja Põhja-Soomet aga asustasid saamid. Aja jooksul on soome keele kasutusala nihkunud üha enam põhja poole, tõrjudes saamid nende praegustele asualadele Skandinaavia põhjaossa.

Karjala keele kõnelejaid on umbes 80 000, kellest enamik elab Karjalas, millel on Venemaa koosseisus osaline autonoomia. Venelaste sisserände tulemusel on karjala keele kõnelejate arv XX sajandil pidevalt vähenenud, praegu on karjalasi ainult 11% Karjala elanikkonnast. Karjala keel on väga kuulus oma rahvaluule poolest. Nii koostas Elias Lönnrot soome rahvuseepose "Kalevala" suures osas Karjalast kogutud rahvalaulude põhjal.

Vepsa keeleala asub Laadoga järvest ida pool. Praeguseks on vepslasi alles jäänud alla 8000, kuid veel XX sajandi esimesel poolel oli neid üle 50 000. Teine maailmasõda ja sellele järgnenud repressioonid on vepsa kultuuri ja rahva peaaegu täielikult hävitanud.

Isuri ja vadja keeleala asub Ingerimaal - Narva ja Peterburi vahelisel alal Soome lahe lõunakaldal. Isuri keele kõnelejaid on praegu alla 700. Vadjalasi on alles jäänud ainult mõnikümmend inimest. Veel enne Esimest maailmasõda oli Ingerimaal vadjalasi, isureid ja teisi läänemere-soome rahvaid üle 100 000 inimese, kuid sõjad ja küüditamised kahan-dasid Ingerimaa soome-ugri asustuse peaaegu olematuks.

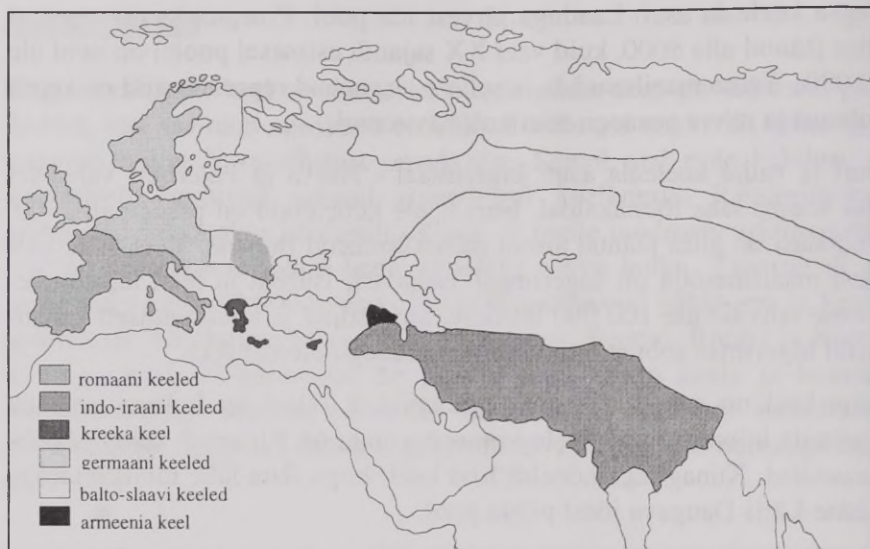
Liivi keel on samuti peaaegu hääbunud. Liivlasi on kokku veel ehk poolsada inimest. Liivi keele viimane asuala on Kuramaa lääne ja põh-jarannikul. Kunagi aga kõneldi liivi keelt kogu Riia lahe rannaladel ja Lääne-Lätis Daugava jõest põhja pool.

Eesti keel on ungari ja soome keele kõrval kõnelejate arvult kolmas soome-ugri keel. (Mordvalasi on rahvaloenduse andmetel küll rohkem kui eestlasi, kuid nende emakeeleoskuse tase on tunduvalt madalam kui meil). Raske ja keerulise ajaloo kiuste on eestlastel siiski hästi läinud: maailmas on meist palju suuremaid rahvaid, kellel kõigest hoolimata pole läinud korda oma riiki luua.

Eesti keel on oma arengu jooksul kõige rohkem mõjutusi saanud indoeuroopa keeltest. Need keeled on arvatavasti kultuuriliselt ka kõige mõjukamad keeled maailmas. Vaatame, millised keeled kuuluvad indoeuroopa keelkonda ja kus neid kõneldakse.

Indoeuroopa keelkond

Indoeuroopa keelkond on suur keelkond niihästi kõnelejate kui ka keelte arvult. Kokku kuulub sinna keelkonda ligi 60 keelt, mis jagunevad kaheksasse allkeelkonda. Oma nime on keelkond saanud selle järgi, et ajalooliselt kõneldakse sellesse kuuluvaid keeli Indias ja Euroopas. Kolonialismi tagajärjel on indoeuroopa keeled tänapäevaks levinud laiali üle kogu maakera. Järgneval skeemil on kujutatud indoeuroopa kaheksa allkeelkonna levialad Euraasias:

Arvatavasti kõnelesid indoeuroopa algkeelt umbes 4000 aastat enne meie ajaarvamist niinimetatud kääbaste (kurgaani) kultuuri kandjad Lõuna-Venemaa stepialadel. Hiljem hargnesid indoeuroopa algkeeled kõnelejad kahes suunas: Euroopa poole ja India poole, pannes aluse tänaseni säilinud asualadele.

Indoiraani keeled

Indoiraani keeled on välja kasvanud lõuna poole rännanud indoeuroopa algkeele kõnelejate keelest. Praegu kõneldakse indoiraani keeli India põhja- ja keskosas Pakistanis, Bangladeshis, Afganistanis, Iraanis jm. Ajalooliselt on indoiraani keeltest kõige olulisem sanskrit, milles on kirjutatud vanimad säilinud religioossed tekstid – vedad. Sanskrit oli ka esimene indoiraani keel, mille sugulus Euroopas kõneldavate indoeuroopa keeltega 19. sajandi alguses tõestati. Tänapäevastest indoiraani keeltest on olulisimad hindi keel (200 miljonit kõnelejat), mis on üks India riigikeeltest, bengali keel (150 miljonit kõnelejat, Bangladeshis riigikeel) ja Iraanis kõneldav pärsia keel (30 miljonit kõnelejat).

Armeenia keel ja kreeka keel

Suurtest indoeuroopa allkeelerühmadest eraldatult seisavad armeenia ja kreeka keel - mõlemad iidset kultuurkeeled. Armeenia keelt kõneleb umbes 6 miljonit inimest, kreeka keelt umbes 11,5 miljonit. Kumbki keel kasutab tänini oma algupärast tähestikku, mille juured ulatuvad aastatuhandete taha. Olgu öeldud, et klassikaline kreeka keel, milles on kirjutatud "Ilias" ja "Odüsseia" on aja jooksul nii palju muutunud, et tänapäeva kreeklased sellest enam aru ei saa.

Balti ja slaavi keeled

Balti keeled on läti keel (1,4 miljonit kõnelejat), leedu keel (üle 3 miljoni kõneleja) ning praeguseks hääbunud preisi keel. Slaavi keeli on arvukalt, kõige suurem neist on vene keel oma 150 miljoni kõnelejaga. Teised slaavi keeled on ukraina, valgevene, poola, tšehhi, slovaki, poola, bulgaaria, serbokroaadi ning sloveeni keel (kaht viimast kõneldakse endise Jugoslaavia territooriumil). Suurimad neist on ukraina (45 miljonit), poola (40 miljonit) ja tšehhi keel (12 miljonit).

Germaani keeled

Germaani keeled jagunevad kaheks allrühmaks: põhja-germaani ja lääne-germaani keelteks. Põhja-germaani keeled on rootsi, taani, norra, fääri ja islandi keel. Rootsi keele kõnelejaid on umbes 10 miljonit, taani ja norra keele kõnelejaid kumbagi viie miljoni ringis. Islandi keele kõnelejaid on vaid 230 000. Lääne-germaani keeled on inglise, saksa, hollandi, jidiši ja afrikaani keel. Inglise keele kõnelejaid on 350 miljonit, saksa keele kõnelejaid 100 miljonit, hollandi keele kõnelejaid 20 miljonit. Jidiš on Kesk- ja Ida-Euroopa juutide keel, mille kõnelejaid on praegu umbes 2 miljonit laiali pillutatuna üle kogu maailma. Afrikaani keelt kõnelevad Lõuna-Aafrika Vabariigis hollandi kolonisaatorite järeltulijad (buurid). Kõnelejaid on umbes 6 miljonit.

Romaani keeled

Romaani keeled on indoeuroopa keelte noorim haru, mis on välja kasvanud Rooma impeeriumi aladel ladina keelest. Romaani keeled on vist ainsad keeled maailmas, mille algkeel (ladina keel) on kirjalike allikate kaudu tänapäevani säilinud. Tähtsamaid romaani keeli on viis: itaalia, prantsuse, hispaania, portugali ja rumeenia keel. Itaalia keele kõnelejaid on umbes 40 miljonit, prantsuse keele kõnelejaid 70 miljonit, hispaania keele kõnelejaid 250 miljonit, kellest kümnendik elab Hispaanias ja ülejäänud Ameerika mandril. Portugali keele 135 miljonist kõnelejast elab 10 miljonit Portugalis, umbes 125 miljonit Brasiilias ja ülejäänud põhiliselt Aafrikas. Rumeenia keelt kõneleb 23 miljonit inimest Rumeenias ja Moldaavias (moldaavia ja rumeenia keel on sama keel).

Kuidas keel tekkis?

Keele tekke kohta on hüpoteese esitatud juba ammu, kuid ükski neist ei ole võitnud üldist tunnustust. Probleem on nii keerukas ja tõestusmaterjal nii väike, et Prantsuse Akadeemia, tüdinenud sellealaste spekulatsioonide arutamisest, keelas 1866. aastal keele teket käsitlevad diskussioonid üldse ära. 20. sajandi lõpukümnenditel on aga teaduslik uurimistöo keele tekke küsimuste üle taas elavnenud. Põhjus on selles, et antropoloogia ja geneetika areng on uurijate kätte andnud hulgaliselt uut materjali, mille põhjal on lootust keele tekke küsimustele rohkem valgust heita.

Praegu arvatakse, et keele teket võib tõenäoliselt siduda inimese eellase ajumahu kasvuga, mis toimus umbes 400 000 kuni 100 000 aastat tagasi. Murrangulise tähtsusega informatsiooni selles küsimuses on saadud kaasaja inimeste geneetilise informatsiooni võrdlemise teel. Teadlased on avastanud, et üks osa inimese geneetilisest informatsioonist ei kujune vanemate geneetilise informatsiooni kombineerumise teel, vaid kandub edasi ainult ühe vanema kaudu: mitokondrilise DNA (mtDNA) koodi pärandavad emad kõigile oma lastele (nii poegadele kui ka tütardele) ja Y-kromosoomi annavad edasi isad ainult oma poegadele. Et mtDNA ja Y-kromosoomis olev informatsioon ei kombineeru, siis on see väga stabiilne, muutudes ainult juhuslike mutatsioonide läbi. Võrreldes eri paikkondade asukate mtDNAd ja Y-kromosoomi, on nendes esineva erinevuse põhjal võimalik hinnata vastavate liinide eriarengu kestust.

Mainitud geneetilise materjali võrdluse teel on jõutud seisukohale, et kõik kaasaegsed inimesed on oma mtDNA pärinud ühelt ainsalt esiemalt, kes arvatakse elanud umbes 144 000 aastat tagasi Aafrikas. Sama tulemuseni on jõutud ka Y-kromosoomi abil meesliine võrreldes.

Geneetilise informatsiooni lahknemise põhjal võib arvata, et kaasaegne inimene saabus Euroopasse umbes 40 000 – 50 000 aastat tagasi. Samuti on ilmunud, et kogu kaasaegne Euroopa inimpopulatsioon (välja arvatud baskid) on omavahel geneetiliselt suhteliselt lähedased. Samasse harusse kuuluvad emaliini pidi ka Euroopas paiknevad soome-ugri rahvad, kaasa arvatud saamid. Erinevus tuleb siiski esile isaliini mööda: kogu euraasia metsavööndi alal ja ka Siberis on laialt levinud Y-kromosoomi mutatsioon, mis on peaaegu olematu Lääne-Euroopas.

Mainitud andmete põhjal arvatakse, et pärast viimase jääaja lõppemist (10 000-15 000 aastat tagasi) asustasid jäät vabanenud alad, kaasaarvatud Baltikumi esialgu Kagu-Prantsusmaal ja Ibeeria poolsaare põhjaosas asunud europiidsed hõimud. Kui geneetiliselt plaanis on see hüpotees arvestatav, siis märkimisväärseid vaidlusi on tekitanud katsed siduda neid hõime mingi kindla keelkonna või selle eellasega. Nii on esitatud hüpotees, et jääajajärgne Euroopa jagunes kaheks suureks tsooniks: Kesk- ja Ida-Euroopast Uuraliteni jääv ala oli uurali keelte eellaste asustusala ja Atlandi äärne Euroopa ning vahemeremaad kuni Kaukasuseni baski-kaukaasia keelte ala.

Kuigi geneetiliselt tüüpe püütakse jätkuvalt siduda, ei ole need katsed leidnud seni üldist aktsepteerimist. Põhjuseks on asjaolu, et kui keeled võivad ajaloolise arengu käigus välja surra ja asenduda teistega, siis tähendab see vaid äärmuslikel juhtudel kõnelejate väljasuremist või nende väljatõrjumist. Enamasti on tegu keelevahetusega, mille käigus populatsioon füüsiliselt ei muutu. Märkimisväärne on ka see, et ka kultuuritüübi muutus või uue tehnoloogia kasutuselevõtt ei too automaatselt kaasa keelevahetust, kuigi mõnikord seda juhtub.

ÜLESANDED

Ülesanne 135. Liigita alltoodud keeled keelkondadesse. Millised keeled jäid üle?

portugali, mari, läti, eesti, sanskriti, udmurdi, samojeedi, armeenia, hiina, liivi, saksa, kreeka, ladina, komi, soome, türgi, vene, moldaavia

Ülesanne 136. Liigita alltoodud keeled paaridesse sugulusastme läheduse alusel.

inglise, sanskriti, liivi, portugali, mordva, karjala, hollandi, komi, itaalia, hindi, mari, udmurdi

Ülesanne 137. Järjesta alltoodud keeled kõnelejate arvu alusel pingeritta. isuri, portugali, kreeka, inglise, prantsuse, afrikaani, jaapani, arabia, eesti, ungari, rootsi, udmurdi, handi, vene

Ülesanne 138. Nimeta nii palju Euroopa keeli, kui oskad, ja kirjelda või näita kaardil, millises Euroopa osas neid kõneldakse.

30. PEATÜKK

EESTI KEELE ARENG JA KIRJAKEELE KUJUNEMINE EESTI KEELE MURDED

Kui vana on eesti keel?

Kindlasti olete kuulnud väidetavat, et eestlased on üks Euroopa põlise-
maid rahvaid, olles elanud oma praegusel asualal üle 5000 aasta. See
väide põhineb arheoloogia andmetel, mille kohaselt kuulus Eesti ala
5000 aastat tagasi nn kammkeraamika kultuuripiirkonda. Seda kultuuri
iseloomustab kammivajutustega kaunistatud keraamika kasutamine.
Eeldades, et materiaalsed kultuurid olid ajalooliselt seotud kindlate
keelte või keelkondadega, on esitatud hüpotees, et kammkeraamika
kultuuri kandjad kõnelesid soome-ugri keeli.

Viimasel ajal on mõned keeleteadlased soomeugrilaste saabumist Lää-
nemere idakallastele veel 5000 aasta võrra kaugemale minevikku lüka-
nud. Nende väitel saabusid soomeugrilased läänemere äärde kohe pä-
rast viimase jääaja lõppu umbes 10 000 aastat tagasi. See hüpotees põ-
hineb geneetika uurimistulemustel (vt eelmise peatüki lisalugemist).

Kumb hüpotees on tõe lähemal, on praegu veel raske öelda, sest uuri-
mistöö alles käib. Kuigi soomeugrilased võisid läänemere ääres elada
juba tuhandeid aastaid tagasi, ei tähenda see, et eesti keel oleks niisama
vana. Eesti keele vanuse hindamisel tuleb lähtuda sellest, millal eesti
keel muutus erinevaks teistest läänemeresoome keeltest. Ja selles osas
keeleteadlaste arvamused eriti lahku ei lähe: see võis juhtuda umbes
meie ajaarvamise alguses.

EESTI KEEL TEKKIS UMBES 2000 AASTAT TAGASI, KUI TA
ERALDUS LÄÄNEMERESOOE ALGKEELEST

Keele ja murde erinevus

Loomulikult ei toimunud eesti keele eraldumine teistest läänemeresoome keeltest äkki, vaid pikaajalise keelemuutumise tulemusel. Esialgu töid keelemuutused läänemeresoome algkeelde väikeseid piirkondlikke erinevusi, mis ei olnud suuremad tavalistest murdeerinevustest mõne tänapäevase keele sees. Kuid aja jooksul kogunes selliseid erinevusi järjest rohkem. Tagajärjeks oli see, et lõpuks ei saanud Soome lahe lõunakaldal elavad soome-ugrilased enam põhjakaldal elavate hõimukaaslaste kõnest aru. Seda aega peetakse tinglikult eesti keele kui iseseisva keele tekkeajaks, kuigi murdeerinevused pidid nende kahe keele eellaste vahel juba varem olemas olema.

Kui päris aus olla, siis on keeleteadlastel üsna raske otsustada, millal kaks murret on juba nii erinevad, et neid võiks pidada eri keelteks. Tavaliselt öeldakse, et kui kõnelejad enam teineteisest vastastikku aru ei saa, siis on tegu eri keeltega. Nii mõnelgi puhul on selline määratlus kohane (näiteks eesti ja soome keele puhul). Kui aga võrrelda näiteks eesti kirjakeelt setu murdega, siis peaksime ka setu murret pidama iseseisvaks keeleks, sest vastastikune arusaamine ei ole võimalik. Ometi peetakse setude keelt eesti keele murdeks. See tuleb sellest, et keele ja murde vahekorra määramisel arvestatakse sageli ka poliitiliste teguritega. Üks keeleteadlane on tabavalt öelnud, et keel on selline murre, millel on oma armee ja sõjalaevastik. Ja selles määratluses on omajagu tõtt.

ISESEISVA KEELE JA MURDE ERISTAMINE EI OLE KERGE,
SEST LISAKS KEELELISELE ERINEVUSELE SÕLTUB SEE KA
POLIITILISTEST TEGURITEST

Eesti rahva areng

Kui suur võis eesti keele kõnelejate hulk tema tekkeajal olla, ei osata täpselt hinnata. Esimesed hinnangud pärinevad Liivi sõja (1558-1583) eelsest ajast. Siis arvati eestlaste arvuks 250 000 - 300 000. Arvestades,

et eesti keele tekkeajal oli põllumajanduse kõrval endiselt olulisel kohal küttimine ja kalastamine, võis elanike arv olla oluliselt väiksem.

Liivi sõja ja Poola-Rootsi sõja järel 17. sajandi keskel oli eesti rahvastik langenud 120 000 – 140 000 inimeseni, kellest teadaolevalt kuni 20% ei olnud üldse eesti keele kõnelejad (soomlased, lätlased, venelased jt). Pärast sõdasid oli vaba maad palju ja rahvaarv hakkas kiiresti suurenema ning 17. sajandi lõpuks oli see tõusnud ligi 400 000-ni.

Seejärel tuli näljahäda ning aastatel 1700-1710 Põhjasõda. Sõja lõpuks oli Eestis järel vaid 150 000 – 170 000 inimest. Taas tõusis mitte-eestlaste osakaal rahvastikus 20 protsendini. Kuid 18. sajandi lõpuks oli Eesti rahvaarv tõusnud juba üle 480 000 ja veel sajand hiljem (1897) oli see juba ligi üks miljon.

20. sajandi sõjad ja muutunud rahvastiku taastootmistüüp (madal sündivus) on kahandanud eesti keele kõnelejate arvu, samas kui nõukogudeaegse sisserände tõttu on suurenenud mitte-eestlaste arv. Eesti on muutumas multikultuuriliseks.

Iseenesest ei ole selline areng eesti keelele ohtlik, kui eestlased suudaksid iibe positiivsena hoida ja eesti keel muutuks Eesti territooriumil ühtseks suhtlemiskeeleks, täpselt nii nagu juhtus pärast Liivi sõda või Põhjasõda. Keele jaoks ei ole üldse oluline, kas teda kõnelevad n-ö “puhastverd” eestlased või muulased. Keel eksisteerib täpselt nii kaua, kui teda kasutatakse. Ja mida rohkem on kasutajaid, seda parem.

KEEL PÜSIB SIIS, KUI JÄTKUB INIMESI, KES TEDA OMA
IGAPÄEVASES SUHTLEMISES KASUTAVAD

Eesti keele areng

Nii nagu eesti rahvas on oma ajaloo jooksul läbi elanud kriitilisi perioode ja õitsengut, võtnud vastu võõraid mõjusid ja laienenud sisemise arengu mõjul, nii ka eesti keel.

Maailmas pole vist ainsatki keelt, mille arengut ei oleks teised keeled mõjutanud. Ka eesti keel on oma arengu vältel saanud mõjustusi paljudelt keeltelt. Täpsemalt peatume nendel mõjudel järgmises peatükis.

Siin olgu vaid mainitud, et kõige tugevamini mõjutas eesti keele arengut alamsaksa ja hiljem saksa keel. Saksa mõju eesti keelele kestis umbes 700 aastat. Mõnevõrra vähem on eesti keele arengut mõjutanud vene keel: umbes kolme sajandi vältel, kõige tugevamini arvatavasti 20. sajandi teisel poolel. Inglise keele mõju on olnud küll lühiajaline (20. sajandi lõpust alates), kuid jätkuva globaliseerumise tingimustes on karta, et see muutub lähiajal üha tugevamaks.

Kuigi paljud keeleteadlased peavad võõrmõjusid keele arengule kahjulikuks, on see oht siiski natuke üle paisutatud. Ka suured kultuurkeeled on oma ajaloo jooksul võtnud vastu mõjusid paljudest teistest keeltest. Inglise keel on näiteks laenanud väga suure osa oma sõnavarast prantsuse, ladina ja taani keelest. Ometi ei ole see muutnud inglise keelt kasutuskõlbmatuks.

Võõrmõjud keelele ohuks ei ole, pigem võib teda kahjustada see, kui inimesed eelistavad rääkida oma emakeele asemel mõnes teises keeles. Eesti keel võiks tõelisesse ohtu sattuda siis, kui otsustaksime ülikoolides õppetööd inglise keeles korraldada. Ka gümnaasiumi muutmise osaliselt ingliskeelseks oleks suur viga. Kuigi see looks õpilastele paremad võimalused välismaa kõrgkoolides edasi õppida, kaotaksid nad inglise keeles õppides võime neis aineis emakeeles mõelda ja arutleda. Tulemuseks oleks see, et eesti keel kaotaks osa oma kasutusvaldkondadest ja muutuks seeläbi vaesemaks.

VÕÕRMÕJUD EI HUKUTA KEELT. KEEL HUKKUB SIIS, KUI
TEMA ASEMEL KASUTATAKSE SUHTLEMISEKS MÕND
TEIST KEELT

Eesti kirjakeele kujunemine

Arenenud kirjakeel on keele püsijäämisel väga oluline tegur. Kui on olemas kirjakeel, siis on võimalik trükkida raamatuid, anda haridust ja korraldada ühiskonnaelu. Eesti keel on suutnud arendada välja kirjakeele ning on suutnud siiani edukalt areneda. Kirjakeele tekkimine on saanud teoks tänu paljude inimeste – kirikuõpetajate, keeleteadlaste, kirjanike ja teiste haritlaste sihipärase keelekorralduse tulemusel.

Eesti kirjakeele algus

Eesti keeles hakati raamatuid kirjutama ja eesti keelt arendama üle 400 aasta tagasi, 16. sajandil. 17. sajandil hakkas raamatuid ilmuma juba rohkem ning enam tähelepanu pöörduti ka eesti keele uurimisele ja kirjaviisi arendamisele. Esimene eesti keele grammatika ilmus 1637. aastal, viis aastat pärast Tartu Ülikooli asutamist. Ometi ei olnud ka 17. sajandi esimesel poolel ilmunud raamatutes kirjaviis vastavuses eesti keele häälikusüsteemiga, mistõttu sõnad olid tekstis moonutatud. Tolleaegsed tekstid olid kirjutatud umbes niiviisi: *Eb sijss se Ayck nüith parrahilles meddy kaees olle, kumb Inimene neutab oma Ristiwelielle Armu, Se üx Kohnret achneb syn, se toijne sael...* Saksakeelseid pastoreid see ei häirinud, sest nad olid saksa kirjaviisiga harjunud, kuid eestlastele tegi see lugema õppimise väga tülikaks. Forselius oli mees, kes otsustas viia kirjaviisi eesti keele häälikusüsteemiga vastavusse.

EESTI KIRJAKEELE ARENDAMINE ALGAS 16. SAJANDIL.
ÕIGEKIRJAREEGLID EI OLNUD SIIS VEEL JÄRJEKINDLAD

Vana kirjaviis

Bengt Gottfried Forselius sündis arvatavasti 1660. aasta paiku Harju-Madisel. Pärast õppimist Wittenbergi Ülikoolis sai Forseliuse elutööks Eesti talurahvahariduse edendamine. Oma kodukohas lugemist õpetades sai talle selgeks tollase kirjaviisi sobimatus ja ta hakkas välja töötama uut ja sobivamat. Ta tegi ettepaneku mitte kasutada eesti keele kirjaviisis saksa tähti *c, f, q, x, y, z*. Samuti pani ta ette jätta ära *h* pikendusemärgina. (Varasemas kirjaviisis tähistas *h* täishääliku järel, et tegu on pika täishäälikuga: *kohl* 'kool', *vehl* 'veel'.) Tänapäeval tunneme Forseliuse kirjaviisi vana kirjaviisi nime all. See on esimene järjekindel eesti keele kirjaviis.

Põhiliselt erineb Forseliuse loodud vana kirjaviis praegusest, ehk uuest kirjaviisist häälikupikkuse märkimises. Uues kirjaviisis tähistatakse lühikest täishäälikut ühe tähega ja pikka kahe tähega, vanas kirjaviisis aga märgitakse nii pikk kui ka lühike täishäälik ühe tähega. Selleks, et pikal

ja lühikesel täishäälikul vahet teha, märgiti lühikese täishääliku järel hoopis kaashäälik kahe tähega: *ihu* ja *koda* asemel *ihho* ja *kodda*, *raha* asemel *rahha*, *vaga* asemel *wagga*. Sellist kahekordselt kirjutatud kaashäälikut ei hääldatud kahekordselt, ta näitas ainult, kas eelnev täishäälik on pikk või lühike. Pika täishääliku puhul märgiti järgnev kaashäälik ühekordselt: *söömine* asemel *söminne*, *riided* asemel *riided*. Ka nendes sõnades hääldati täishäälikut nii, nagu me tänapäeval hääldame, mitte nii, nagu kirja pildi põhjal arvata võiks.

17. SAJANDIL LOODUD VANA KIRJAVIIS OLI JÄRJEKINDEL, KUID EI MÄRKINUD HÄÄLIKUPIKKUSI TÄPSELT

Piibli tõlkimine eesti keelde

Kolm sajandit tagasi oli eesti keel murdeliselt tugevasti liigendatud, kogu rahvale ühtne kirjakeel aga puudus. Murdeerinevuste ületamisel ja ühtse kirjakeele kujunemisel sai määravaks eestikeelse piibli ilmumine 1739. aastal üle saja aasta kestnud tõlkimise järel. Pika tõlkimistöo põhjuseks ei olnud mitte ainult eesti kirjakeele haprus, vaid ka sõjad, katkud, tulekahjud, vaidlemine tõlke põhimõtteliste küsimuste üle ja mitte viimasena ka asjaolu, et tõlkijad jagelesid selle üle, kellel on üldse õigus piiblit tõlkida ja kes selle peaks raamatuna välja andma.

Valitud palasid oli piiblist eesti keelde tõlgitud juba 17. sajandi algul, kuid esimesed katsed terviklikku piiblitõlget saada tehti peaaegu täpselt sada aastat enne selle ilmumist. Töö juhiks oli Reiner Brocmann, kellelt muuseumis pärinevad ühed esimesed eesti keeles kirjutatud luuletused. Tõlkimine jäi aga 1647. aastal pärast R. Brocmanni surma soiku ning arvatakse, et kogu käsikiri läks katku ajal kaotsi.

Uue hoo sai piibli tõlkimine 1678. aastal, kui Liivimaa uueks kirikujuhiks määrati Johann Fischer. Ta alustas Riias ulatuslikku kirikukirjan-duse väljaandmist. Uut Testamenti kutsus Fischer tõlkima noore Adrian Verginuse, kes koos oma isa Andreasega selle paari aasta jooksul lõu-naeesti keelde tõlkis. 1686. aastal ilmuski lõunaeestikeelne Wastne Testament. See oli esimene eestikeelne Uus Testament, mis trükivalgust nägi.

1700. aastal algas Põhjasõda. Piibli tõlkimisse tõi see uut hoogu, sest paljud tõlkijatest, kes muidu hajutatult oma kogudustes elasid, kogunesid Tallinnasse sõjapakku. 1706. aastal valmiski põhjaeestikeelse Uue Testamendi käsikiri, kuid sõjaraskuste tõttu ei õnnestunud seda trükkida. Nii ilmus põhjaeestikeelne Uus Testament alles 1715. aastal pärast kümne aasta pikkust viivitust.

Põhjasõja lõppemise järel oli olukord piibli lõplikuks tõlkimiseks väga soodne: sõda oli kustutanud suure osa vanu tülisid, kirjaviisi küsimus oli vana kirjaviisi võiduga päevakorrast kadunud ning Uus Testament ilmunud. Piibli tõlkijate tööühma juhiks sai Anton Thor Helle, kellel õnnestuski tõlge 1736. aasta suveks valmis saada.

PIIBLI TÕLKIMINE AITAS ÜLETADA MURDEERINEVUSED JA LUUA ALUSE ÜHTSELE EESTI KIRJAKEELELE

Eesti kirjakeele ärkamisaeg

Enne 19. sajandit oli eesti kirjakeel saksa keele tugeva mõju all. See oli ka loomulik, sest eesti kirjakeele töötasid välja ja seda kasutasid põhiliselt saksa rahvusest haritlased. Ka vana kirjaviisi, kuigi parem kui varasem Stahli oma, lähtus siiski saksa kirjaviisist. Saksa ja ladina keele mõju oli tugev ka keelekirjelduses: kõik varasemad eesti keele grammatikad on kirjutatud saksa ja ladina keele grammatikate eeskujul, mis eesti keele struktuuriga hästi ei sobinud.

19. sajandi algul toimus suhtumises eesti kirjakeelde murrang. Selle põhjustas romantiline tormi ja tungi filosoofia, mis muu hulgas väärustas kõik rahvapärased: nii muinasjutud, rahvaluule kui -kombed. Sellega seoses muutus ka suhtumine eesti kirjakeelde. Eesti keele erinemist ladina või saksa keelest ei peetud enam puuduseks, vaid keele omapäraks. Kirjakeele arendamiseks hakati eeskujusid otsima saksa keele asemel hoopis eesti keelele lähedasest soome keelest, millel oli eesti keelega võrreldes paremini arenenud kirjakeel. Soome kirjakeele eeskujul töötati välja ka eesti keele uus kirjaviis, mis pääses maksvusele 19. sajandi teisel poolel.

19. sajandi alguses sirgus esimene kirjameeste põlvkond, kelle emakeeleks oli eesti keel. See võis olla ka põhjus, miks järjest enam hakati kritiseerima kirikuraamatute (sealhulgas Thor Helle tõlgitud piibli) keelt ja propageerima rahvakeele kasutamist kirjutatud tekstis. Selle põlvkonna keeleteadmise võimaldas teha eesti keele kirjaviisis uuendusi, millest kõige tähtsamaks osutus Otto Wilhelm Masingu kasutusele võetud õ-täht.

EESTLASED ISE HAKKASID EESTI KIRJAKEELT ARENDAMA 19. SAJANDI ALGUSES

Uue kirjaviisi teke

19. sajandi esimesel poolel sai üha selgemaks, et vana kirjaviisi ei vasta eesti keele häälikulisele ehitusele. Kirjaviisi reformimiseks tehti üsna mitu ettepanekut, mis kõik üksteisest mõnevõrra erinesid. Käibele tuli neist lõpuks nn uus kirjaviis, mida me kasutame siiani. Uue kirjaviisi põhimõtted esitas esmakordselt Eduard Ahrens, selle ellurakendajaks sai aga Kreutzwald. Et F. R. Kreutzwaldi ja E. Ahrensi suhted olid jahedad, siis suhtus F. R. Kreutzwald esialgu ka uude kirjaviisi skeptiliselt.

Murrang F. R. Kreutzwaldi suhtumises saabus 1850ndate aastate lõpul. Nimelt sattus tema kätte hulk kirju koolihariduseta eestlastelt, kes olid õigekirja reegleid tundmata kirjutanud tunde järgi uues kirjaviisis. See andis F. R. Kreutzwaldile julgust uut kirjaviisi rohkem toetama asuda.

UUS KIRJAVIIS VÕETI KASUTUSELE 19. SAJANDI TEISEL POOLEL JA ON KASUTUSEL SIIANI

Sellest alates pühendas F. R. Kreutzwald uue kirjaviisi edendamisele palju energiat. Ta hakkas kõigepealt omaenese teoseid uues kirjaviisis kirjutama. 1850ndatel aastatel olid tema trükised peaaegu ainsad, mis kasutasid uut kirjaviisi. Lisaks kasutas ta iga võimalust, et uut kirjaviisi ka laiemalt tutvustada. Ta kihutustöö oli lõppkokkuvõttes tulemuslik – juba 1860ndatel aastatel hakkas ilmuma üha rohkem uues kirjaviisis trükiseid ja veel kümme aastat hiljem oli see juurdunud.

Kirjakeele korraldamine 20. sajandi alguses

F. R. Kreutzwaldi järel oli 19. sajandi lõpul kirjakeele korraldamises oluliseks Karl August Hermann'i tegevus. Tema võttis muuhulgas kasutusele ka eestikeelsed grammatikaterminid nagu näiteks käändenimetused (nimetav, omastav jne).

Kuigi eesti kirjakeel muutus 20. sajandi alguseks mõnevõrra ühtlasemaks, tunnistasid paljud tolle aja keelemehed ja kirjanikud, et seisukord on kahetsusväärne. Otsustati korraldada suur kirjakeele kongress, kuhu tuleks esindajaid kõigist Eesti valdadest, et siis hääletamise tulemusel fikseerida kirjakeele normid.

Suur kongress jäi siiski pidamata, kuid selle asemel korraldati nelja aasta jooksul kolm keelekonverentsi, kus oli arutluse all palju küsimusi, mis puudutasid nii sõnavara, morfoloogiat kui ortograafiat. Nii mõnedki tookordsed sõnavara-, morfoloogia- ja ortograafianormingud kehtivad tänaseni ja on aidanud eesti kirjakeelel saavutada ühtsust, mis tal 20. sajandi algul puudus.

TÄNAPÄEVASTELE KEELENORMINGUTELE PANDI ALUS 20. SAJANDI ESIMESEL POOLEL

Keeleuendus

Ka 20. sajandi alguses tegevust alustanud Noor-Eesti liikumine mõistis selgelt, kuivõrd eesti kirjakeel oma paindlikkuse ja väljendusrikkuse poolest jäi veel alla suurtele kultuurkeeltele. Tauniti ka eesti keele saksamõjulisust. Sellel etapil kujunes üheks juhtivaks eesti keele korraldajaks Johannes Aavik, kelle algatatud keeleuendus jättis sügava jälje eesti kirjakeelde. Oma keeleuendusliku programmi põhiseisukohad esitas ta 1912. aastal artiklis „Tuleviku eesti keel”, mis ilmus Noor-Eesti IV albumis.

Keeleuenduslik liikumine muutus peagi üsna populaarseks noorte haritlaste seas ja näitas tõusvat arengutendentsi kuni 20ndate aastate keskpaigani. Kuigi J. Aavik jätkas keeleuenduse propageerimist ka hiljem, ei levinud uuenduslik keel enam nii hoogsalt kui esimese paarikümne

arenguaasta jooksul. Sellest hoolimata on väga palju J. Aaviku uuendustepanekuid eesti kirjakeelde juurdunud, kas või tema väljamõeldud sõnad, nagu *roim, laup, tõik, sark, süüme, embama, veenma* jpt. Morfoloogias on tema suurimaks uuenduseks lühikese mitmuse ja ülivõrde vormide elustamine (*õnnelikke, vorme, kohti, mustim, lõdvim* jne). Süntaksi alal on aga J. Aaviku olulisim uuendus kõrvallause saksapärase sõnajärje (SOV) asendamine V2 sõnajärjega.

KEELEUUENDUS MUUTIS EESTI KIRJAKEELT MITMEKESISEMAKS

Keelekorraldus 20. sajandi teisel poolel

20. sajandi teisel poolel hakkas taanduma eesti kirjakeele senine suurim probleem: murdeerinevustest tingitud varieerumine. Linnastumine, üldine keskharidus, raadio ja televisioon laiendasid oluliselt kirjakeele kasutamist ning murdelised erinevused taandusid. Samal ajal hakkasid üha enam silma torkama keeleerinevused eri põlvkondade vahel.

Kirjakeele korralduses muutus juhtivaks jõuks Vabariiklik Õigekeelsuskomisjon (VÕK). Oma tegevuse esimesel poolel oli VÕK üsna konservatiivne ega soosinud uusi rööpvorme, kuigi tegelikus keelekasutuses olid need juba olemas. Suhtumises toimus murrang 1970ndate lõpul, kui VÕKi koosseis täienes mitme noorema põlvkonna keeleteadlasega. 1980ndate algul võttiski VÕK vastu mitu olulist otsust, millega lubati kasutada paljusid seni vigaseks peetud vorme.

1980ndate aastate lõpu suurte muudatuste ajal VÕKi tegevus hääbus. Poliitiline vabanemine ja välismaailmale avanemine tõid, nagu suurte muutuste ajal sageli juhtub, endaga kaasa palju keelelist kirevust. Oli ilmne, et on vaja samalaadset keelekorraldusega tegelevat kogu, nagu oli olnud VÕK. 1993. aastal Johannes Voldemar Veski päeval otsustas ki Emakeele Selts luua keeleteoimkonna.

Emakeele Seltsi keeleteoimkond teeb küll sama tööd, mida VÕK omal ajal, kuid muutunud on keelekorralduse põhimõtted. Kui VÕKi otsusel oli seaduse jõud, siis keeleteoimkonna otsus on vaid soovitus. Tegelikult ei soovigi keeleteoimkond oma otsusele seaduse jõudu: keelele peab

andma hingamisruumi. Ka rööpvormide suhtes ollakse tolerantsemad ega püüta keelata seda uut, mis on kooskõlas eesti keele üldise arenguga. Tööpuudust keeleteoimkonnal ei ole. Ümber on vaadatud nii mõnigi vana reegel, mis on muutunud oludele jalgu jäänud (kaupade nimetuste kirjutamine) ja korrastatakse neidki valdkondi, mis siiani jäänud normeerimata, näiteks numbrite kirjutamist. Maailma poliitilise kaardi muutumine on hoidnud päevakorras nimekorralduse küsimused ja Euroopa Liidu keerukas asutuste süsteem algustähe kasutamise probleemistiku. Liialdamata võib öelda, et keelekorraldus on nagu muruniitmine, mis ei saa ialgi otsa, sest uus muru kasvab kohe peale. Sarnasust on veel selleski mõttes, et alati leidub keegi, kes heidab ette, et muru on aetud liiga lühikeseks või siis jäetud liiga pikaks. Seega ei nõua keeleteoimkonna töö mitte ainult head keelevaistust, vaid ka diplomaatilisi oskusi, et keelekõnelejate enamik soovitusel omaks võtaks.

NÕUKOGUDEAEGNE KEELEKORRALDUS OLI RANGE,
TÄNAPÄEVANE KEELEHOOLE ANNAB KEELELE
HINGAMISRUUMI

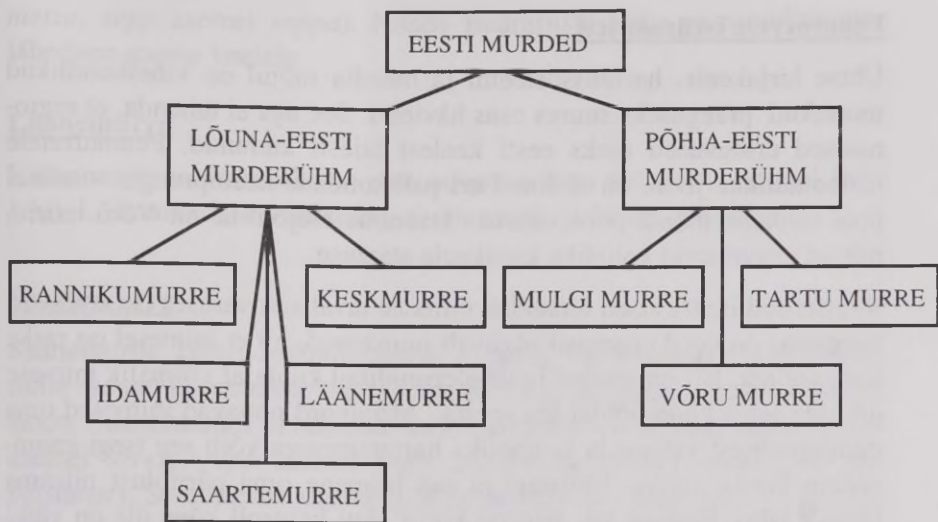
Eesti keele murded

Murdeliselt jaguneb Eesti kaheks suureks piirkonnaks: Põhja-Eesti ja Lõuna-Eesti. Põhja- ja Lõuna-Eesti murrete erinevused on nii suured, et neid võiks pidada ka eri keelteks. Ja enne kui piiblitõlkes kasutatud keele alusel kujunes ühtne eesti kirjakeel, eksisteeriski Eestis kõrvuti põhjaeesti ja lõunaeesti kirjakeel.

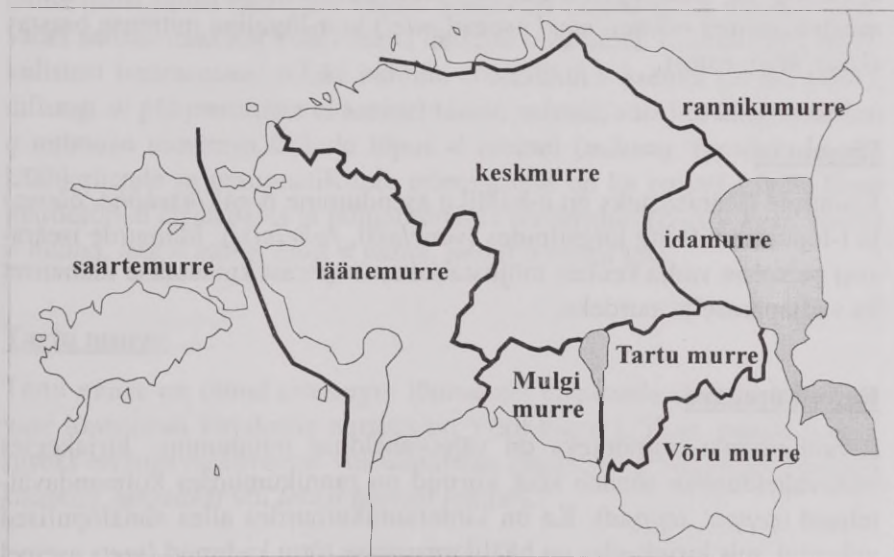
Põhja-Eesti ja Lõuna-Eesti murderühmade sees eristatakse traditsiooniliselt kaheksat peamurret: Põhja-Eesti murderühma moodustavad rannikumurre, keskmurre, idamurre, läänemurre ja saartemurre; Lõuna-Eesti murderühma Mulgi murre, Tartu murre ja Võru murre. Võru murde sees eristatakse Setu alamurret.

Peamurded omakorda jagunevad 107 kihelkondlikuks murrakuks. Loomulikult olid naaberkihelkondade murrakud teineteisele väga lähedased. Seetõttu on suur osa kihelkondlike murrakuerinevusi tänapäevaks kadunud. Peamurde jooned on aga nii mõnegi Eesti paiga elavas keelekasutuses säilinud. Eesti murrete jagunemist iseloomustab järgnev skeem:

Kui vaadelda eesti murrete paiknemist, siis ilmneb, et suurem osa Eesti territooriumist on põhjamurrete ala: põhja- ja lõunamurrete piiriks Peipsi ja Võrtsjärve vahel on Emajõgi, Võrtsjärve põhjakaldalt kulgeb piir edela suunas kuni Läti piirini Mõisaküla lähedal. Alltoodud kaardilt nähtub ka, et kõige laiema levialaga eesti murre on keskmurre. Ilmselt on see ka üks põhjusi, miks eesti kirjakeel kujunes keskmurde põhjal.

Peamurrete iseärasused

Ühtse kirjakeele, haridussüsteemi ja meedia mõjul on kihelkondlikud murrakud praeguseks suures osas hävinud. See aga ei tähenda, et regionaalsed erinevused oleks eesti keelest täiesti kadunud. Peamurretele iseloomulikke jooni on säilinud eri paikkondade keelepruugis – mõnel pool rohkem, mõnel pool vähem. Iseäranis elujõuline on Võru murre, mis on saavutanud kohaliku kirjakeele staatuse.

Murdelised iseärasused omandab inimene tavaliselt varases lapsepõlves. Seepärast on need enamasti sügavalt juurdunud, nii et inimesel on raske seda varjata. Nii on teadjal ja tähelepanelikul kuulajal võimalik inimese päritolu tema kõne põhjal ära arvata. Mõnikord püüavad inimesed oma murdejoontest vabaneda ja hoolika harjutamisega võib see isegi enam-vähem korda minna. Mõistagi ei saa inimene oma päritolust niisama lihtsalt lahti. Erutuse või ärrituse korral, kui kontroll kõne üle on väiksem, tulevad murdejooned otsekohe jälle kõnes selgelt esile.

Keskmurre

Nagu öeldud, on keskmurre aluseks kirjakeelele. See ei tähenda siiski, et erinevusi kirjakeelest üldse poleks. Kõige selgemad keskmurde iseärasused on pikkade vokaalide diftongistumine (*maa* asemel *mua*, *miüüma* asemel *miüüma*, *meel* asemel *miel*) ja *a*-lõpuline mitmuse osastav (*käsa*, *kiva*, *rotta*).

Idamurre

Idamurde iseärasusteks on *o*-hääliku asendumine *õ*-ga (*õtsekõhe*, *õlema*) ja *i*-lõpuline diftong järgsilpides (*venelaisi*, *rohelaisi*). Idamurde iseärasusi peetakse vadja keelest mõjustatuiks, seepärast kutsutakse idamurret ka vadjapäraseks murdeks.

Rannikumurre

Rannikumurde erijoonteks on vältevahelduse puudumine: kirjakeeles vältevahelduslike sõnade kõik vormid on rannikumurdes kolmandavältilised (*seppa*: *seppad*). Ka on kirderannikumurdes alles sõnalõpulisel vokaalid, mis kirjakeeles on häälikumuutuse tõttu kadunud (*met*s asemel

metsa, sepp asemel *seppa*). Nende iseärasuste tõttu on rannikumurre lähedane soome keelele.

Läänemurre

Läänemurde iseärasuseks on *v* asendumine *b*-ga (*kõva kivi* asemel *kõba kibi*). Läänemurdel on ühisjooni saartemurde ja Mulgi murdega.

Saartemurre

Saartemurde kõige iseäralikumaks jooneks on õ-vokaali puudumine, mille asemel kasutatakse ö-d (*söber, kõva*) ja omapärane laulev intonatsioon. Saartemurdes ei hääldata ka konsonantühendit sõna algul (*klaver* asemel *laver*, *trepp* asemel *repp*, *spetsialist* asemel *espetsialist* või *petsialist*). Seesütlevas kasutatakse astmevahelduslikes sõnades tugevat astet, mitte nõrka nagu kirjakeeles (*nurgas* asemel *nurkas*, *seljas* asemel *selgas*).

Lõuna-Eesti murded

Lõuna-Eesti murded (Tartu, Mulgi ja Võru murre koos Setu murdega) erinevad kirjakeelest nii palju, et kirjakeelsel inimesel on lõuna-eestlase murdelisest jutust raske aru saada. Samas on Lõuna-Eesti murded omavahel sarnasemad kui Põhja-Eesti murded omavahel. Lõuna-Eesti häälikulistest iseärasustest tuleks mainita *ts*-häälikut *s* asemel (*tsiga, tsõõr*), diftongi *ai* põhjaeestilise *ei* asemel (*hain, saisma, sain*) ja kurguhäälikut *q* mitmuse nimetava käände lõpus *d* asemel (*mõtsaq, lapsõq*). Lisaks häälikulistele ja grammatilistele erinevustele on ka paljud Lõuna-Eesti murdesõnad kirjakeeles ja põhjamurretes tundmatud (*kõiv* = *kask*, *ikkma* = *nutma*, *like* = *märg*, *kura* = *vasak*, *pettäi* = *mänd* jpt).

Tartu murre

Tartu murre on olnud omaaegse lõnaeesti kirjakeele aluseks (tänapäevase lõnaeesti kirjakeele aluseks on Võru murre). Tartu murde iseärasuseks on tugevaastmeline vokaalmitmus (*kuuskedest* või *kuusist* asemel *kuuskist*, *lehtedest* või *lehist* asemel *lehtist*).

Mulgi murre

Mulgi murre on Lõuna-Eesti murretest kõige põhjaeestilisem. Mulgi murde erijooneks on *e* esinemine *a* asemel sõna järgsilpides (*kirjutame* asemel *kirjuteme*).

Võru ja Setu murre

Tänapäevane lõunaeesti kirjakeel areneb Võru murde põhjal. Seepärast kutsutakse seda ka võru keeleks (*võro kiil*). Võru keelt iseloomustab vokaalharmonia, st kui esisilbis on eesvokaal, siis on ka järgnevad vokaalid selles sõnas eesvokaalid (*kiila* asemel *küälä*, *kõnelema* asemel *kõnõlõma*) ja *n*-lõpuline seesütlev (*küülas* asemel *küälän*, *metsas* asemel *mõtsan*) ja kurguhäälik *q* mitmuse nimetavas (*mõtsaq*, *lapsõq*). Erinevusi on ka sõnajärjes. Võru keeles esineb eitussõna tegusõna järel, mitte ees nagu eesti kirjakeeles (*ma ei tule* asemel *maq tulõ õiq*). Setu murre erineb Võru murdest mõningase vene mõju poolest häälduses ja sõnavaras.

ÜLESANDED

Ülesanne 139. Analüüsi alltoodud kolme lauset ja otsusta, milline neist on kirjutatud uues kirjaviisis, milline vanas kirjaviisis ja milline vanale kirjaviisile eelnenud ebajärjekindlas kirjaviisis.

Õppige tundma, mis kallis warandus nüüid teie kätte antakse.

Lapset ninck perre peawat ommade wannambade sanna kuhlema ninck nemmat auwustama.

Meie iggapäewane leib on kõik, mis meie ihho toidusseks ja üllespiddamisseks tarwis lähheb.

Ülesanne 140. Otsi kodust mõni vana raamat ja tee kindlaks, millises kirjaviisis see kirjutatud on.

Ülesanne 141. Jälgi oma koduste kõnet ja leia sealt murdejooni. Millisele murdele on need jooned iseloomulikud?

Ülesanne 142. Korraldage klassis väitlus teemal *Eesti astumine Euroopa Liitu avab eesti keelele uued arenguperspektiivid*.

31. PEATÜKK

SOOME-UGRI JA INDOEUROOPA KEELTE PÕHIERINEVUSED

KEELEKONTAKTID. KEEL JA MAAILMAPILT

Keelesugulus ja struktuurierinevused

Kes on õppinud võõraid keeli, see teab, et mõnda keelt (näiteks soome keelt) on kergem õppida kui mõnda teist (näiteks vene keelt). Võõra keele õppimise raskus või kergus sõltub sellest, kui sarnane on õpitava keele ning õppija emakeele struktuur ja sõnavara: mida sarnasem on sõnavara ja struktuur, seda kergem omandada. Kõige olulisem tegur, millest struktuurilised erinevused sõltuvad, on keelesugulus.

Eelmisest peatükist selgus, et sugulaskeeltele on kunagi, lähemas või kaugemas minevikus olnud üks algkeel. Teisisõnu tähendab see, et sugulaskeeled olid kunagi üks keel. Mida kaugemas minevikus tütarkeeled oma algkeelest eraldusid, seda rohkem on neis aja jooksul toimunud muutusi. Eesti ja soome keel on ühtsest algkeelest eraldunud umbes paar tuhat aastat tagasi. Keele ajaloo ei ole see väga pikk aeg. Seetõttu on eesti ja soome keele struktuurilised erinevused väikesed ja ka sõnavara on suhteliselt lähedane. Ungari keel aga eraldus teistest soome-ugri keeltest väga ammu ja seetõttu on erinevused sõnavaras ja struktuuris suuremad. Indoeuroopa keeltele ja soome-ugri keeltele pole aga teadaolevalt kunagi olnud ühist algkeelt. Seetõttu on nende kahe keelerühma keelte erinevused suured.

MIDA LÄHEDASEMALT ON KAKS KEELT OMAVAHEL
SUGULASED, SEDA VÄIKSEMAD ON NENDE
STRUKTUURILISED ERINEVUSED

Keele erinevad struktuuritasandid (häälikusüsteem, vormimoodustuse süsteem jt) on keelemuutustele erineval määral vastuvõtlikud. Seetõttu säilivad sugulaskeelte sarnasused mõnel struktuuritasandil kauem kui mõnel teisel. Alljärgnevalt võrdleme soome-ugri keelte struktuurilisi iseärasusi indoeuroopa keelte struktuuriliste tunnusoontega.

Häälikusüsteem

Häälikusüsteem on üks kergemini muutuvaid keele allsüsteeme. Ka selistes lähedastes sugulaskeeltes, nagu eesti ja soome keel, on häälikusüsteemis juba mõningaid erinevusi. Nii näiteks ei tunne soome keel õ-häälikut, mis on tekkinud pärast eesti ja soome keele ühtsuse kadumist. Samas on eesti keelest kadunud vokaalharmonia, mis on säilinud soome keeles. (Vokaalharmonia on nähtus, mille puhul ühes sõnas on kas ainult eesvokaalid või ainult tagavokaalid: *mänty* 'määnd', *lauta* 'laud').

Ka indoeuroopa keelte häälikusüsteemide vahel on olulisi omavahelisi erinevusi. Seetõttu on soome-ugri ja indoeuroopa keelte häälikusüsteeme raske tervikuna võrrelda. On siiski üks tunnusjoon, mida tasub märkida. Nii on enamikus soome-ugri keeltest sõnarõhk sõna esisilbil, paljudes indoeuroopa keeltes on aga rõhk liikuv, see võib esineda sõna erinevatel silpidel. Soome-ugri sõnarõhk tähistab sõna algust, indoeuroopa sõnarõhk aga võib edasi anda tähenduserinevusi nagu alltoodud inglise keele näites:

RÕHK TEISEL SILBIL

con`vict 'süüdi mõistma'

pro`gress 'edasi arenema'

com`bine 'kombineerima'

RÕHK ESISILBIL

`convict 'süüdimõistetud'

`progress 'progress'

`combine 'kombain'

ENAMIKUS SOOME-UGRI KEELTES ON SÕNARÕHK
ESIMESEL SILBIL,
PALJUDES INDOEUROOPA KEELTES AGA LIIKUV

Sõnavara

Sõnavara on tunduvalt püsivam kui häälikusüsteem. Seetõttu on lähedaste sugulaskeelte sõnavara suures osas sarnane. Sõnade hääliline kuju võib küll pika aja jooksul teiseneda, kuid nagu eesti ja soome keele võrdlus näitab, jätab paari tuhande aastane eriareng siiski veel väga paljud sõnad vastastikku äratuntavaks. Häälikum muutustest palju salakavalamad on aga tähendusnihked, mille tulemusel võib kaks sarnaseköllalist sõna ka lähedastes sugulaskeeltes tähistada hoopis ise asju. Nii näiteks tähendab *puku* (loe: *pugu*) soome keeles ülrikonda, *sulhanen* mitte sulast, vaid peigmeest, *mato* (loe: *mado*) mitte madu, vaid vihmaussi jne.

Kui laensõnad välja arvata, siis on indoeuroopa ja soome-ugri keelte sõnavara täiesti erinev. Üks kõige olulisem ja soome-ugrilasest keeleõppijale tülikam erinevus on indoeuroopa sõnade sugu. Soome-ugri keeled ei tunne grammatilist sugu, mille alusel kõik nimisõnad jaguneksid mees-, nais- ja kesksõõ sõnadeks. Indoeuroopa keeltele, eriti aga saksa ja vene keelele on aga see joon üldine. Millest sugude eristamine alguse on saanud, ei ole teada. Arvata võib, et see on seotud ürgsete religioossete arusaamadega maailma olemusest. Tänapäeva indoeurooplase jaoks ei ole grammatilisel sool enam mingit praktilist tähendust. Pigem on see kujunemas üldist sugulist võrdsust ületähtsustavates lääne ühiskondades korrektset keelekasutust häirivaks teguriks.

SOOME-UGRI KEELED EI TUNNE GRAMMATILIST SUGU,
INDOEUROOPA KEELTES ON SEE ÜKS SÕNAVARA
ISELOOMULIKUMAJD TUNNUSEID

Vormimoodustus

Vormimoodustuse tasand on keeles üks püsivamaid struktuuritasandeid. Sarnasused sugulaskeelte vahel on siin suuremad kui teistel tasanditel ja erinevused teiste keelkondadega iseloomulikumad.

Soome-ugri vormimoodustust iseloomustab käänete suur arv. Eesti keeles on 14 käänet, soome keeles 15 käänet, ungari keeles koguni 21. Indoeuroopa käändesüsteeme iseloomustab aga käänete vähesus. Inglise keeles on vaid kolm, saksa keeles neli, vene keeles kuus käänet.

Selle erisusega seotud on teinegi erinevus - indoeuroopa keeled kasutavad soome-ugri keeltest tunduvalt vähem aglutinatiivset vormimoodustust ja rohkem flektiivset vormimoodustust. Kuigi paljud soome-ugri keeled kasutavad samuti flektiivseid vahendeid (astmehaheldus), on neis keeltes suur roll ka aglutinatsioonil. See on loomulik, sest suurt arvu erinevaid käändeid pole võimalik flektiivselt väljendada, ilma et see tooks endaga kaasa sõnatüve liigset moonutamist.

Soome-ugri ja indoeuroopa keelte vormimoodustuse erisuste hulgas on sageli mainitud ka tuleviku väljendamise puudumist soome-ugri keeltes. Mõned varasema aja teadlased on sellest välja lugenud koguni tuleviku-

nägemuse puudumist nendel rahvastel üldiselt. Sellised spekulatsioonid on muidugi täiesti alusetud, nagu me võime peatüki teises pooles veenduda.

SOOME-UGRI KEELTES ON ROHKEM KÄÄNDEID JA
KASUTATAKSE ROHKEM AGLUTINATIIVSET
VORMIMOODUSTUST KUI INDOEUROOPA KEELTES

Lausemoodustus

Lausemoodustuse reeglid on keelemuutustele suhteliselt vastuvõtlikud. Seetõttu võib ka sugulaskeelte lausemoodustus olla märkimisväärselt erinev. Nii näiteks on inglise keeles range sõnajärg ja moodustajate järjekord on SVO. Saksa keeles on aga pealause sõnajärg suhteliselt vaba, vaid tegusõna peab alati olema lause teises positsioonis (nn V2 sõnajärg). Kõrvallauses on saksa keele sõnajärg SOV.

Ka soome-ugri keeltes on sõnajärjes olulisi erinevusi. Nii on eesti ja soome keele pealauseis mõlemas V2 sõnajärg, aga kõrvallauseis on soome keeles SVO, samas kui eesti keeles on SOV üsna üldine.

Indoeuroopa ja soome-ugri keelte vahel on siiski üks oluline sõnajärje erinevus. Nii on kõigis indoeuroopa keeltes kasutusel eessõnad (*under the table* 'laua all'), kuid soome-ugri keeltes tagasõnad (*laua all*).

SOOME-UGRI KEELTES ON KASUTUSEL TAGASÕNAD,
INDOEUROOPA KEELTES ESSÕNAD

Keelekontaktid

Keelemuutuste tõttu muutuvad sugulaskeeled aja jooksul teineteisest üha enam erinevaks. Kuid eri keeled võivad teatud tingimuste kokkulangemisel muutuda ka aja jooksul teineteisega sarnasemaks. Keelte sarnastumine tuleneb keelekontaktidest.

Enamik keeli, mis ei ole just muust maailmast ära lõigatud, on vähem või rohkem seotud teiste keeltega, mida kõneldakse naabruses. Maailmas on ka palju selliseid piirkondi (ja Eesti pole siin erandiks), kus kõneldakse kaht või enam erinevat keelt. Sellises olukorras on üsna tavaline, et osatakse suhelda mitmes keeles. Keelte arengu jaoks tähendab see vastastikust mõjutamist, sest kõnelejad harjuvad teisest keelest üle võtma vajalikke või huvitavaid väljendeid, ja teisest küljest jälle annavad edasi omakeelseid väljendeid.

KEELEKONTAKTID MUUDAVALD KEELI SARNASEMAKS

Eesti keel on samuti aja jooksul saanud mõjutusi teistest keeltest, põhiliselt indoeuroopa keeltest. Selle tulemusel on eesti keelde aja jooksul tekkinud nende keeltega sarnaseid jooni. Vaatleme neid lähemalt.

Häälikusüsteem

Foneemide osas on eesti keel säilitanud suures osas oma soome-ugriliku iseloomu. Keelekontaktide tulemusel on siiski kasutusele tulnud mõned võõrhäälikud (*f* ja *š*). Kuna nad esinevad vaid laensõnades, siis ei saa neid eesti keele häälikusüsteemi pärisosaks lugeda. Vaid */f/* foneem näitab laienemismärke, tungides ka sõnadesse, kus traditsiooniliselt on häälikujärjend *hv*: *vahva* → *vaffa*, *kohv* → *koff* jne. Seega on *f* ainus häälik, mis on keelekontaktide mõjul muutumas eesti keele oma häälikuks.

Tunduvalt rohkem on muutunud keelekontaktide mõjul eesti keele fonotaktika. Nii ei lubanud läänemeresoome algkeele fonotaktika reeglid sõnaalgulisi kaashäälikuühendeid. See piirang on aja jooksul kadunud suure hulga indoeuroopa (alam-saksa, saksa ja vene) laensõnade tulekuga eesti keelde. Tänapäeval tunduvad kaashäälikuühendiga algavad sõnad eestlasele täiesti kodused (*prillid*, *kraaksuma*, *klots*, *trikk* jne).

INDOEUROOPA KEELTE MÕJUL ON EESTI KEEL OMAKS
VÕTNUD FONEEMI */f/* JA SÕNAALGULISED
KAASHÄÄLIKUÜHENDID

Sõnavara

Kõige rohkem on keelekontaktide mõjul muutunud eesti keele sõnavara. See ei ole ainult eesti keelega nii. Ka inglise keel on aja jooksul laenanud üle poole oma sõnavarast prantsuse, ladina ja taani keelest. Eesti keel on sõnu laenanud väga paljudest keeltest. Praeguseks on umbes 6000 eesti keele sõnatüvest vaid 800 tüve soome-ugri päritolu. Seega on suur osa eesti keele sõnatüvedest erinevatel aegadel laenatud teistest keeltest.

Kõige vanemad laensõnad eesti keeles pärinevad veel soome-ugri algkeele ajast. Üks selline sõna on indoiraani algkeele päritoluga arvsõna *sada*. Volga-soome algkeele ajast on eesti keelde tulnud hulk balti algkeelest pärinevaid laene nagu näiteks *kirves, oinas, hernes, ratas, hammas* jt. Eesti keele iseseisva arengu jooksul on kõige rohkem laensõnu (üle 1000) üle võetud alamsaksa keelest, mis on seletatav sajandeid kestnud saksa ülemvõimuga Eestis. Alamsaksa laensõnad on näiteks *kool, kampsun, tellis, köök, kamber, nõöp, müts, seep, paber, pood, suhkur* jt. Kui Eesti läks 16. sajandi lõpul Rootsi riigi koosseisu, hakkas eesti keelde tulema rootsi laensõnu - näiteks *plika, särk, tasku, laut, paat, kelk, ämber, säng*. Esimesest vene ajast (18.–19. sajand) on eesti keelde jäänud sellised laensõnad nagu *kopikas, pintsak, pliit, puravik, polk, rood, sulii, jaam* jt.

Laenamise eelduseks ei ole muidugi mingi teise rahva võimu all elamine. Ka tänapäeva eesti keel võtab vastu uusi laene. Televisioon ja teised rahvusvahelised kommunikatsioonikanalid teevad keelekontaktid võimalikuks ka siis, kui keelte kõnelejad füüsiliselt üksteisega kokku ei puutugi. Nii tuleb tänapäeva eesti keelde suurem osa laensõnu inglise keelest, sellised on *trend, luuser, beib, sii-dii-plaat, presentatsioon*, ja teisi samalaadseid tuleb iga päev juurde. Kuna tegemist on enamasti moesõnadega, siis pole muidugi teada, kui paljud neist eesti keelde kindistuvad.

KÕIGE ROHKEM MÕJUTAVAD KEELEKONTAKTID
SÕNAVARA. 85% EESTI KEELE SÕNAVARAST
MOODUSTAVAD LAENSÕNAD

Vormimoodustus

Nagu öeldud, on vormimoodustus muutustele kõige vastupidavam keele allüsteem. Ka keelekontaktidel on vormimoodustusele kõige väiksem mõju. Nii ei ole eesti keel teistest keeltest laenanud ühtegi muutetunnust. Küll on aga teiste keelte mõjul omaks võetud uusi vormilisi väljendusvõimalusi, mida aga antakse edasi eesti keele oma vahenditega. Nii näiteks on täis- ja enneminevik (*on teinud, oli teinud*) laenanud tõenäoliselt germaani keeltest. Ka eesti keele tulevik, nn *saama-tulevik* (*saab tegema*) on eesti keelde tulnud saksa keele mõjul.

Lausemoodustus

Kuna eesti keele lausestruktuur on suhteliselt paindlik, siis on ta ka kergesti omaks võtnud teistele keeltele omaseid struktuure. Näiteks oli veel selle sajandi alguses eesti keele sõnajärg samane saksa keele sõnajärgiga, kus tegusõna on alati kõrvallause viimasel positsioonil (*Ma tahan teada, kes selle tembu teinud on*). Samas on sõnajärje paindlikkus võimaldanud võõrmõjudest ka suhteliselt kergesti vabaneda. Johannes Aaviku keeleuudenduse tulemusel vabanes eesti keel saksapärasest sõnajärgest suures osas juba paarikümne aastaga.

Tänapäeva eesti keele lausemoodustust on kõige rohkem mõjutanud vene keel. Venepäraseid lausekonstruktsioone võib sageli kohata ajakirjanduses ja suulises kõnes. Enamasti ei ole neil mingit sisulist põhjendust ja seetõttu oleks targem neid mitte kasutada. Allpool on toodud mõned kõige iseloomulikumad näited koos eestipäraste vastetega:

VENEPÄRANE

Poiss **mitte õpib**, vaid vaatab telekat.

Ta **tuleb mitte** enne kolmapäeva.

Ma ei oma seisukohta selles küsimuses.

Ta sai selle töökoha **läbi tutvuse**.

Sa mulle kirjutad?

Arst **kiirustades** lõpetas operatsiooni.

EESTIPÄRANE

Poiss **mitte ei õpi**, vaid vaatab telekat.

Ta **ei tule** enne kolmapäeva.

Mul ei ole selles küsimuses seisukohta.

Ta sai selle töökoha **tutvuse kaudu**.

Kas sa kirjutad mulle?

Arst lõpetas operatsiooni **kiirustades**.

Keel ja maailmapilt

Inimene tunnetab maailma suures osas oma emakeele kaudu. Keeled on aga oma struktuurilt erinevad. Nagu juba mainitud, on grammatilise soo mõiste väga oluline indoeuroopa keeltes, soome-ugri keeltes aga üldse mitte. Sama lugu on grammatilise tulevikuga, mis soome-ugri keeltes puudub, aga indoeuroopa keeltes on olemas. Seega võib öelda, et indoeuroopa keeled liigendavad maailma mõnevõrra teisiti kui soome-ugri keeled. Kas sellest võib järeldada, et need rahvad saavad maailmast ka veidi isemoodi aru?

7. peatüki lisaalugemises oli juttu Sapir-Worfi hüpoteesist. Selle hüpoteesi kohaselt määrab keele struktuur, mismoodi selle keele kasutajad maailmast aru saavad. Ühtlasi tähendab see ka seda, et igal keelel on oma kordumatu maailmapilt. Benjamin Lee Whorf on selle mõtte edasi andnud väga mõjuvalt:

Me liigendame maailma oma emakeele poolt pakutud võimaluste piires. Kategooriad ja tüübid, mida me eristame, ei tulene sellest, et need looduses kõigile otsekohe silma torkavad; vastupidi - maailm kangastub meile aistingute kaleidoskoopilise tulvana, mida meie teadvus alles peab hakkama kuidagi korrastama. Ja seda me teeme suures osas oma keele abil. Me tükeldame looduse, korrastame ta mõistetes ja anname neile tähendused just nii, nagu me seda teeme, paljuski just seetõttu, et me oleme nii otsustanud, et me oleme seotud kokkuleppega, mis ühendab kõiki meie keele kõnelejaid ja mis on kodeeritud meie keele struktuuris. See kokkulepe on muidugi sõnades väljendamata ja alateadlik, kuid tema tingimused on absoluutselt kohustuslikud kõigile; me ei saaks end väljendada keele abil, kui me ei järgiks selle kokkuleppega määratud maailma liigendamise ja organiseerimise viisi.

Sapir-Whorfi hüpoteesis on kahtlemata oma tõetera sees. Psühholingvistilised katsed on näidanud, et inimestele jäävad kergemini meelde asjad, mille jaoks neil on keeles mõisted olemas, ja nad saavad ka kiiremini aru asjadest, mida on selle keelega kerge väljendada. Samas pole aga tõestust leidnud väide, nagu määraks meie keele struktuur üheselt meie maailmapildi. Kui see nii oleks, siis poleks võimalik tekste ühest keelest teise tõlkida. Kuigi keeled on erinevad ja teinekord tuleb üheainsa sõna tõlkimiseks kasutada sõnaühendit või koguni lauset, on tõlkimine siiski võimalik. Järelikult see, mis on tunnetatav ühe keele va-

hendusel, on ka teise keele abil väljendatav. Seega ei ole inimesed oma keele vangid.

Teisest küljest jälle võib kahelda, kas parimgi tõlge väljendab täiesti täpselt seda, mis originaal. Kui me võtame hindamisaluseks informatsiooni edasiandmise, siis loomulikult on tõlkimine võimalik. Samas ei suuda ka sama keelt kõnelevad inimesed teineteist tihti lõpuni mõista. See aga tähendab ju, et mitte ainult eri keeltel, vaid ka eri inimestel on oma ainukordne maailmapilt.

Kuivõrd erinev on eri rahvaste või ka inimeste maailmapilt, sõltub järelikult sellest, kui detailselt me püüame küsimusele vastata. Igapäevaasjades on võimalik suhelda ka teist keelt kõnelevate inimestega, tundeid ja mõtteid puudutavates asjades aga ei suuda meid võibolla keegi päriselt lõpuni mõista.

Pidžin- ja kreoolkeeled

Keelekontaktid erinevate keelte vahel võivad olla erineva tugevusega. Kõige tavalisem on olukord, kus mingi osa ühe keele kõnelejaist oskab teist keelt ja kasutab seda aeg-ajalt suhtlemiseks. Sellised inimesed on kakskeelsed ja nende vahendusel jõuavadki teise keele iseloomulikud jooned nendeni, kes ise seda ei valda. Sellisel puhul ei ole keelte vastastikune mõjustamine tavaliselt suur.

Tunduvalt suuremad mõjustused tekivad olukorras, kus ühel territooriumil kõneldakse kaht erinevat keelt ja enamikul piirkonna elanikest tuleb kasutada oma igapäevaelus mõlemat keelt. On teada isegi juhtumeid, kus sellises kontaktis olnud keeled muutusid aja jooksul struktuurilt täiesti teineteise sarnaseks ja vaid sõnavara oli erinev.

Kõigis niisugustes olukordades leiavad keelekontaktid aset kakskeelsuse vahendusel. Küllalt sageli maailma ajaloos on aga tulnud ette olukordi, kus erinevate keelte kõnelejad on äkki (näiteks kolonisatsiooni tulemusel) sattunud olukorda, kus neil on tulnud omavahel suhelda, kuid aega teise keele omandamiseks lihtsalt ei olnud. Nii tekkisid primitiivsed abikeeled ehk pidžinkeeled. Pidžinkeeli on maailmas tublisti üle saja. Nende keelte struktuur on väga lihtne, seal ei ole vormimoodustust ja puuduvad liitlauseid. Pidžinkeele laused on umbes sellised: *Mina sina püss ostma.*

Üks pidžinkeelte kõige huvitavamaid omadusi on see, et nad hakkavad aja jooksul muutuma struktuuri poolest järjest keerukamaks. Sellise arengu eelduseks on segaperekonnad, kus ainsaks ühiseks suhtluskeeleks on pidžin. Kui peresse sünnib lapsi, siis on pidžin neile emakeeleks. Loomulikult on pidžin üsna kohmakas, kuid pidžinit emakeelena kõnelevate inimeste omavahelises suhtluses hakkab ta kiiresti muutuma päris inimkeele sarnaseks. Seda protsessi nimetatakse kreoolistumiseks ja pidžinkeeltest arenenud keeli kreoolkeelteks. Kreoolkeeled tekivad peaaesjalikult grammatikaliseerumise teel, mis neis keeltes toimub tunduvalt kiiremini kui tavalistes keeltes. Nii mõnigi endine pidžinkeel on sellise arengu tulemusel muutunud oma regiooni tähtsaimaks keeleks. Nii näiteks kõneleb Uus-Guinea endist pidžinit *tok pisin*¹ it umbes miljon inimest, *tok pisin*¹ i keeles ilmub ajalehti, tehakse raadio- ja teleasaateid ja ta on oma regioonis tunnustatud ametliku keelena.

ÜLESANDED

Ülesanne 143. Millest on tingitud keelte struktuurilised erinevused või sarnasused ja miks?

Ülesanne 144. Võrdle eesti keele häälikusüsteemi mõne võõrkeelega, mida oled õppinud. Milliseid erinevusi märkad?

Ülesanne 145. Millised keeled on eesti keelt kõige rohkem mõjutanud ja miks?

Ülesanne 146. Võrdle eesti keelt mõne võõrkeelega, mida oled õppinud ja leia struktuurilisi sarnasusi.

INDEKS

A

Aavik, J., 105, 256, 270
aglutinatiivsed keeled, 79
aglutinatsioon, 76, 77, 78
ahelverb, 196
Ahrens, E., 255
ahtushäälikud, 29
aglutineerivad keeled, 78
ainsus, 132
alamsaksa laenud, 61
algkeel, 235, 263
alistus, 190, 198
alus, 188, 203
    vormivariandid, 204
aluslause, 225
analooogia, 127, 128, 129
analüütiline väljendusviis, 77
arvsõnad, 66
asesõnad, 67
astmevaheldus, 81, 114, 121, 266
astmevaheldusmall, 89
A-tüvi, 81, 83, 84, 88, 89, 90, 94, 95,
    98-100, 102, 103, 116-118, 124,
    125, 131

B

B-tüvi, 81, 83, 84, 87, 88, 89, 90, 94,
    95, 98, 100, 112, 116-118, 124,
    125, 130, 131

C

Chomsky, N., 192, 193, 200, 230, 231

D

Darwin, Ch., 79

E

Eesti rahvaarv, 249
eitus, 199
Emakeele Seltsi keeleteimkond, 257

erieitus, 200
esimene välde, 51
esperanto, 85

F

Ferdinand de Saussure, 23
flekteerivad keeled, 78-79
fraas, 186, 187, 189, 212, 215
    moodustajad, 213
    struktuur, 212
foneem, 36, 73, 268
foneetika, 35
fonoloogia, 35
fonotaktika, 56
fonotaktikareeglid, 57
Forselius, B. G., 251, 252

G

geminaadivaheldus, 88, 90, 93, 97
geminaat, 90
geneetiline tüüp, 246
generatiivne grammatika, 192, 200,
    201, 230
grammatikaliseerumine, 79, 138, 273
grammatilised väljendusviisid, 77

H

harmooniline sõnajärg, 220
homonüümia, 17, 21, 22, 24
häälikumuutus, 91, 92, 97, 139, 235
häälikupikkus, 52
häälikusüsteem, 14, 26, 30
    keelekontaktid, 268
    struktuurierinevused, 264
hüüdsõnad, 69

I

I käändelõpumall, 115
I pöördelõpumall, 124
II käändelõpumall, 116

II pöördelõpumall, 124
III käändelõpumall, 117
IV käändelõpumall, 117
idamurre, 260
indoeuroopa keelkond, 242
informatsioon, 10
intonatsioon, 53
isoleerivad keeled, 78-79
isuri, 238, 241

J

jidiš, 85

K

kaasrõhk, 46
kaassõnad, 68, 138, 215
kabala, 47
karjala, 238, 241, 247
keel ja maailmapilt, 270
keel kui Lego, 15, 25, 73, 187
keel kui märgisüsteem, 18
keele omapära, 62
keele teke, 245
keeleevolutsioon, 79, 245
keelekontaktid, 267, 272
keelekompetents, 192
keelemeel, 193
keelemärk, 17, 18
    lihtmärk, 19
    liitmärk, 19
keelenorm, 111
keelesugulus, 235, 263
    tuvastamine, 235
keeleteadus, 16
keeleuendus, 106, 256, 270
keeleviga, 129
keelkond, 235, 236
keskmurre, 260
kolmas välde, 51, 52, 53
konsonandid e. kaashäälikud, 29
konsonandisüsteem, 32
konsonantkuju, 83
konversioon, 151
Kreutzwald, Fr. R., 255

kujuvaheldus, 81, 83, 99
kõne sünteesimine, 33
kõnelejate arv, 233, 234, 241
kõnetakt, 45
kõnetrakt, 30
kõrvallause, 224
käänded, 131
    alaleütlev, 135
    alaltütlev, 136
    alalütlev, 136
    funktsioonid, 133
    ilmaütlev, 137
    kaasaütlev, 137, 138
    nimetav, 133
    ni-na-ta-ga, 138
    olev, 137
    omastav, 133
    osastav, 134
    rajav, 137
    saav, 137
    seestütlev, 135
    sesütlev, 135
    sisseütlev, 134
käändelõpumall, 108, 110, 113, 114,
    115, 116, 117, 118, 132
käändevormid
    moodustamine, 131
käändkonnad, 121
käändsõnad, 65, 140

L

laadivaheldus, 81, 88, 90, 92
    teke, 91
laiend, 195, 201, 217
laenamine, 60
laensõna, 265, 269
lause, 184
    infostruktuur, 210
lauseliikmed, 188
lauselühend, 228
    liigid, 229
lausemoodustus, 14
    keelekontaktid, 270
    struktuurierinevused, 266
lausepuu, 201, 230

lausetuum, 194
Lego, 187
lihtõeldis, 196
liigitus, 234
    geneetiline, 235
    tüpoloogiline, 235
liited, 74
    sõnaliiki muutvad, 155
    tähendust täpsustavad, 154
liitlause, 222
liitnimisõna, 179
liitomadussõna, 181
liitsõna ja sõnaühend, 178
liitsõnamoodustus, 175
liitsõnatüvi, 72
liitõeldis, 196
liivi, 238, 241, 242, 246, 247
lisand, 216
    vormivariandid, 217
Lotman, J., 24
läänemurre, 261

M

markeerimata vormid, 147
Masing, O. W., 254
mitmus, 132
modaalsus, 185
moodustajate järjekord, 217
morfeem, 73
morfoloogia, 71
morfoloogilised tüübid, 78, 79
murre, 248, 258, 259, 260, 261, 262
Muuk, E., 121
muuttüüp, 107
määrsõnad, 67
määrsõnatuletus, 173
määrus, 188, 197, 203, 207, 211, 214,
    219, 228
    liigid, 207
määruslaused, 226

N

nimisõnad, 65, 90
nimisõnafraas, 186

nimetavaline liitumine, 180
nimisõnatuletus, 157
ninahäälikud, 30
nulltuletus, 151, 169, 170
nõrgenev tüvi, 89, 94
nõrk aste, 81, 88, 89, 91, 93, 94, 118

O

olemasolulause, 204
omadussõnad, 66
omadussõnade võrdlusastmed, 81, 102
omastavuline liitumine, 177, 180, 184
osaalus, 204
osalause, 222
osasihtis, 205

P

palatalisatsioon, 37
pealause, 224
pearõhk, 46
Peirce, C., 23
pidžin, 272
pindstruktuur, 230
polüseemia, 20
predikaat, 184
predikatsioon, 190, 191
põhisõna, 186
põhisõnajärg, 218
põimlause, 222, 224
    liigid, 225
pöördelõpumall, 123
    määramine, 124
pöörsõnad, 65

R

rannikumurre, 260
reema, 210
rektsioon, 198
rindlause, 222, 223
rinnastus, 190
rabelema-tüüp, 126
rõhk, 44, b 264
rõhuaktsent, 54

S

saartemurre, 261
Saussure, F. de, 23
Schleicher, A., 79
semiootika, 23, 24
sidend, 224
sidesõnad, 69
sihitis, 133, 188, 189, 194, 195, 203,
205, 207, 210, 211, 212, 219, 220,
227, 228
vormivariandid, 205
sihitislause, 226
silbi osad, 41
silbipiir, 43
silp, 40
soome-ugri keelkond, 237
SOV, 218, 220, 221, 235, 266, 267
struktuurierinevused, 263
subjekt, 184
sulghäälikud, 29
SVO, 218, 220, 221, 235, 266, 267
sõltumine, 191, 198
sõnajuur, 72
sõnajärg, 210, 218, 220, 267
tüübid, 218, 220
sõnaliigid, 64, 69
sõnaloome, 59
sõnamoodustusviisid, 150
sõnaraamat, 183
sõnatüvi, 72
sõnavara, 265
keelekontaktid, 268
sõnavorm, 71, 132
sünonüümia, 22
süvastruktuur, 230

Z

Zamenhof, L., 85

T

Tartu murre, 258
teema, 210
tegevusnimi, 196

teguõna, 187, 197
teguõnafraas, 187
käändeline, 228
teguõnatuletus, 169
teguõna vormid, 140
eitav kõne, 146
enneminevik, 142
isik ja arv, 141
isikuline tegumood, 145
kaudne kõneviis, 144
keskõna, 146
kindel kõneviis, 143
käskiv kõneviis, 144
lihtminevik, 141
minevik, 141
olevik, 141
pöördelised, 141
pöördelised vormid, 146
tegevusnimi, 146
tingiv kõneviis, 143
tulevik, 143
täisminevik, 142
umbisikuline tegumood, 145
teguõnad, 67, 83, 90
tehiskeeled, 86
teine väide, 51
Thor Helle, A., 253, 254
toonikeeled, 53
transformatsioon, 231
tugev aste, 81, 88, 91, 94, 96
tugevnev tüvi, 89, 90, 93, 124
tuletamine, 149-150
tuletatud tüvi, 72
tuletis
asendit väljendav, 175
eitust väljendav, 164
enesekohane, 171
isikut väljendav, 159
kohta väljendav, 163
-line, 161
omadust väljendav, 167
põhjuslikkust väljendav, 170
sarnasust väljendav, 168
seisund, 162
tähendus, 151, 155, 165
-us, 161

viisi väljendav, 173
tuletusalus, 152
tuletusliited, 72, 152, 154
tunnused ja lõpud, 72, 108
tähemärk, 38
tähendus, 38
    lause, 185
    situatiivne, 185
tähendusnihe, 265
tähistaja, 18
tähistatav, 18
täiend, 213, 215, 219
    liigid, 213
täiendlause, 227
täisalus, 204
täissihitis, 205
tüvemitmus, 132
tüvevaheldus, 77, 78, 81, 85, 124
tüvevariant, 89
tüvevokaal, 99
tüvi, 152, 170
tüüpsõna. 108, 112, 115, 116, 117,
    118, 123, 124, 125

U

uurali keelkond, 236

V

V pöördelõpumall, 118, 125
V2, 210
vaba sõnajärg, 210, 218
Vabariiklik Õigekeelsuskomisjon, 257
vahetu moodustaja, 186
vana kirjaviis, 252, 254, 255
valents, 195
vaste, 224, 226
vepsa, 238, 241, 242
vokaalid ehk täishäälikud, 26
vokaalisüsteem, 28
vokaalivaheldus, 81, 82, 99, 100, 101,
    102
vokaalkuju, 83
vormimoodustus 14
    flektiivne, 77

keelekontaktid, 269
    struktuurierinevused, 265
vormiõpetus, 71, 73
VSO, 218, 220, 221, 235
võrdlev-ajalooline meetod, 235
võõrmõjud, 62, 250
välde, 115, 116
väljendverb, 196
vältevaheldus, 53, 81, 82, 90, 94, 95,
    97
    teke, 97

W

Whorf, Benjamin Lee, 62, 271

Õ

Õigekeelsuskomisjon, 111
õppima- ja *muutama-*tüüp
    pööramine, 127

Ö

öeldis, 188, 191, 194, 196, 200, 202,
    204, 207, 210, 211, 228
öeldistäide, 188, 189, 197, 198, 207,
    227, 228
öeldistäidelause, 226

Ü

ühendverb, 196
ühildumine, 190, 214
üldeitus, 199
ülivõrre, 100, 102, 105

Näib, et eesti grammatikakirjandus on jälle kord situatsioonis, kus tagasihoidlikus gümnaasiumiõpikus on “uutmoodi mõtlemist” palju rohkem ja see on läbi viidud palju järjekindlamalt kui teaduslikkuse ambitsioonidega käsiraamatus.

*Mati Hini
Keel ja Kirjandus*

Õpetajatel ei tasu aga mingil juhul kohe paanikasse sattuda. M. Ehala ei ole jumal, keda kõik tingimata aktsepteerima peavad.

*Toom Õunapuu
Õpetajate Leht*

Martin Ehala on Tallinna Pedagoogikaülikooli professor. Ta on eesti keele õpikute “Eesti kirjak ja “Kirjutamise kunst” autor.

811(ee)MET
E26

TÜ RAAMATUKOGU

1 0300 00654331 0